

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ
БАЙЫРҒЫ ӨНЕР
ТУЫНДЫЛАРЫ

*...здесь сконцентрированы
материализованные свидетельства
всех археологических эпох и периодов...*

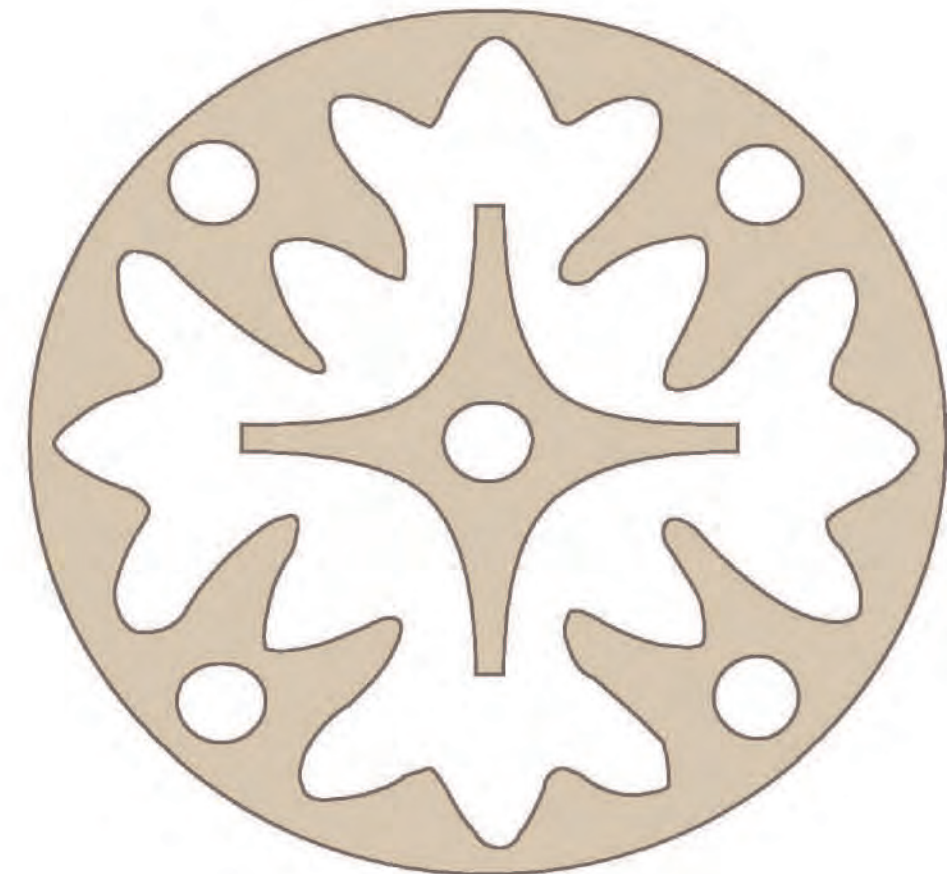
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАЙЫРҒЫ
ӨНЕР ТУЫНДЫЛАРЫ

ПАМЯТНИКИ МОНУМЕНТАЛЬНОГО ИСКУССТВА
ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

(древность и средневековье)

THE MONUMENTAL ART OF THE EAST KAZAKHSTAN

(ancient times and Middle Ages)

Самашев З., Сапашев О., Оралбай Е., Төлегенов Е., Исин А., Сайлаубай Е.

Шығыс Қазақстанның байырғы өнер туындылары. – Алматы: «Археология»

ЖШС баспа тобы, 2010. – 216 б.

Самашев З., Сапашев О., Оралбай Е., Исин А., Төлегенов Е., Сайлаубай Е.

Памятники монументального искусства Восточного Казахстана (древность и средневековье). – Алматы:

ТОО «Археология», 2010. - 216 с.

ISBN 978-601-80128-0-8

Кітапқа Шығыс Қазақстаннан соңғы жылдары табылған Бұғытастар, музейлерде сақталған орта ғасырлық тас мүсіндер мен тас бетіне салынған бейнелер және «Сарыкөл-көне түрік мәдени кешенінде» жүргізілген археологиялық зерттеулер қорытындылары енгізілген

В книгу включены известные и выявленные в последние годы материалы по оленным камням, наскальному искусству, и средневековым статуарным памятникам Восточного Казахстана

Баспаға ҚР ҒБМ Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология Институтының Ғылыми Кеңесі ұсынған

Рекомендовано к изданию Ученым Советом Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК

Ғылыми редактор: тарих ғылымдарының докторы, профессор Ә.Т.Төлеубаев

Научный редактор: доктор исторических наук, профессор А.Т. Толеубаев

Пікір жазған: тарих ғылымдарының докторы, профессор М. Елеуов

Рецензент: доктор исторических наук, профессор М.Е. Елеуов

ISBN 978-601-80128-0-8

© Самашев З., Сапашев О., Оралбай Е.,
Төлегенов Е., Исин А., Сайлаубай Е., 2010
© «Археология» ЖШС баспа тобы, 2010
© «REGGRAPHICA» ЖШС, баспа 2010
© Сесь И., дизайн, 2010

МАЗМУНЫ

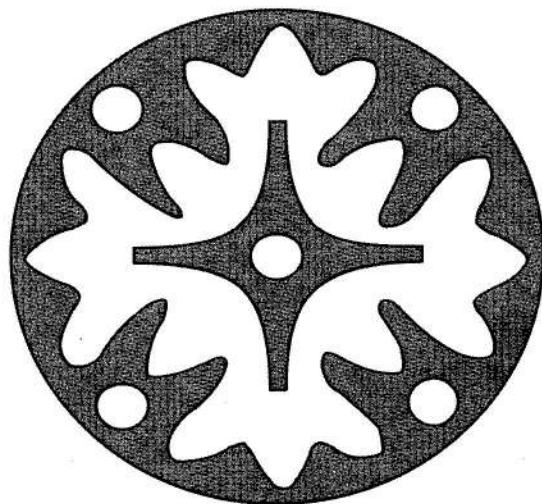
Кіріспе.....	6
Бұғытастар.....	10
Тас бетіне салынған суреттер.....	18
Ортағасыр тас мүсіндері.....	86
Көне түріктердің киелі орындары.....	162
Қорытынды.....	188
Әдебиет.....	210
Қысқартулар тізімі.....	214

СОДЕРЖАНИЕ

Введение.....	6
Оленные камни.....	10
Памятники наскального искусства.....	18
Статуарные памятники эпохи средневековья.....	86
Древнетюркский кульгово-поминальный комплекс Сарыкол.....	162
Заключение.....	189
Литература.....	210
Список сокращений.....	215

CONTENT

The monumental art of the East Kazakhstan (ancient times and Middle Ages).....	190
---	-----

КІРІСПЕ

ВВЕДЕНИЕ

Мәдени мұра» ұлттық стратегиялық бағдарламасының қабылдануына орай соңғы жылдары үздіксіз жүргізілген іздестіру-зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Шығыс Қазақстанда тарихи-мәдени жәдігерлердің мол қабаттары ашылды. Солардың қатарындағы айтулы ескерткіштерге - ежелгі көшпелілердің Берел және Шілікте қорғандарын жатқызамыз. Арғы бабаларымыздың скиф-сібір аң стилінде жасаған таңғажайып қолөнер бұйымдары сол дәуірдегі көшпелілер қоғамының технологиялық дамуының жоғарғы деңгейінің, олардың әлеуметтік-саяси жүйесінің, дүниетанымы мен діни көзқарастарының санқилы көріністерінің куәсі іспетті. Бұл ескерткіштер бүгінде Қазақстанның ұлттық символына айналып та үлгерді.

Алайда, тарихи-мәдени кешен туралы түсінікке ой жеткізуде тек таңдаулы нысандар ғана негіз бола алмайды, өйткені біртұтас рухани дүниені қалыптастыруда басқа да көптеген ескерткіштерді, солардың ішінде тас бетіндегі суреттер мен сызбаларды, жерлеу-ғұрыптық орындарын және тас мүсіндерді ілкімдеп, зерттеу айналымына қоспай қола дәуірінен бастап қазіргі заманға дейінгі мәдени тамырымыздың табиғатын тану мүмкін емес. Сондықтан ұсынылып отырған кітапқа соңғы жылдардағы археологиялық зерделеулердің нәтижесінде олжаға айналған тас бетіндегі суреттер мен тастан жасалған мүсіндер және біраз қазба жұмыстарының қорытындылары еніп отыр. Олар, әрине Еуразия далалық кеңістігіндегі көне бейнелеу өнері ескерткіштерінің бізге танымал болған нұсқаларымен үйлесім табады; атап айтсақ бұлар жартастардағы аншылық көріністері, айқастар, ұрпақ дамыту культіне бағышталған діни-ғұрыптық әрекеттер, көптеген зооморфтық мотивтер, сондай-ақ мифтік-ғұрыптық кешендерге байланысты символдық белгілер мен композициялар.

Жалпы адамзат мәдениетінің феномені ретінде танылатын «көне түркі мәдени кешендері»

қалыптасқан Кіндік Азияның ерекше бір түйінді аймағы болып табылатын Шығыс Қазақстан өңірі көне түркі ғұрыптық орындарының аса көп шоғырланған жерлерінің бірі, сондықтанда кейінгі жылдары осында ашылған ескерткіштерді жан-жақты зерттеп, оларды ғылыми айналымға енгізіп, зиялы қауымға кеңінен тарату маңызды шаралардың бірі болып табылады.

Көне ескерткіштердің сақталу жағдайына, белгілі бір табиғи-ландшафттық ортасына байланысты далалық зерттеулер барысында біз археологияда қалыптасқан дәстүрлі құжаттау және қазу әдістерін пайдаландық.

Қазіргі бізге белгілі болып отырған көптеген бұғытастар, жартас суреттері немесе көне түркі тас мүсіндері қатты бүлінген жағдайда, тіпті олардың көбі жойылып та кеткен. Сондықтанда, көненің көзі тарихи-мәдени ескерткіштерді ғылыми тұрғыдан зерттеу, қалпына келтіру, олардың негізінде музейлер мен қорықтар жасау, сол сияқты көпшілікке әртүрлі жолдармен насихаттау – қазіргі буынның төл міндеті деп қарау керек.

Сөйтіп, басылымның негізгі мақсаты – көпшілік қауымды Шығыс Қазақстанда кейінгі жылдары жүргізілген зерттеулердің кейбір нәтижелерімен алдын ала таныстыру.

Кітапта Өскемен, Семей қалаларындағы тарихи-өлкетану музейлері, сондай-ақ Ә.Марғұлан атындағы археология Институтының мұрағатының қорларындағы материалдар мен жәдігерлер пайдаланылды.

Авторлар Шығыс Қазақстан облысынды археологиялық зерттеу жұмыстарына қол үшін беріп, осы кітаптың шығуына ат салысқаны үшін облыс әкімінің орынбасары Т.Т. Түсіпбековке, мәдениет басқармасының төрағасы М.Ш. Тойкеновке, ескерткіштерді қорғау инспекциясының басшысы А.Т. Беспалиновқа, тарихи-өлкетану музейінің директоры Т.Ө. Дүсіповке және осы музейдің ғылыми қызметкері Г.А.Кушце өздерінің ризашылығын білдіреді.

Последние годы, в результате активных изыскательских работ в рамках национальной стратегической программы «Культурное наследие», на территории Восточного Казахстана было открыто большое количество археологических памятников. Среди них наиболее значимыми считаются берельские и шиликтинские царские курганы, где были найдены выдающиеся произведения декоративно-прикладного искусства наших предков, выполненные в так называемом скифо-сибирском зверином стиле. Это искусство характеризует высокий уровень технологического развития общества древних номадов, специфику его социально-политической структуры, мировосприятия и религиозных воззрений. Находки из Береля и Шиликты уже стали национальными символами Казахстана.

Целостное представление о культурном комплексе в настоящее время составляют не только на основе исследования элитных объектов, но в большей степени по данным, полученным из массовых археологических памятников, к которым относятся многочисленные наскальные изображения, погребально-поминальные памятники и каменные изваяния, без фиксации и изучения которых невозможно понять сущность процесса культурогенеза, начиная с бронзового века до этнографической современности. Поэтому в данную книгу включены материалы по наскальным рисункам, выявленным в ходе полевых изысканий последних лет. Они достаточно четко вписываются в устоявшиеся каноны, характерные для подобного рода изобразительных памятников степной Евразии. Это сцены охоты, багалий, религиозно-обрядовых действий, сюжеты, отражающие культ плодородия, многочисленные зооморфные мотивы, а также символические знаки и композиции, связанные с древними мифо-ритуальными комплексами.

Чрезвычайно важным представляется выявление и изучение древнетюркских погребально-

поминальных объектов в Восточном Казахстане, являвшегося одним из важнейших узловых регионов Центральной Азии, где происходило формирование «древнетюркского культурного комплекса» как феномена общечеловеческой культуры.

В зависимости от степени сохранности, условий расположения в конкретной ландшафтной среде, а также других факторов нами были использованы различные эмпирически сложившиеся в полевой археологии методы фиксации и документирования объектов.

Среди дошедших до наших дней наскальных изображений, оленных камней и каменных статуй древнетюркского периода очень многие имеют повреждения, часть исчезла бесследно. Поэтому научная фиксация, изучение, реставрация и музеефикация, а также и популяризация знаний об этих памятниках историко-культурного наследия в различных формах, являются насущными задачами, стоящими перед нынешним поколением исследователей.

Данная публикация ставит своей задачей ознакомление широкого круга читателей с основными результатами поисково-разведочных работ, проведенных нами в последние годы на территории Восточного Казахстана. В книге использованы некоторые ранее известные материалы из фондов Восточно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея, Семипалатинского городского музея и архива Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК.

Авторы признательны заместителю акима Восточно-Казахстанской области Т.Т. Тусупбекову, начальнику областного управления культуры М.Ш. Тойкенову, начальнику областной инспекции по охране памятников А. Беспалинову, директору областного историко-краеведческого музея Т.О. Дюсупову и научному сотруднику этого же музея Г.А. Кушце за помощь в организации полевых исследований и поддержки идеи издания настоящей книги.

БҰҒЫТАСТАР

ОЛЕННЫЕ КАМНИ

Бұғытас - қола дәуірінің соңғы және ерте темір заманының алғашқы кезеңдеріне тән тұрғыштық - жерлеу ескерткіштердің құрамдас бөлігі ретінде, солардың жанына тігінен орнатылатын сынтастардың бір түрі. Олардың өн бойына құс тұмсықты бұғылар бейнесі бедерленіп салынатындықтан, ескерткіштің бұл түрі ғылыми басылымдарда «бұғытас» деп аталады. Жалпы, бұғытастардың семантикасы антропоморфтық, соның ішінде қарулы жауынгердің бейнесіне негізделген. Сондықтанда, оларда бұғылардан басқа сол заманға тән қару-жарак, белбеу, сырға, айна және басқа да бұйымдар қашалып салынады.

Бұғытастардың негізгі таралған аймақтары - Батыс Монғолия, Байкал өңірі, Оңтүстік Сібір және Қазақстанның шығысы. Бұғытастарды та-

ралу аймақтары мен тарихи кезеңдеріне қарай бірнеше топқа бөледі. Шығыс Қазақстанда бұғытастардың бүгінгі күнде белгілі барлық түрлері кездеседі.

Ақсуат өңірінің Ойшілік ауылы маңындағы Жақсы Арғанаты тауының оңтүстігіндегі Жартас елді мекені мен «Кондюрин» шекара бекеті аралығындағы тау бөктеріндегі жазықта бұғытастар орнатылған ерте темір дәуіріне жататын үш ғибадатхана орналасқан. Ондағы бұғытастар туралы алғашқы мәліметтер өлкетанушы З. Қайсеновтың еңбегінде берілген (Қайсенов, 2007, 34-38 б.). Осы ескерткіштерді біз 2010 жылы зерттеп, оларды шартты түрде Ойшілік 1-3 деп белгіледік.

Ойшілік-1 ғибадатханасы Жартас ауылынан оңтүстік-батыс бағытта екі шақырым жерде орналасқан. Солтүстік шетіндегі диаметрі 26 м қорғанның сыртын айналдыра жалпақтығы 4 м, диаметрі 120 м болатын тастан жасалған сақина-қоршау бар. Осы қорғаннан оңтүстікке қарай биіктігі 3 м, пошымы төртбұрышты, диаметрі 35 м болатын екінші қорған орналасқан. Қорған астында биіктігі 1 м платформа, ал сыртында өлшемдері 105x110 м болатын сұлбасы тік төртбұрышты топырақтан үйген жал бар.

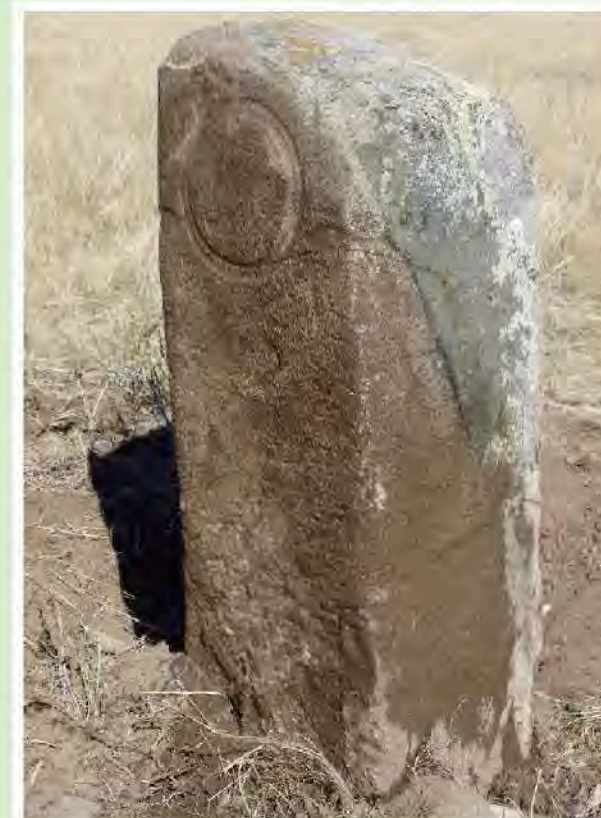
Оленные камни представляют собой специально обработанные, со специфическими стилизованными изображениями, элементы жертвенно-поминальных комплексов - стелы. Они известны с периода финальной бронзы и охватывают начальный этап раннего железного века. Своё название «оленные камни» получили благодаря изображениям птицеголовых оленей с роскошными, откинутыми назад рогами, выделяющимися своеобразием трактовки.

В основе семантики оленных камней лежит образ вооруженного воина. Кроме оленей на этих стелах изображают различные виды оружия, щит, пояс, а также серьги, ожерелье, зеркало и другие атрибуты. Человеческий лик на этих стелах изображают крайне редко и обобщенно, чаще лицо обозначают тремя косыми полосками. По морфологическим и хронологическим признакам они подразделяются на несколько типов: простые с серьгами, луком в горите, чеканом, подвешенным

к поясу; и сложные, декорированные изображениями клювастых оленей и различных других животных. Часто на них нанесены солярные знаки.

Основной ареал оленных камней – Западная Монголия, Забайкалье, Южная Сибирь. Восточный Казахстан представляет собой западную периферию распространения стел с изображением птицеголовых оленей, аналогичных выявленному в Иволгино или в Ушкийн Увере, т.е. классических памятников такого типа.

В долине Ақсуат, между населенным пунктом Жартас и пограничной заставой «Кондюрин», у южного склона горы Жақсы Арғанаты, расположены три святилища раннего железного века с оленными камнями. Первые сведения об этих оленных камнях встречаются у краеведа Кайсенова (Кайсенов, 2007, с. 34-38). Эти памятники, получившие названия Ойшилик 1-3, были исследованы нами в 2010 г.

Ойшилик-1 находится в 2 км к юго-западу от с. Жартас. Памятник представляет собой каменное сооружение диаметром 26 м с внешней кольцевой оградой (ширина 4 м, диаметр 120 м). К югу от этого кургана расположен второй объект - подчетырёхугольной формы, высотой 3 м, диаметром около 35 м. Под насыпью кургана фиксируется платформа. С внешней стороны имеется подпрямоугольный в плане земляной вал. Оленный камень, стоявший возле каменного сооружения, перемещен жителями села в другое место.

Ойшілік-2 ескерткіші жоғарыда аталған тарихи нысаннан оңтүстік-батысқа қарай екі шақырым жердегі төбенің үстінде орналасқан. Бұл құрылымы жағынан күрделі, барлығы 14 қорғаннан тұратын ғибадатхана. Оның екі үлкен қорғаны бар. Солтүстік шетіндегі үлкен қорғанның сыртып айналдыра, төртбұрышты етіп «менгірлермен» қоршаған. Осы тас қоршаудың төрт жағында бір-бірден кіреберіс қақпалар жасалған. Қорғанның батыс жағында аса биік емес, «бұғытас» орнатылған. Екі бетінде дөңгелек күн мен толық айдың немесе айнаның суреттері, олардан төменірек мүйіздері ерекше мәнерленіп салынған бұғылар бейнесі орналасқан. Күн бедерленген бетінде садақ, айбалта тәрізді қарулардың суреті салынған.

Ойшілік-3 ғибадатханасы сипатталған екінші ескерткіштен батысқа қарай 2 шақырым жерде орналасқан. Құрылымы жағынан ол алдыңғы екеуіне ұқсас. Үлкен қорғанның шығыс жағында биіктігі 3 м бұғытас орнатылған. Ол таста да бұғылар, қару-жарақ, айна, сырға сияқты аксессуарлар бейнеленген. Сол жақ қапталында, ортасындағы белдік сызықтың төмегі тұсына қайрақ іспетті зат ілінген, ал одан жоғарырақ ойнақтап тұрған құралайдың суреті салынған. Бұғытастың жоғарғы жағындағы үш қатар сызық шартты түрде адамның бет-кескінін бейнелейді.

Осы Ойшілік 1-3 ғибадатханаларында орнатылған екі бұғытастан басқа үшінші бұғытас Ойшілік ауылының батыс шетіндегі қазіргі замандағы зираттардың ортасына орнатылған. Бұл бұғытас бастапқы қойылған орнынан қозғалып, аталмыш зираттың ортасына ат байлайтын қадау ретінде орналастырылса керек. Бұл бұғытастың нақты орны анықталмағандықтан алғашында Ойшілік 1-3 ғибадатханасында болған немесе

Ойшілік-2 находится на возвышенном участке, в 2 км к юго-западу от первого памятника, и представляет собой могильник, состоящий из 14 каменных курганов. Один из курганов, расположенный в северной части памятника, огорожен прямоугольной оградой с менгирами. По сторонам ограды имеются своеобразные «входы». С западной стороны сооружения установлен олений камень. В верхней части стелы изображены кольца, зеркало. Поверхность стелы покрыта изображениями птицеголовых оленей. Имеется рисунок лука.

Ойшілік-3 находится в 2 км к западу от памятника Ойшілік-2. По своей структуре он схож с первыми двумя памятниками. В восточной части крупного кургана установлен трехметровый олений камень. На нем присутствуют изображения клювастых оленей, оружия, зеркала, серег, пояса, точильного камня, а также зооморфной фигуры. Три ряда черточек в верхней части оленного камня условно изображают лик человека.

Наличие зооморфных изображений на ойшіликских оленных камнях в раннесакском стиле, которые перекликаются с сюжетами на некоторых изделиях из шиликтинских курганов, расположенных недалеко от этих мест и исследуемых А.Т.Толубаевым, позволяет ставить вопрос об их синхронности. Можно говорить о принадлежности этих двух памятников близкородственным народам, жившим по соседству в одну историческую эпоху. Некоторые из этих памятников могут быть квалифицированы как священные центры - святилища, где происходили культово-обрядовые

өңірде бұлардан басқа да ғибадатханалар болуы мүмкін деген тұжырым бар. Оларды іздестіріп, тауып зерттеу ісі өз кезегін күтіп тұр.

Ойшілік 1-3 ескерткіштері әйгілі Шілікті қорғандарымен байланысы болуы мүмкін. Олардың тұрғызылған уақыттары да сәйкес деп айта аламыз. Шіліктіден табылған бұғы бейнелі алтын жапсырмалар мен Ойшілік 1-3 ғибадатханаларыдағы бұғытастар сабақтастығы осыған дәлел. Б.з.б. 8 ғ. мерзімделетін Шілікті қорғандарымен замандас тұрғызылған бұл ғибадатханалар одан кейінгі кезеңдерде де белсенді жұмыс жасағаны анық. Оған осы өңірдегі біздің зерттеулеріміздегі Ақсуат 1-4 қорымдары дәлел. Ол қорымдарды қазіргі таңда б.з.б. 6-2 ғасырлармен мерзімдеп отырмыз. Сонда Ойшілік 1-3 ғибадатханалары кем дегенде 5-6 ғасыр өмір сүрген деуге негіз бар. Ал мұндай ғибадатханалар халықтың басына түскен әртүрлі соғыстар мен табиғи апаттар жағдайларында елдің береке бірлігін сақтауда үлкен маңызға ие болған. Сондай-ақ олар ерте темір дәуірінде осы өңірді мекендеген халықтың діни наным-сенімдерінің нақты көрінісін сипаттай алады.

Аталмыш ғибадатханалар сыртындағы қоршаулардың қақпаларының шығыс пен батыс жақтарында болуы мен олардың алдында бұғытастардың орнатылуында үлкен мән бар. Құлшылық етуге келген адамдар шығыс қақпадан кіріп батыс қақпадан шығуы мүмкін. Ал бұғытастар елдің ізгі тілеулерін жаратушыға жеткізеді - деп сенген. Жекелеген қорғандарда құрбандық малдарын шалған. Бұл күнге табыну рәсіміне байланысты. Шығыс қақпадан күн шапағы кіріп батыс қақпадан шығады деп түсінуі

де ықтимал. Күн мен түн, ақ пен қара, өмір мен өлім барлығы шығыстан басталып батыста аяқталады деген түсініктен шыққан. Олар сары түсті құдай түсі деп түсінсе керек. Өйткені өлген адамдарды әлеуметтік жағдайына қарай барынша алтынмен киіндіріп шығарып салуға тырысқан. Ол жерде алтынның бағалы метал ретінде емес, түсінің сары болуынан құдай түсі ретінде жебеуші болуы мүмкін. Берел қорғандарынан табылған жылқылардың барлығының құла, жирен болуы да осыған тағы бір дәлел. Ал желден жүйрік бұғылар қайтыс болған адамның жанын және тірілердің тілектерін жаратушыға жеткізетін құрбандық малы болуы мүмкін. Тотемдік қасиеті болғанын да естен шығаруға болмайды.

Ойшілік қорғандары мен ғибадатханалары кейінгі сақтар мен хұндардың да идеологиялық орталықтары болып, осы жерде рухани сабақтастықты жалғастырушы және дәнекерлеуші қызметін ғасырлар бойы атқарған.

Түйемойнақ. Бұғытасты біз Тарбағатай ауданының Көкжыра ауылына қарасты Түйемойнақ тауының оңтүстік етегіндегі Мешел елді мекенінде 2009 жылы тауып алып зерттедік. Өзінің бедерлену мәнері жағынан Моңғолия, Тува жерлеріндегі осы тектес ескерткіштерге жақын және олардың классикалық үлгісіне жатады. Жоғарғы жағының екі бетінде дөңгелек «күн» бейнеленген. Сәл төменірек айналдыра белбеу, оған ілінген заттар және мүйізі аса тармақты құстұмсық бұғылар қиғашталып, қатарымен бедерленген. Осы өңірдегі бұғытастардың ішінде ең көнесі болуы мүмкін.

церемонии, и были погребены представители элиты общества древних кочевников. К таким объектам относятся также и большие курганы, расположенные у с. Ақсуат. Они могли функционировать и в последующие исторические эпохи.

Түйемойнақ. Олений камень обнаружен нами в 2009 г. в поселке Мешел Тарбагатайского района, у южного склона горы Түйемойнак. По своим морфологическим признакам он близок к аналогичным памятникам Монголии и Тывы и относится к типу классических. В верхней части оленного камня изображены серьги или диск. На поясе – различные виды оружия, вся поверхность камня покрыта изображениями птицеголовых оленей. Это изваяние, возможно, является самым древним из выявленных на данный момент оленных камней региона.

ТАС БЕТІНЕ САЛЫНҒАН
СУРЕТТЕР

ПАМЯТНИКИ НАСКАЛЬНОГО
ИСКУССТВА

Жартаc суреттері – барлық континенттен табылған адамзат қоғамдастығының рухани және материалдық мәдениетінің тарихынан сыр шертетін бірден-бір дереккөздер. Бұл көне тас ғасырынан бастап қазіргі заманға дейінгі көптеген мыңжылдықтарды қамтитын адамның рухани дамуындағы айырықша құбылыс. Сурет өнері ескерткіштері қоршаған ортаның шындығын, жинақталған тәжірибе мен білімді, дүниетаным бағыттары мен өзге де жағдайларды белгілі бір образдар арқылы береді. Бабаларымыз метафоралар мен символдарда қатталған ерекше ақпараттарын келешек ұрпаққа жеткізуге тырысқан, сондықтан бұндай бейнелеу өнері әр түрлі тарихи кезеңдерде өзіндік белгі-коммуникативтік жүйенің қызметін атқарған (Самашев, 2006. - с. 31-36.).

Шығыс Қазақстанның жартаc бетіндегі суреттері ғылымизерттеудің нысанына әлдеқашан айналған болатын. Петроглифтердің мағыналық мазмұны мен атрибуциясын баяндайтын, дәуірлейтін және мерзімдейтін, ескерткіштерді талдап, олардың ғылыми сипаттамасын берген көптеген әдебиеттер бар.

Петроглифтердің таралуы бойынша Шығыс Қазақстан тек Кіндік Азиядағы ғана маңызды аймақ болып табылмайды. Сондықтан да Ертістің жоғарғы ағысындағы жартаc суреттерін зерттеудің қашанда келешегі зор. Петроглифтанудағы барлық жетістіктерді ескерген күннің өзінде, қазірге дейін далалық зерттеу әдістерін жетілдіру арқылы образдар мен сюжеттердің мағынасын айқындау, кеңінен айтсақ – этноәлеуметтік мәдени үрдістерді қалпына келтіруде осы ескерткіштерді толыққанды тарихи дереккөзге айналдыру өзектілігін ешқашанда жоғалтқан емес.

Қазіргі таңда, петроглифтерді зерттеуде көне суреттер салынған тас бетіне қол немесе басқа да заттарды тигізбей зерттеу әдісі кеңінен қолданылып жүр. Өйткені соңғы зерттеулердің нәтижелері көрсетіп отырғандай сан мың жылдар бойы суреттер беттерін басқан әртүрлі микроағзалардан және химиялық заттардан тұратын тотық сыртқы ықпалдардың – атмосфераның, жел өтінің, өсімдіктердің, заманауи антропогендік және техногендік құбылыстардың (қышқыл жаңбыр және т.б.) кеселінен үгілуге бейім тұр. Тотықты

заманауи жаратылыстанымдық-ғылыми әдіспен, трасологиялық және де басқа анықтамалармен зерттеу жартаc бетіндегі суреттердің жасын және тегістікті игеруді нақтылайды және де оның орнын табуға зор мүмкіндік береді. Сол себепті далада жүргізілген біздің зерттеулерімізде суреттердің көшірмесін микалентті қағазға немесе полиэтилен пленкасына түсіруге байланысты жанаспалы әдістер пайдаланылған жоқ.

Петроглифтердің хронологиялық және этномәдени атрибуцияларына келетін болсақ, біз жалпы қабылданған дәуірлеу жүйесіне, яғни белгілі бір дәуірлерге тән стилистикалық біртектес материалдарды айғақтаймыз және басқа да принциптер мен әдістерге сүйенеміз.

Суреттердің сюжеттік және мағыналық композициясын баяндау неғұрлым даулы және үстірт қалып келеді. Өйтсе де, кейбір жағдайларда сюжеттерді белгілі бір түрік-моңғол, үндіран және өзге де халықтардың мифтік темаларымен, этнографиялық деректерімен, фольклорлық-эпикалық материалдарымен, оларда сақталынған типологиялық ұқсастықтарымен, сондай-ақ архаикалық элементтерді назарға ала отырып, ұштастыруға болады.

Төменде біз соңғы жылдары табылған жартаc суреттерінің сипаттамасын береміз. «Жартаc суреттері» деген ұғымға тас бетіне қашалған не болмаса тырнап сызылған суреттер мен табиғи қына – минералды қызыл бояу пайдаланылған бояулы суреттерді жатқызамыз. Соңғы атап отырған бояулы суреттернің түрі басқа петроглифтерге қарағанда сирек ұшырасады және неғұрлым ерте дәуірлерге жатады.

Наскальные изображения - наиболее универсальный источник по истории духовной и материальной культуры человеческих сообществ, зафиксированы практически на всех континентах. Это особое явление в сфере развития духовного потенциала человека на протяжении многих тысячелетий от древнекаменного века до этнографической современности. Изобразительные памятники фиксировали события, окружающую действительность, накопленные опыт и знания, мировоззренческие ориентиры и другие проявления мировосприятия в образах, метафорах и символах и передавали аккумулярованную особым образом информацию последующим поколениям, выполняя тем самым специфическую функцию знаково-коммуникативной системы в различные исторические периоды (Самашев, 2006).

Наскальные изображения Восточного Казахстана стали объектом научного изучения давно. Существует большое количество исследований, в которых содержится характеристика памятников, периодизация и хронология, этнокультурная атрибуция и интерпретация смыслового содержания петроглифов.

Восточный Казахстан является одним из важнейших регионов распространения петроглифов не только в Центральной Азии. Поэтому выявление и изучение наскальных изображений Верхнего Прииртышья всегда будет перспективным, поскольку, несмотря на все достижения петроглифоведения, актуальными остаются проблемы, связанные с датировкой и расшифровкой семантики образов и сюжетов, совершенствованием методики полевой фиксации, а в широком плане – использованием петроглифов как полноценного исторического источника по реконструкции этносоциокультурных процессов.

В настоящее время в исследовании петроглифов преобладает тенденция использования бесконтактного метода, исключая непосредственное соприкосновение с поверхностью скалы, с древними рисунками, поскольку патина на изображениях, образовавшаяся в течение нескольких тысячелетий и состоящая, как показывают позднейшие научные изыскания, из напластований различных микроорганизмов и химических

веществ, подвержена изменениям под воздействием внешних факторов – атмосферы, направления ветров, растительного покрова, современных антропогенных и техногенных явлений (кислотные дожди и т.д.), что приводит к активному разрушению. Изучение патины с использованием современных естественнонаучных методов, наряду с трасологическими и другими определениями, позволяет наиболее достоверно обозначить возраст наскальных рисунков и динамику освоения плоскости, а также местонахождения в целом. Поэтому при проведении полевых работ нами не использованы контактные способы, связанные с копированием рисунков на микалентную бумагу или на полиэтиленовую пленку.

Что касается хронологической и этнокультурной атрибуции петроглифов, то мы в данном случае придерживаемся общепринятой схемы периодизации, выделяя стилистически однородные материалы, характерные для той или иной эпохи, учитывая также другие принципы и методы.

Наиболее спорной и субъективной остается интерпретация содержания сюжетов и смысловых композиций. Тем не менее, в ряде случаев удается, с некоторой долей вероятности, увязать сюжеты с конкретными мифологемами, этнографическими данными, фольклорно-эпическими материалами, в частности, тюрко-монгольских, индоиранских и других народов, имея в виду как типологические сходства, так и архаические элементы, сохранившиеся в них.

Ниже мы приводим предварительную характеристику наскальных изображений, выявленных в последние годы. Под термином «наскальные изображения» понимают петроглифы - выбитые, процарапанные или процарапанные на скальной поверхности рисунки и писаницы, выполненные минеральной краской – природной охрой красного цвета. Последние распространены гораздо меньше, чем петроглифы, и относятся к более раннему периоду. Начнем с характеристики писаниц.

ТАС БЕТІНЕ САЛЫНҒАН СУРЕТТЕР

Манат. Ұлан ауданындағы ескерткіш ат-тас ауылдың жанындағы гранит жартастың бетіне қызыл қынамен бірнеше зооморфты сурет салынған, солардың ішінде арасында адам кескіні бар екі ешкінің (?) контурлы геометриялық фигурасы бар. Гранит қабырғаның тік бетіне солар сияқты, анық көрінетін зооморфты фигура салынған. Басқа суреттердің сақталуы нашар болғандықтан анық байқалмайды.

Ақбауыр. Бояулы суреттері бар үңгір аталмыш төбенің оңтүстік бауырында, төбе етегінен 5 м. биіктікте, Ұранқай өзенінің оң жағалауынан 2 шақырым, Ұлан ауданы Бестерек ауылының солтүстігін ала орналасқан. Ғылыми айналымға ертеден бастап енген (Самашев, 1981, с.69-76).

Төбе сұрғылт граниттен тұрады, пирамида іспетті, айтарлықтай тік, және биік. Үңгірдің

күмбездінде дөңгелек тесік бар, табанында мәдени қабат жоқ, жатаған; кей жерлерінде ыстың орны байқалады. Үңгірдің ұзындығы 9 м шамасында, неғұрлым ұзындығы орташа бөлікпен қарағанда – 4 м, ал неғұрлым биіктігі кіреберіс жағына қарай - 2 м.

Бұл жерде қою қоңыр қынамен салынған барлығы 80-нен астам сурет сақталынған. Бояулы

ПАМЯТНИКИ НАСКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Манат. На поверхности гранитной скалы вблизи одноименного села Уланского района красной охрой нанесено несколько зооморфных изображений, среди которых можно отметить одну сцену, состоящую из двух контурных геометрических фигур козла (?), между которыми находится человек. На вертикальную плоскость гранитной стены нанесена еще одна аналогичная, четко различимая зооморфная фигура. Другие рисунки трудно различимы из-за плохой сохранности.

Грот Акбаур. Грот с писаницами находится на южном склоне одноименной сопки, примерно в 5 м выше ее подножия, в 2 км от правого берега р. Уранхай, к северу от с. Бестерек Уланского района ВКО (Самашев, 1990, с. 123-129).

Сопка с гротом - пирамидальной формы, довольно высокая и крутая, из серого гранита. На сводчатом потолке грота имеется круглое отвер-

стие, пол покатый, без остатков культурного слоя; местами заметны следы закопченности. Длина грота около 9 м, максимальная ширина в средней части - 4 м, а максимальная высота ближе к входу - 2 м.

Всего здесь сохранилось более 80 рисунков, выполненных темно-коричневой охрой. Писаницы расположены, главным образом, на противо-

суреттер, негізінен, кіреберіске қарсы қабырғаға, кейбірі үңгір төбесіне салынған. Композицияның сол жағы жел өтінің және су сорғалаудың ықпалынан айтарлықтай бүлінген.

Қазіргі таңда, суреті бар үңгірге қызығушылықтың артуына байланысты ғаламзаттық ғарыш орталығы, ежелгі астрономиялық обсерваториялар және т.б. сынды идеалистік теорияларға еліккен мектеп оқушылары мен әртүрлі азаматтардың тарапынан ұйымдаспаған зияраттардың кеселінен бояулы суреттердің сапасы тым төмендеп кетті, тас беті әртүрлі бактерияларға шалдығып, ірі түйіршікті граниттің қорғаушы қабығы үгілуде. Сонымен қатар жауапсыз замандастарымыздың тарапынан жасалып жатқан суреттер бетіне аттарын жазу тәрізді іс-әрекеттер тарих үшін кешірілмейтін қылмыс екенін ескергеніміз жөн.

Көптеген зияратшылар суреттердің көшірмесін түсіріп алуға пайдаланатын қағазды тас бетінен майлы ізі кетпейтін ермексазбен жапсырады. Мұндай жағдайлар Санкт-Петербург зерттеушісі Л.С. Марсадаловтың астрономиялық бақылаулар жүргізу ниетінде атқарылған жұмыстарынан кейін жиілеп кетті. Екі дала маусымына созылған оның жұмыстарынан соң, бұл жерден әлем кіндігін іздеу идеясына шалдыққан, жат қылықты адамдар тобы пайда болды, олардың жартасқа келуі суреттердің сақталуына кері әсерін тигізуде.

Суреттердің негізгі топтамасы қабырғаның төменгі жағына ұйысқан. Шамамен композицияның орта тұсында таутеке мен арбаның суреті аударылып бейнеленген. Еденге жақын тұста ағаштары жан-жағына сойдыған күрке сияқты конус типтес үйлердің суреті бар. Оң жақ төменгі бұрыштағы суреттердің бірі ерекше көзге түседі: ол екі жағынан қысқа айырық істіктері шығып тұрған, ішінде үш-төрт нүктесі бар бояулы суреттер. Осы жерде сорайған аяқтарын талтайтып тұрған ер адамның бейнесі бар. Өкшелері екі жаққа қаратылған. Қысқа қолдарын төмен түсіріп тұр. Тағы да екі адамның бейнесі оның сол жағын ала, жанына бейнеленген; олардың біреуінің аяқ қолдары жан-жағына тарбитылған, ал екіншісінің сақталуы нашар болғандықтан күңгірт контуры

ғана қалған.

Жалпы, композиция жануардың бір бейнесін және бірнеше антропоморфты фигураларды, сондай-ақ «баспана» мен арбаның суреттерін қамтиды. Қалған бейнелер – әртүрлі символдар.

Ақбауыр үңгіріндегі символдық таңбаларды Қазақстандағы ең ежелгі сызбалар деп есептеуге болады. Әртүрлі заттардың бетіне жіңішке құралдармен түсірілген осы типтес белгілер мен

символдар неғұрлым ерте дәуірмен мерзімделеді (мәселен, ботай таңбалары, т.б.). Ақбауыр суреттерінің басым бөлігін крест типтес таңбалар құрайды. Негізінен бұлар – қарапайым, қиғаш, кейбірі айыр ұшты кресттер. Кресттің бірі текшенің ішіне салынған. Бұл суреттерден басқа үш сынық сызық бар, олардың екеуі үшбұрышты,

положной от входа стене и частично - на потолке грота. Левая часть композиции в значительной мере повреждена натеками воды и воздействием ветра.

В настоящее время, в связи с возрастанием популярности грота с рисунками, участилось неорганизованное посещение памятника различными людьми, подверженными идеалистическим теориям о Вселенной, о центре космоса, об астро-

сунки, использовали для закрепления кальки пластилин, который оставляет несмываемый жирный след на поверхности. Эти случаи участились после несанкционированных работ в гроте с рисунками Санкт-Петербургского исследователя Л.С. Марсадалова. После его работ, длившихся два полевых сезона, здесь появились группы людей, подверженных мифическим идеям поиска центра мира и т.д. с неадекватным поведением, посещение которыми грота отрицательно сказывается на сохранности рисунков.

Основная масса рисунков сосредоточена в нижней части стены. Примерно в средней части композиции расположено изображение перевернутой фигуры горного козла и рисунок повозки. Ближе к полу изображены конусовидные жилища типа шалаши с торчащими в разные стороны концами жердей. Одно из изображений в правом нижнем углу существенно отличается в деталях: оно имеет вид развилки с короткими отростками по обеим сторонам, с тремя-четырьмя точками внутри. Здесь же запечатлен мужчина с длинными, широко расставленными ногами. Ступни ног обращены в разные стороны. Короткие руки опущены вниз. Еще две антропоморфные фигуры расположены рядом, с левой стороны; у одной из них руки и ноги широко раскинуты в стороны, другая ввиду плохой сохранности имеет расплывчатые контуры.

В целом композиция содержит одно изображение животного и несколько антропоморфных фигур, а также рисунки «жилищ» и повозки. Остальные изображения – различные символы.

Символические знаки грота Ақбаур можно считать наиболее древнейшими писаницами в Казахстане. Следует отметить, что подобного рода знаки и символы, нанесенные на поверхность различных предметов тонким инструментом, известны среди памятников, датируемых более ранним временем (например, знаки на изобразительных памятниках, выявленных на поселении Ботай (Зайберт, 2009 и др.). Значительную часть писаниц грота Ақбаур занимают крестообразные знаки. В основном это простые кресты, косые, некоторые с раздвоенными концами. Один из крестов вписан в квадрат. Помимо этих рисунков отмечено

номических обсерваториях в древности и т.д. В результате чего состояние сохранности писаниц резко ухудшилось, происходит заражение поверхности камня различными бактериями и отшелушивание защитной корки крупнозернистого гранита.

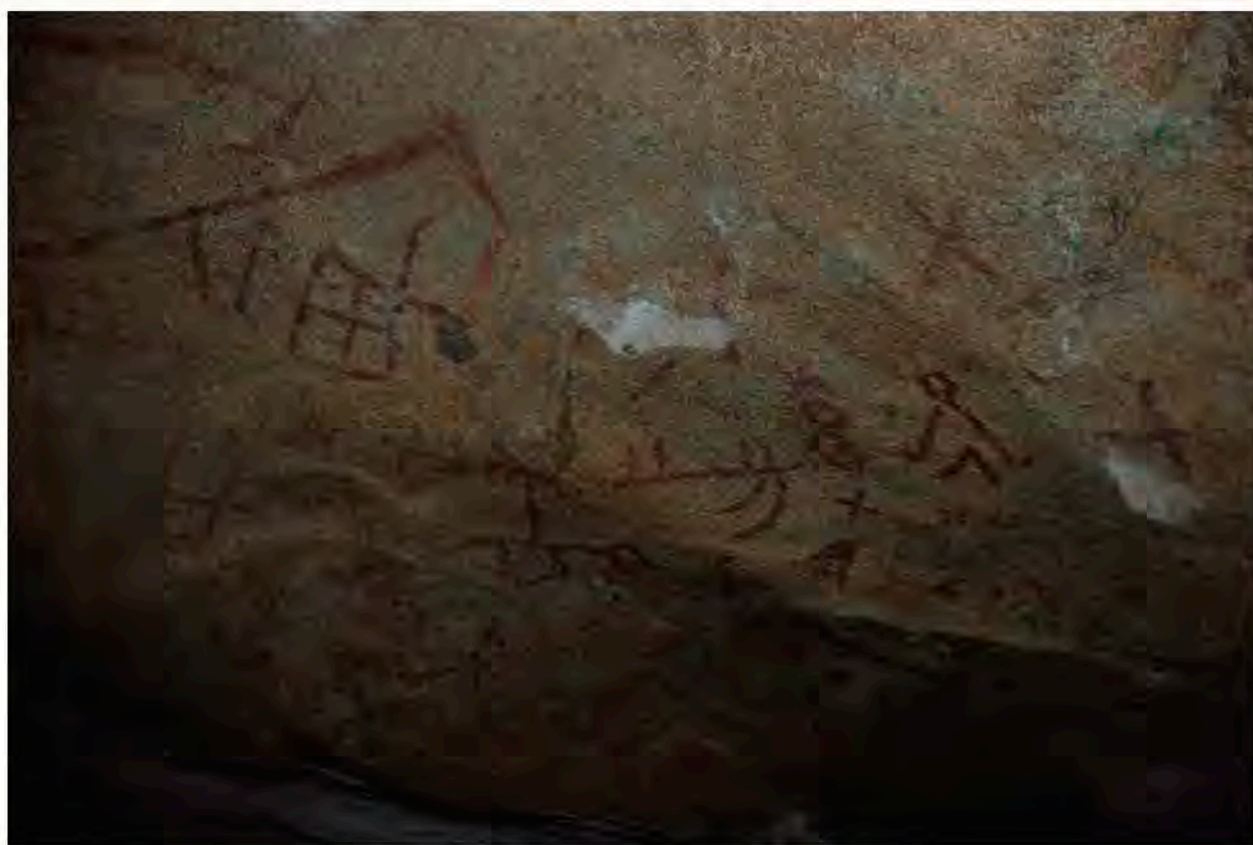
Многие посетители, пытаясь скопировать ри-

сондай-ақ жолақтармен бөлініп тұрған екі қиғаш кресті құрайды. Суреттердің арасында нашар сақталынған торкөз де бар. Бірнеше үшбұрышты, тік сызықтарды және басқа да геометриялық таңбаларды байқауға болады. Фигуралардың бірі тікбұрышты, ол екі түйіскен сызық арқылы төрт секторға бөлінген. Әр секторға бір бірден нүкте қойылған. Фигураның оң жақ бұрышынан екі сызық тарамдалған, оның бірінің ұшы сәл имектелген, оң жаққа бағытталған, ал екіншісі бірнеше бұрышты құрай келе, солға бағытталынып,

барлығын ішінде тік сызығы бар тікбұрышты фигура аяқтап тұр.

Үңгірдің төбесіне қиғаш крестердің тобы, баспана, үшбұрыштардың, үшкілдердің тізбесі, үшбұрыш құрайтын нүктелер салынған.

Ақбауыр суреттерінің мерзімін анықтау қиынға соғады, өйткені Қазақ Алтайында кездесетін суреттердің стилистикалық жағынан жалпылама хронологиясын жүргізетін ортақ тұжырымның сипаты жоқ. Көрші аймақтарда нақты хронологиясы анықталған осы сынды

мағынасы белгісіз, бірақ анық салынған бір фигурамен ұштасып кетеді. Соңғы сызық үш элементтен: бірінің үсіне бірі салынған екі айырықтан және төменгі жағына қойылған төрт нүктеден тұрады. Мифологиялық кейбір белгілер бойынша ол антропоморфты кескін мен күркеге ұқсайды.

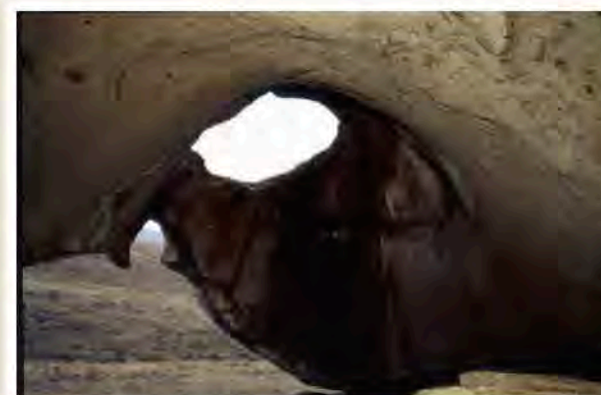
Осы жерде бір қысқа жолақ пен трапеция типтес фигурадан тұратын, сондай-ақ ұштары айырылған крестер бар. Композицияның

қызыл қынамен салынған жартас суреттері де кездеспейді.

Суреттер мөлдір, қатты жартас қағымен көмкерілген, сол себепті бояудың тіпті бір кішкентай үлгісін де талдау жүргізуге алу мүмкін емес.

Хронологиялық тұрғыдан ұштастыруға төбедегі көрсетілген қос дөңгелекті арбаның суретін пайдалануға болады (Самашев, 1990, с.123-129).

три ломаные линии, две из которых образуют систему треугольников, а также два косых креста, пересеченных полосами. Среди рисунков есть и плохо сохранившаяся решетка. Просматриваются несколько треугольников, прямых линий и другие геометрические знаки. Одна из фигур отличается подпрямоугольной формой и разделена двумя пересекающимися линиями на четыре сектора. В каждом секторе имеется по одной точке. От верхнего правого угла фигуры отходит две линии: первая, короткая со слегка загнутым концом, направ-

лена вправо, а вторая, образуя несколько углов, идет влево и соединяется с неопределенной, но четко нарисованной фигурой. Последняя состоит из трех элементов: двух развилок, расположенных друг над другом, и четырех точек в нижней части. По ряду морфологических признаков она напоминает и антропоморфное изображение, и шалап.

Здесь же находятся одна короткая полоска и трапециевидная фигура, а также кресты, раздвоенные на концах. Всю композицию завершает подпрямоугольная фигура с вертикальной полосой внутри.

На потолке грота запечатлены: серия косых крестов, жилище, цепочки треугольников, ромбов, точки, образующие треугольную фигуру.

Датировка наскальных изображений из Ақбаура весьма затруднена из-за отсутствия общей хронологической колонки изменения стилистических типов рисунков для Казахского Алтая. Нет и прямых надежно датированных аналогий наскальным изображениям, выполненным красной краской, в соседних регионах.

Рисунки покрыты прозрачным твердым скальным налетом, почти не позволяющим взять даже небольшой кусочек краски на анализ.

Одной из хронологических «привязок» может служить рисунок – символ повозки, показанной сверху (в плане), на двух дисковидных колесах (Самашев, 1981, с. 69-76). Грузовая платформа повозки смещена назад по отношению к оси колес, а на конце дышла имеется ярмо с вертикальными притыками (занозами) для упряжных животных. Известно, что дисковидные колеса предшествуют колесам на спицах, но этот факт сам по себе еще не указывает на архаичность первых. Дело в том, что повозки на дисковидных колесах тысячелетиями сосуществовали с колесами на спицах, вплоть до этнографической современности. Более изменчивым во времени и пространстве элементом колесного транспорта, видимо, является ярмо со всевозможными приспособлениями. Понимание его конструктивного устройства позволит ответить на некоторые вопросы о хронологической и этнической атрибуции. Сочетание сплошных дисковидных колес и ярма с вертикальными притыками для бычьей упряжки подтверждает предположение о древности этой повозки. Расположение платформы позади оси также подкрепляет эту догадку. Существует мнение, что грузовые повозки с отодвинутым назад кузовом древнее, чем остальные (Кадырбаев, Марьяшев, 1977, с. 164).

Саймалыташские повозки на сплошных колесах малого диаметра выглядят даже более усовершенствованными, чем акбаурская: в большинстве случаев они показаны с треугольными рамами, выдвинутыми перед осью; от морды животных к руке погонщика идут линии, обозначающие средство управления; на ярме четко не обозначены притыки (Шер, 1980, с. 195-196).

Южно-среднеазиатские модели в основном двух-четырёхколесные, открытого типа, но судить о деталях ярма трудно из-за чрезмерной обобщенности в трактовке или их полного отсутствия.

Дата акбаурской повозки определяется не только по общему сходству основных конструктивных элементов со среднеазиатскими, переднеазиатскими, кавказскими и ямно-катакомбными повозками и их моделями, но и на основании

Арбаның жүк салатын тактасы білігінен біршама артына қарай шығарылған, ал дәртесінің ұшында мал жегуге арналған екі тік тесігі (істіктерімен) бар мойынтұрық байқалады. Тұтас дискілі дөңгелектер шабақты дөңгелектерден әлдеқайда бұрын қолданыла бастаса да, ол бұл арбаның көнелігіне куә бола алмайды. Тұтас дискілі арбалар шабақты арбалармен қатар сан мың жылдардан қазіргі замандарға дейін қатар қолданылып келеді. Арбаның құрылысы хронологиялық және этникалық атрибуциялар жөніндегі біраз

арбаларының өзі ақбауыр суретіндегі арбамен салыстырғанда неғұрлым жетілдірілген сияқты көрінеді: көп жағдайда олар үшбұрышты рамамен, білігі алға қарай шығарылғандығымен, бағыттау құралы ретінде жануардың тұмсығынан айдаушыға қарай сызықтар көрсетілетіндігімен; ал мойынтұрықта тесіктер көрсетілмейтіндігімен ерекшеленеді (Шер, 1980, с. 195-196).

Оңтүстік-орта азия арба үлгілері негізінен екі-төрт дөңгелекті, ашық. Бірақ мойынтұрық детальдарының сипаты жалпы-

жайттардың басын ашып бере алады. Тұтас дөңгелекті арба мен тігінен істік қадайтын тесігі бар өгіз жегуге арналған мойынтұрық арбаның көнелігін меңзейді. Арбаның білігінен артына қарай недәуір шығарылған тактай да осы тұспалымызды негіздей түседі. Күймесі артына қарай орналастырылған жүк арбалары өзге арба түрлеріне қарағанда неғұрлым көне деген пікір бар (Кадырбаев, Марьяшев, 1977, с. 164).

Кішкентай тұтас дөңгелекті Саймалыташ

лама берілетіндіктен, кейде тіпті мойынтұрық сипатталмайтындықтан біз оны өзге де арба үлгілерімен салыстыра алмаймыз.

Ақбауыр арбасын тек орта азия, алдыңғы азия, кавказ және ямно-катакомбалық арбалардың ортақ құрылысы белгілері мен олардың үлгілеріне қарап қай дәуірге жататынын анықтау жеткіліксіз, сондай-ақ, оларды маңайына салынған символдық белгілерді басқа да терракот мүсіндердің, керамика бетіндегі суреттердегі және басқа да атап өткен

анализа символических знаков, сосредоточенных вокруг нее и имеющих близкие соответствия в изображениях на керамике, на терракотовых статуэтках и других материалах вышеназванных регионов. Исходя из этих данных, для акбаурской повозки (и сопутствующим ей знакам) может быть предложена дата конец 3 – начало 2 тыс. до н.э., хотя не исключается, как удревнение, так и омоложение.

Неравномерная изученность памятников энеолита и ранней бронзы в Казахстане препятствует выявлению направлений этнокультурных контактов создателей акбаурского раскрашенного полотна в рассматриваемую историческую эпоху. Однако можно допустить, что благодаря удобному географическому расположению, этот регион был зоной интенсивных контактов между Южной Сибирью и Средним Востоком, а также с глубинными районами Центральной Азии. Такие связи археологически прослеживаются достаточно четко в андроновскую и последующие эпохи; они имели место, вероятно, и в энеолите, и в эпоху ранней бронзы, т.е. во время существования афанасьевской и окуневской культур Южной Сибири. Таким образом, писаницы грота Акбаур занимают самую начальную стадию развития наскального искусства эпохи палеометалла. Ближе к ним серия писаниц из верховой Иртыша – Бухтарминские, Маната, Сартымбет, а также у озера Жасыбай и грота Драверта в Павлодарской обл.; грота Тесиктае в Центральном Казахстане; у входа грота Караунгур в местечке Сусинген в Южном Казахстане и др.

Замечено, что создатели подобных рисунков отдавали предпочтение гротам, пишам и, непременно, светлым гранитным массивам с навесами. Вероятно, это неслучайное явление; основная масса росписей допалеометаллических эпох сосредоточена в пещерах и нанесена на поверхность светлых камней, т.е. здесь налицо цветопредпочтение и этому способствовали сами природные факторы, т.к. на темных поверхностях красные изображения абсолютно теряли бы всяческий смысл и эффект зрительного восприятия.

С большей долей вероятности можно предположить, что целый пласт изображений, выполнен-

ных красной охрой, связан с проникновением элементов традиций ямно-катакомбной общности, носители которой продвинулись, по нынешним представлениям, на восток. В результате нескольких миграционных волн с запада, а также непосредственного контакта с носителями соседнего окуневско-афанасьевского круга культур, особенно в северных и восточных регионах Казахстана, в рассматриваемый исторический период население значительной части современной территории нашей страны находилось в орбите глобальных этнокультурных явлений, вызванных взаимопроникновением пришлых и автохтонных элементов и благодаря этому облик местной культуры обрел особый колорит. На востоке Казахстана эти культуры представлены памятниками типа Усть-Нарым (парное позднеэнеолитическое или, скорее, погребение афанасьевского типа на поселении и другое захоронение здесь же в культурном слое) и материалами могильника раннебронзового века Канай (Черников, 1960, с. 32-34; Черников, 1970, с. 7).

В указанных культурах особое место занимала охра, которую широко использовали в погребально-поминальной обрядности, о чем свидетельствуют данные археологических исследований. В этом плане особый интерес представляет погребение женщины раннеэнеолитического времени (конец 4 – начало 3 тыс. до н.э.) близ г. Усть-Каменогорска, на окраине с. Меновное, где обнаружен кусок красной охры на тазовой кости с правой стороны. Скорее всего, кусок охры женщина носила в специальном мешочке на поясе (Ткачев, 2001, с. 111-115). Следует отметить, что примерно на равном расстоянии от комплекса Меновное находятся два грота - Акбауыр и Сартымбет с писаницами, выполненными красной охрой (Самашев, Ермолаева, Куц, 2008, с. 134-139).

Из «дальнедистанционных» параллелей укажем на находки из Донецкого Приазовья и Северного Донца в Восточной Европе, где с конца 3 тыс. до н.э. до 18 в. до н.э. жили племена катакомбной культурно-исторической общности, практиковавшие уникальный обычай рисовать на дне катакомб. Репертуар рисунков разнообразен – это стопы человека, спиралевидные узоры, зиг-

аймақтардан табылған материалдар бетіндегі суреттермен салыстыра отырып қарауға болады. Осы деректердің негізінде ақбауыр арбасын (оның маңайындағы таңбалармен ұштастыра отырып) б.з.б. III мыңжылдықтың аяғы мен б.з.б. II мыңжылдықтың басы деп таңуға болады.

Қазақстандағы энеолит пен ерте қола дәуірі ескерткіштерінің тұтас зерттелінуі қарастырып отырған дәуірдегі ақбауыр бояулы суреттерін салған адамдардың этномәдени байланыстарының бағытын анықтауға кедергі келтіріп отыр. Бірақ, географиялық орналасу жағынан қолайлылығына қарағанда, бұл аймақ Оңтүстік Сібір мен Орта Шығыс, сондай-ақ Орталық Азияның түшкірдегі аудандары арасында жүрген тығыз қарым-қатынасқа қатысты болуы әбден мүмкін. Бұндай қарым-қатынастар археологиялық тұрғыдан энеолит дәуірінде де, андронов және одан кейінгі дәуірлерде көрініс табады, олар Оңтүстік Сібірдегі афанасьев және оқуньев мәдениеттері дамыған кезеңде де болған сияқты. Сондықтан, Ақбауыр үңгіріндегі суреттер палеометалл дәуірінде дамыған суреттердің ең алғашқы кезеңінен бастау алады. Бұл суреттерге дәуірі жағынан Ертістің жоғарғы ағысынан табылған – Бұқтырма, Манат, Сартымбет, сол сияқты Павлодар облысы Жасыбай көлі маңындағы Драверта үңгірінің бояулы суреттерімен; Орталық Қазақстандағы Тесіктас үңгіріндегі, Оңтүстік Қазақстан облысы Сусіңген деген жердегі Қараүңгір кіреберісіндегі бояулы суреттерінің топтамасымен неғұрлым тұстас келеді.

Бояулы суретті салушылар үңгірлерді, қуыстарды, ақшыл гранит тастардың бетін таңдағаны даусыз. Бояудың түсі неғұрлым қапық болу үшін ертедегі суретшілер табиғи тұрғыдан реңкі неғұрлым ақшыл тастардың бетін таңдағаны көрінеді. Палеометалға дейінгі дәуірлердегі суреттердің басым бөлігі осындай тастарға салынған, өйткені реңкі неғұрлым қара тастарға салынған суреттердің түсі қанық болмайтыны бізге белгілі.

Қызыл охрамен салынған суреттердің басым бөлігі ямно-катакомба қоғамдастығы дәстүрінің элементтерінің пайда болуымен байланысты, бұл дәстүрдің өкілдері болса белгілі бір себеп-

термен пығысқа қарай қоныс аударған. Батыстан ойысқан көптеген қоныс аударулар мен әсіресе Қазақстанның солтүстік және шығыс аймақтарындағы көршілес оқуньев-афанасьев мәдениеті өкілдерімен болған мәдени байланыстар жергілікті жердің мәдениетіне ерекше айшық беріп, жаһандық этномәдениеттік құбылыстардың қазанында қайнатып, өзіндік қайталанбас келбетін қалыптастырды. Қазақстанның шығысында бұл мәдениеттер Усть-Нарым (кейінгі неолит немесе тұрақ жанындағы афанасьев мәдени қабатынан табылған молалар) және Қанай ауылы жанындағы ерте қола дәуіріндегі молалардан табылған материалдардан көрініс табады (Черников, 1960, с. 32-34; Черников, 1970, с. 7).

Аталмыш мәдениеттерде охра басты орын алады, қышаның жерлеу-ғұрыптық дәстүрде пайдаланылғандығын археологиялық зерттеулер айтақтайды. Оның жерлеу салтында пайдаланылғандығын Өскемен қаласы жанындағы Меновное ауылының шетінен табылған моладағы ерте энеолит дәуіріне жататын әйелдің мүрдесінің оң жақ жамбас сүйегіне жұққан қызыл охраның дағы да дәлелдеп отыр. (б.д.д IV мыңжылдықтың аяғы – III мыңжылдықтың басы.) Қышаның кесегі салынған кішкентай дорбаны әйел адам тірі кезінде белбеуіне байлап жүрген болуы керек (Ткачев, 2001, с. 111-115). Қызыл-күрең суреттері салынған Ақбауыр мен Сартымбет үңгірлері Меновное кешенінен аса алыс қашықтықта орналаспағанын ескеретін болсақ, бұл дәстүр аймақтағы қолданылуға белгілі бір заңдылықты сақтайтынын байқаймыз (Самашев, Ермолаева, Куц, 2008, с. 134-139).

Донец Азов маңы мен Шығыс Еуропадағы Солтүстік Донец жерінен табылған заттарды «қашықтан» жүргізілген салыстырулар нәтижесі ретінде алуымызға болады. Бұл жерде б.д.д. III мыңжылдық пен б.д.д. XVIII ғ. аралығында катакомбалық мәдени-тарихи қоғамдастық өкілдері мекендеген. Олар катакомбаның жер еденіне охрамен адам табанының суретін, спираль тектес өрнектерді, сопақша шеңберлерді, су өрнектерін, крестерді, үшбұрыш таңбаларды сызатын болған және қабірге суреттерді сызуға арналған құралдарды қоятын болған. Кебіндердің

заги, кресты, восьмеркообразные, спиралевидные и другие знаки, овалы, треугольники, выполненные красной охрой. Исследователи отмечают, что инструменты, с помощью которых наносились изображения, обычно клались в могилу (Санжаров, 1985, с. 97-107). На обрывках погребальных саванов также сохранились полоски охры. Красная охра, по мнению специалистов, олицетворяла кровь и жизнь, очистительную силу огня, представление о смерти как о продолжении жизни. Подобные погребения рассматриваются некоторыми археологами как погребения художников (Санжаров, 1985, с. 106). Ареал этих рисунков совпадает, по мнению исследователей, с территорией распространения так называемой ингультской культуры, существовавшей в рамках катакомбной культурно-исторической общности и носители которой, по мнению С.Ж. Пустовалова, находились на раннекастовой социальной стадии и имели многие отличительные признаки раннегосударственных образований, что обуславливало его переходный от первобытности к цивилизации характер (Пустовалов, 1998, с. 23-24). В то же время, памятники Средней Азии (Зараут-Камар, Шахты, Куртеке, Сийпанташ, Аксакалатасай, Ак-Чункур и многие другие, еще не открытые) могут указать на другое гипотетическое направление проникновения традиций использования красной охры в религиозно-культурной практике на начальном периоде эпохи палеометалла.

Еще в самом начале исследования писаницы грота Ақбаур нами предпринималась попытка найти закономерность в последовательности нанесения рисунков на стены и потолок (Самашев, 1990, с. 123-129).

Естественная форма грота как бы соответствовала структуре храма-святилища под открытым небом, где люди могли совершать обрядовые действия, связанные с какими-то празднествами. Природное углубление в скале, образовавшееся в результате выветривания гранита, ассоциировалось с организованным пространством юртообразного жилища и, соответственно, могло восприниматься как «модель мира».

Основной причиной, побудившей некоторых исследователей к археоастрономическому под-

ходу в изучении писаниц грота Ақбаур, явилось наше предположение о том, что светлые лучи солнца, проникавшие через верхнее отверстие, могли постепенно освещать разные участки стены с рисунками и создавать эффект «оживления» символов (Самашев, 1990, с. 123-129).

В 1997-1998 гг. здесь были проведены топографо-геодезические работы для уточнения палеоастрономических данных о гроте Ақбаур с участием археолога из России Л.С. Марсадолова, увлекшегося в последние годы изучением некоторых археологических памятников и природных объектов, имеющих причудливые формы благодаря силе ветра, с астрономических позиций. Астрофизиком В.Л. Горшковым (Пулковская обсерватория) в камеральных условиях производились палеоастрономические расчеты. Л.С. Марсадолов предположил, что в гроте Ақбаур, возможно, находилась стационарный астрономический наблюдательный пункт (Марсадолов, 2002, с. 228).

Нет необходимости оспаривать общеизвестное утверждение о том, что «астрономические данные о положении Солнца, Луны, Звезд в сакрально значимые дни (такие переломные моменты, как весеннее и осеннее равноденствие, летнее и зимнее солнцестояние) всегда были важны для древнего человека».

Округлое отверстие на потолке, упомянутое выше, размером около 1 м, рассматривается им как постоянная точка для наблюдений за солнцем и ночным небом. С восточной стороны края отверстия имеется подтреугольный выступ-мушка. Астроархеолог полагает, что отверстие с мушкой могло использоваться для фиксации движения основных созвездий ночного неба вскоре после захода солнца.

Однако мы еще не знаем, насколько правдоподобно утверждение местных старожилов о том, что лет 70-100 назад отверстия на потолке не было. И это обстоятельство если не исключает возможность рассмотрения грота как места наблюдения через отверстие звездного неба, то значительно ограничивает приписываемые ему функции универсального значения, в том числе и связанные с астрономическими.

Следует отметить, что к юго-западу от грота

журнақтарында да осы минералдың жолақтары сақталған. Зерттеушілердің пікірі бойынша қызыл қына қан мен өмірдің және оттың тазартқыш қасиетінің, өлімнің өмір жалғасы екендігінің белгісі болған. Осы сияқты қабірлер кейбір зерттеушілердің тарапынан суретшілердің моласы ретінде танылып жүр (Сапжаров, 1985, с. 97-107). Бұл суреттердің таралу ареалы, зерттеушілердің пікірінше, катакомба мәдени-тарихи қоғамдастығы шеңберінде дамыған ингүль мәдениеті тараған аймақтармен сәйкес түседі. С.Ж. Пустоваловтың пікірінше олар әлеуметтік жағынан ерте қасталық деңгейде болған және алғашқы қауымдық құрылыстан өркениетке қарай ойыса бастаған ерте мемлекеттік құрылымдардың бастау кезінде тұрған (Пустовалов, 1998, с. 23, 24). Әйтсе де, қызыл охра палеометал дәуірінің алғашқы кезеңдеріндегі діни-культтік дәстүрлерде пайдаланыла басталғанын аталған Орта Азия ескерткіштері (Зараут-Камар, Шахты, Куртеке, Сийпанташ, Ақсақал ата қоныс орны, Ақ-Шұңқыр және т.б. және әлі айғақталмағандары) де қуаттайды.

Ақбауыр үңгіріндегі бояулы суреттерді зерттеудің алғашқы кезінен бастап-ақ біз олардың қабырға мен төбеге сызылуындағы белгілі бір заңдылығының қайда жатқанын табуға тырысқан едік.

Үңгірдің табиғи формасы адамдардың әртүрлі мерекелеріне байланысты гүрптық салт-жоралар жүргізуіне арналған ашық аспан астындағы ғибадатхана құрылысына сәйкес болған сияқты. Граниттың жел өтінен ойылған тұсы киіз үй типтес баспанаға ұқсатылғандықтан, «әлемнің моделі» ретінде қабылданғандығы сөзсіз.

Зерттеушілердің Ақбауыр бояулы суреттерін археоастрономиялық тұрғыдан зерттеуіне, біздің ойымызша, Үңгірдің төбесіндегі ойықтан түскен күн сәулесі біртіндеп қабырғаның суреттер салынған әртүрлі жерлеріне жарық түсіріп, символдардың «жандануы» эффектінің елестетуге ықпал ететіндігі болса керек (Самашев, 1990, С.123-129).

Жел өтінен әртүрлі қызғылықты кейіпке енген табиғи нысандарды астрономиялық тұрғыдан зерттеумен айналысуға бой ұрған Ресей архе-

ологы Л.С. Марсадоловтың қатысуымен 1997-1998 жылдары бұл жерге Ақбауыр үңгірінің палеоастрономиялық деректерін нақтылау үшін топографиялық геодезиялық жұмыстар жүргізілген еді. Астрофизик В.Л. Горшковтың тарапынан (Пулков обсерваториясынан) камеральді жағдайда палеоастрономиялық есептеулер жүргізіліпді. Л.С. Марсадоловтың болжамы бойынша суреттер композициясы Темірқазық, Айдаһар, Ешкімүйіз жұлдыздар топтамасы енетін аспанның бір бөлігін бейнелеген болса керек (Марсадолов, 2002, т.с. 228-234).

«Ежелгі адамдар үшін Күн, Ай, Жұлдыздардың астрономиялық жағдайлары туралы деректер қасиетті күндері (көктемгі және күзгі теңелуі мен жазғы және қысқы күннің тоғысуы сияқты өлара кезеңінде) қашанда маңызды болып табылған».

Төбедегі 1 м. шамасындағы дөңгелек тесік оның пікірі бойынша күн мен түнгі аспанды қадағалайтын тұрақты нүкте болып табылады. Тесіктің шығыс жағында шығыңқы үшбұрыш бар. Астроархеологтың пікірінше бұл шығыңқы үшбұрышы бар тесік күн батқаннан кейінгі түнгі аспандағы жұлдыздарды қадағалау үшін пайдаланылған. Бірақ біз жергілікті карт тұрғындардың сөзіне нанатын болсақ, ол үңгірдің төбесінде осыдан 70-100 жылдар арасында ешқандай тесік болмаған. Бұл астрометрикалық қасиеттер таңылған үңгірдің жұлдызды аспанды қадағалайтын жер екендігіне күмән тудырады.

Ақбауыр үңгірінің оңтүстік батыс тұсында осы ауқымдағы ең биік төбе орналасқан. В.Л. Глушковтың астрономиялық есептеулері бойынша көктемгі және күзгі және жазғы күн теңескен уақытта күн осы таудың артына барып батадымыс.

Болжам бойынша, үңгір бетіндегі бояулы суреттер Темірқазық, Айдаһар және Ешкімүйіз шоқжұлдыздарына енетін аспан бөлігін қамтиды.

Көзге ұрып тұрған, ойға қонбайтын сәйкеспеушілікті бүркемелеу үшін үңгірдегі суреттер қасиетті орыннан аспанның қажет тек оңтүстік-батысын көрсетеді деген пікір алға тартылады. Оның пікірінше қайталанып келетін бір біріне ұқсас фигуралар суреттер композициясында түнгі аспандағы жұлдыздардың орналасуының

Ақбауыр расположена пирамидальная сопка, одна из самых высоких и примечательных в этом районе. Астрономические расчеты В.Л. Глушкова показали, что будто бы именно за эту гору заходит солнце между днями равноденствия (весеннего и осеннего) и летнего солнцестояния. Это наиболее благоприятный для астрономических наблюдений в горных условиях весенне-летний - ранне-осенний период.

Полагают, что композиция рисунков в целом отражала определенный участок звездного неба, в который входили созвездие Большой Медведицы, длинное созвездие Дракона, созвездие Козерога.

Для снятия очевидного несоответствия с логикой реальности выдвигается версия, что в изображениях грота Ақбауыр представлена не полная картина неба, а частичная, но важная именно для юго-западной ориентации святилища. В композиции рисунков запечатлено, по мнению В.Л. Глушкова, движение созвездий по ночному небосклону за определенный отрезок времени, которое прослеживается на повторе некоторых схожих фигур.

На стене грота изображены не «неподвижные» реальные созвездия, а скорее их зрительно-образное восприятие, переданное путем геометрической разметки, своеобразное соединение основ математики и астрономии в единое целое, заключает свои выводы названный исследователь.

Астроархеолог О.О. Полякова, в целом поддерживая выводы Л.С. Марсадолова, вносит свою лепту в эту путаницу. Она полагает, что рядом с изображением упомянутого выше созвездия «дракона» должен находиться, по логике, Полос Эклиптики и указывает в качестве такового на фигуру в виде креста с точками в квадрате, при этом обозначающего сетку координат с символическими звездами в Эклиптической системе (Полякова, 2005, с. 198).

Другой символ среди изображений Ақбаура – крест в квадрате без точек, по ее мнению, обозначает другую сетку координат в Экваториальной системе, привязанной к оси вращения Земли.

Изображение двухколесной повозки, а не колесницы, в композиции вызывает у нее ассоциацию с Большой и Малой Медведицами, подобно примерам из мифологии индусов и народов При-

черноморья. О.О. Полякова, совместив современную карту расположения небесных тел с рисунками грота, попыталась определить дату появления рисунков, имея в виду пересечение линии «ковша» Малой Медведицы с Полосами Эклиптики и Мира, по известным в астрономии расчетам в 1200–1100 гг. до н.э. Этим она пытается подтвердить правильность предположения Л.С. Марсадолова о нанесении акбаурских знаков во второй половине 2 тыс. до н.э.

Основные ее выводы сводятся к тому, что «на сферической поверхности стен грота Ақбаур зафиксированы созвездия северо-западного участка неба в ночное время суток в течение четырех месяцев, начиная с предрассветного состояния 18 августа до момента наступления темноты 17 декабря (по григорианскому календарю). Картина разворачивается от Полоса Мира на звездной широте 50° (что совпадает с широтой местности на памятнике) до точки на горизонте в западном направлении (возле которой в то время восходит 3 звезды Орла, в т.ч. одна из самых ярких – Альтаир), а также вверх до точки зенита над головой (возле которой в ту эпоху находились звезды Кассиопеи). Далее она, указывая на возможную неточность в изображении древними звездного неба и на необходимость дополнительных построений, идентифицирует некоторые изображения «с современными созвездиями Дракона, Малой Медведицы, Лиры, Цефея, Лебедя, Лисички, Стрелы, Орла, а также Геркулеса, схематическое изображение которого на стене грота в виде человеческой фигуры находится на уровне пола между созвездиями «Лира» и «Дракон», а на реальном небе наблюдалось ниже линии 17-часовой долготы, возможно, закрываемой массивом горь» (Полякова, 2005, с. 200-201). В одной из своих работ она уже приводит картину звездного неба из Ақбаура в качестве Полярной планировки (Полякова, 2004, с. 203).

Таким образом, стараниями двух представителей нового направления в современной российской археологии – археоастрономии (или астроархеологии), мы оказываемся среди величайших знатоков древней астрономии, которые знали до мельчайших деталей расположение всех извест-

белгілі бір уақыттағы көрінісін береді-мыс.

Үңгірдің қабырғасында «қозғалысыз» нақты шоқжұлдыздар емес, олардың математика мен астрономияны ұштастыратын өзіндік геометриялық сызбалар берілген деген пікірмен аталмыш зерттеуші өз болжамын тұжырымдайды.

Челябинсклік астроархеолог О.О. Полякова Л.С. Марсадоловтың пікірлерін жалпы қуаттай келе бұл шым-шытырықты одан ары шатастыра түседі.

Л.С. Марсадоловтың пікірін қолдай келе О.О. Полякова Айдаһар шоқжұлдызының жанында Эклиптика Полюсі орналастырылған деп, ойын қуаттай келе квадрат ішіндегі нүктелері бар крест Эклиптика жүйесінің ішіндегі символдық жұлдыздары бар координат торын білдіреді дейді. Оның пікірінше Ақбауыр бейнелерінің ішіндегі квадрат ішіндегі нүктелі крест Экватор жүйесіндегі жердің өз өсіне айналуына байланыстырылған басқа бір координатты білдіреді. Үңгірдегі суреттерді қазіргі картамен беттестіре отырып және заманауи астрономиялық есептерді пайдалана отырып О.О. Полякова ақбауыр символдық белгілер б.з.б. 1200–1100 жылдарында пайда болған деп анықтайды.

Қос дөңгелекті (күйме емес) арбаның композициядағы суреті оның көз алдына Қара теңіз жағалауы халықтары мен үндістердің мифологиясындағы сияқты Темірқазық пен Жеті қарақшыны елестетеді. О.О. Полякова қазіргі аспан картасын үңгірдегі суреттермен беттестіре отырып, суреттердің қай кезде салынғандығын дәлелдеуге тырысып баққан. Жеті қарақшының шөмішті көрсететін қиылыстары Эклиптика мен Мир полюстерін тігінен көлбеп жатыр деген пікірін негізге ала отырып, белгілі бір астрономиялық есептерге сүйене келе б.з.б. 1200–1100 жылдарға келіп тірейді. Сөйтіп ол Л.С. Марсадоловтың айтқан Ақбауыр таңбалары б.з.б. 2 мыңжылдыққа жатады деген пікірін шындыққа айналдыруға тырысқан.

Олардың негізгі тұжырымдары Ақбауырдағы суреттер аспанның солтүстік батыс жағын бейнелейді деген негізге тіреледі. Ол қазіргі аспан карталарындағы жұлдыздарды үңгірдегі бояулы суреттермен байланыстыруға әбден ты-

рысып баққан. Бояулы суреттердегі таңбаларды ол Айдаһар, Темірқазық, Лира, Акку, Түлкі, Жебе, Бүркіт, сондай-ақ Геркулес жұлдыздарымен байланыстырып олардың астрономиялық есептерін шығаруға тырысқан (Полякова, 2005, с. 200-201). Өзінің еңбектерінің бірінде ол Ақбауыр жұлдызды аспанының картасын Полярлық жобалау ретінде келтіреді (Полякова, 2004, с. 203).

Сөйтіп, ресейдің жаңа археологиялық бағыты

– астроархеология өкілдерінің тырысуларының арқасында біз солтүстік жарты шарда орналасқан аспан денелерінің бүге-шегесіне дейін білетін және оны күнделікті өмірлерінде пайдаланып отырған көне астрономия ғұламаларының арасына тап боламыз.

Мәдениеттің бұндай феномені көне әлемде

ных сейчас в северном полушарии созвездий звездного неба и использовали эти знания, надо полагать, в повседневной жизни.

Такой феномен культуры известен в древнем мире – возникновение астрономии, иероглифической письменности, геометрии у древних земледельцев на берегу Нила, благодаря устойчивому поведению этой реки во время весеннего половодья.

весны, вегетации и связанное с ними поведение диких и домашних животных. Земледелие у них тоже было, но, хотя оно находилось на второстепенной позиции, тем не менее для его развития требовались определенные знания о явлениях природы.

Символические знаки, различные зоо- и антропоморфные фигуры, а также изображение предметов – это своеобразные пиктограммы, предшественники алфавитного письма, которые позволяли фиксировать, хранить и передавать информацию, аккумулированные в обществе опыт и знание, в т.ч., возможно, наряду с общими мифологизированными астрально-космогоническими представлениями и некоторые познания прагматического характера, не исключая и чисто астрономического плана, ориентированные на хозяйственную деятельность или необходимые для проведения культово-религиозных мистерий календарного цикла. Такой подход к объяснению смыслового содержания знаковых систем грота Акбаур, как мне представляется, более перспективен.

Среди предметов мелкой пластики и других мобильных изделий эпохи энеолита имеются такие, на которых выгравированы символические знаки, подобные акбаурским, которые несут определенные культово-магические функции и отражают представления, связанные с природными циклами, образом жизни и мировоззренческими ориентирами людей этого времени. Из числа отдаленных, но хронологически близких аналогий укажем на писаницы долины Сват в Пакистане, где имеются такие же прямоугольные фигуры с вписанными крестами и точками (Vidale, Oliviere, 2004, p. 178), и на Уральские писаницы на реке Тагил (Широков, Чаиркин, Широкова, 2005).

В этом плане трудно переоценить значение орнаментальных композиций, составленных из знаков в виде треугольников, зигзагов, ромбов, крестов, сеток, шалаша, выгравированных на некоторых мобильных предметах – на фалангах лошади, каменных дисках, особенно, на керамике, которые происходят с поселения Ботай и других памятников эпохи энеолита лесостепной зоны Северного Казахстана. Первооткрыватель Ботая

В нашем случае дело обстоит несколько иначе. Нет сомнения в том, что население, проживавшее здесь в начале 2 тыс. до н.э. (во второй половине 2 тыс. до н.э. – по Л.С. Марсадолову и О.О. Поляковой), устойчиво наблюдало за природными явлениями – движением небесных тел, особенно за Солнцем и Луной, знало циклы природы – начало

әлдеқашан белгілі – мәселен Нілдің жағасын қадым замандардан бері мекендеп келе жатқан жер өңдеушілер өзеннің көктем уақытындағы тұрақты суының мольнуын қадағалаудың негізінде астрономия, иероглифтік жазу, геометрияның пайда болуына ықпал еткен.

Біз айтып отырған жағдайымыз басқаша. Б.з.б. II мыңжылдықта өмір сүрген адамдар (Л.С.Марсодолов пен О.О.Полякованың пікірінше б.з.б. II мыңжылдықтың екінші жартысы) табиғат құбылыстарын – аспан денелерінің, әсіресе күн мен айдың жылжуын ұдайы қадағалап отырған, табиғат цикліері – көктемнің пығуын, вегетацияны және онымен байланысты жабайы және үй жануарларының мінез-құлықтарын білген. Жер өңдеу олар үшін қосалқы шаруашылық болса да, оны дамыту белгілі бір жағдайда қоршаған орта жөніндегі тәжірибе жинақтауды қажет етті. Ақбауыр үңгірінің бояулы суреттерінің мәнін ашып, түсіндіруге біздіңше осы тұрғыдан келген дұрыс.

Символдық, зоо және антропоморфты белгілер, сондай-ақ заттардың бейнелері – бұл тәжірибе мен білімді сақтап, және бұл ақпаратты келешек ұрпаққа беру үшін қажет өзіндік дәрежедегі пиктограммалар, әріптік жазудың негізі. Мифтенген жалпы астралды-космогониялық дүниетаныммен қатар олар шаруашылық іс-әрекетке бағытталған астрономиялық немесе күнтізбе цикліндегі күдіретті-діни мистериаларды айтпаған күннің өзінде өз бойына прагматикалық сипаттағы түсініктерді жинақтаған. Ақбауыр үңгірі қабырғасындағы таңбалар жиынтығының мазмұнын осындай шешімдер негізінде сабақтау біздің ойымызша әлдеқайда шыңдыққа жақып.

Энеолит дәуіріндегі ұсақ пластика мен басқа да шағын заттардың бетіндегі символдық белгілер ақбауыр таңбалары сияқты сол дәуірде өмір сүрген адамдардың табиғат маусымдары мен тіршілігінен және дүниетанымдарынан хабар береді. Осы сияқты таңбалардың қашықта жатқан үлгісі ретінде крест және нүктелері салынған біз Пәкстандағы Сват жазығындағы таңбалармен (Vidale, Oliviero, 2004, p. 178) және Оралдағы Тағыл өзені бойындағы бояулы суреттермен ұштастыра аламыз (Широков, Чаиркин, Широко-

ва, 2005).

Осы негіздегі таңбалар Солтүстік Қазақстанның орманды жазығындағы энеолит дәуіріндегі Ботай мәдениетіне жататын шағын заттар – тас дискілердің, әсіресе қыш бетіне салынған үшбұрыш, ирек сызық, ромб, крест, торқоз, әсіресе күрке бейнесі ақбауыр таңбаларымен үндесіп жатқанын жоққа шығара алмаймыз. Ботайды алғашқы ашқан В.Ф. Зайберт мұндай таңбаларды ұрық шашу культімен, әйел-ана бейнесімен, сол дәуірдегі адамдардың дүниетанымымен байланыстырады (Зайберт, 2009, с. 312-324, 74-142 суреттер). Алтай тауларының батыс баурайындағы ақбауыр таңбаларын солтүстіктегі ботай таңбаларымен салыстыру энеолит пен ерте қола дәуірінде қазіргі қазақ даласын мекендеген адамдардың жылқыны қолға үйреткен және алғашқы металды тапқан өтпелі кезеңдегі көзқарастары мен идеологиялық бағыттарының ортақтығынан хабар береді.

Ақбауырдағы конус типтегі суреттерді біз кәдімгі каркасты баспаналардың белгі символы ретінде танымыз, бірақ бұл жерде олар семиотикалық статус контекстінде, яғни олардың белгісі принцип бойынша бірнеше күрделі байланыстар тізбегіне ұласып кететін әртүрлі ассоциациялармен: белгілеуші-белгіленген/белгілеуші – белгілеуші-белгіленген/белгілеуші. Мұндай жағдайда «күрке-баспана» басқа мағынаға ие (мәселен, жаңбыр, әйел, көсемнің метафоралық бейнесі) болуы мүмкін немесе бушмендердің жартас суреттеріндегі алғашында нақты киік бейнесінде кейіннен жаңбыр, бал сияқты ұғымдармен ұласып кете беретін элементтері сияқты дамып кете береді. Бұл тұтас синкретикалық белгілер жүйесінде қызметі жөнінен әртекті бірін-бірі толықтыратын кодтар (Байбурин, 1981, с. 221) үйлесуі мүмкін екендігін көрсетеді, басқаша мұны бейнелік бейнелеуші мифологиялық метафора ретінде қарастыруға болады (Есин, Ожередов, 2008, с. 107). Зерттеушілер жартас бетіндегі суреттерде белгілі бір жануарлар, заттар мен адамдар емес, тылсым күшке ие жан иелері – рух, аруақ, құдайлар, яғни ежелгі адамдарға танымал образдарды қамтитын мифтер бейнесіне енетінін нақтылай түседі (Килу-

В.Ф. Зайберт выделяет несколько возможных, логически взаимосвязанных, вариантов трактовки смысла таких знаков, в частности, он связывает некоторые из них с различными проявлениями культа плодородия, образом женщины-матери, представлениями людей того времени о сферах мироздания (Зайберт, 2009, с. 312-324, рис. 74-142). Сравнение акбаурских знаков в западных предгорьях Алтая с северными ботайскими раскрывает много сходных черт в мировоззрении и идеологических представлениях на переломном этапе перехода, связанного с одомашниванием лошади и добычей первого металла населением обширной зоны современных казахских степей в эпоху энеолита и ранней бронзы.

Акбаурские конусовидные изображения мы обычно интерпретируем как знаки-символы реальных переносных каркасных жилищ, однако, в контексте семиотического статуса, они могут проявляться самыми неожиданными и разнообразными ассоциациями, которые потянут за собой целую цепочку сложных связей по принципу: обозначающее – обозначенное/обозначающее – обозначенное/обозначающее – обозначенное и так далее. В таком случае, «шалаш-жилище» может оказаться значением другого значения, а не вовсе шалаша (например, метафорическим образом женщины, дождя, вождя) или, подобно рисункам антилопы, в наскальной живописи у бушменов, который вначале представлял действительную антилопу, а в следующем значении уже обозначал дождь, мед, что сами по себе в цепочке значений становились следующими обозначающими элементами и так бесконечно. Это говорит о том, что в единой синкретической знаковой системе могут быть совмещены различные по функции взаимодополняющие коды (Байбурин, 1981, с. 221), которые с другой стороны можно рассматривать как образительную мифологическую метафору (Есин, Ожередов, 2008, с. 107). Некоторые исследователи так и полагают, что на скалах воспроизводились не сами конкретные животные, люди или предметы, а сверхъестественные сущности (души, духи, Божества), воспроизводились в знакомых образах мифы (Килуновская, 1996, с. 150-151).

Проблема реконструкции элементов мировоззрения древних людей по материалам изобразительных памятников с позиции структурной семиотики (наряду с исторической семиотикой), составляет крайне сложную исследовательскую задачу, как это подчеркивается многими исследователями (Антонова, Раевский, 2002, с. 11-23).

Вернемся к проблеме астрономической трактовки этих образов. Нельзя считать аргументированным мнение о функционировании в гроте или вблизи него стационарного астрономического наблюдательного пункта, наподобие обсерватории в эпоху бронзы. Против работает то обстоятельство, что практически невозможно реально наблюдать отсюда за восходом и заходом, поскольку грот расположен у подножия очень высокой пирамидальной сопки в достаточно глубоком ущелье, т.е. имеется серьезная географическая помеха. В силу этого участок горы с возможным наблюдательным пунктом – гротом – слишком поздно открывается и рано закрывается для солнечных лучей. Поэтому, чтобы объяснить это противоречие выдвигается версия о наблюдении древними не за движением светила, а за ночным небом (Полякова, 2005, с. 198, 200). Это первое. Второе: один из базовых элементов, на котором построена астрономическая гипотеза – отверстия на потолке грота, как мы уже сказали, могло и не быть в бронзовом веке. Наконец, как вышеназванные археоастрономы неоднократно сами отмечали, что липейная система расположения и взаимосвязь между знаками не совпадает в принципе со сферической картиной звездного неба и это, безусловно, противоречит основной идее их астрономических построений как «реальной карты его северного участка». Таким образом, отмеченные несоответствия явно снижают значение и возможности данного объекта для того, чтобы рассматривать его как место наблюдения за ночным небом, т.е. в качестве своеобразной естественной обсерватории. Что касается отдельных знаков и символов, то, например, в изображении повозки археоастроном видит символ Большой Медведицы, а в фигуре человека – созвездие Геркулеса. Это слабо доказуемое (или недоказуемое) чисто ассоциативное представление, т.е. явление второго порядка,

новская, 1996, с. 150-151). Ежелгі адамдардың дүниетанымын жүйелі семиотика тұрғысынан (тарихи семиотикамен қатар) сурет өнері арқылы қалпына келтіру күрделі зерттеулерді талап ететінін ғалымдардың барлығы мойындайды (Антонова, Раевский, 2002, с. 11-23)

Бұл бейнелерді астрономиялық тұрғыдан талдау мәселесіне қайтып оралайық. Қола дәуірінде үңгірде не болмаса оның жанында обсерватория сияқты стационарлы астрономиялық бақылау пункті болған деген пікір шындыққа жанаспайды. Бұған дәлел ретінде үңгірдің биік таудың бауырында, айтарлықтай терең сайдың ішінде орналасуын ескеруіміз керек. Осындай орналасуына байланысты үңгірге күн сәулесі кеш түсіп, ерте батады. Осындай қайшылықты бүркемелеу үшін базбіреулер үңгірден күннің қозғалысын емес, түнгі аспанды бақылаған деген тұжырым ұсынып жүр (Полякова, 2005, с. 198-200). Екіншіден: астрономиялық болжамға негіз етіп алынып жүрген үңгір үстіндегі тесік қола дәуірінде болмауы да мүмкін. Сонымен қатар жоғарыда аталынған астрономдардың өздері де жұлдызды аспанның бейнесімен үңгірдегі суреттердің аса сәйкесе бермейтінін мойындаған. Ал бұл болса, жоғарыдағы астрономиялық деректердің ол «аспанның солтүстік бөлігінің нақты көрінісі», аспан денелерін бақылайтын обсерватория сияқты бақылау пункті деген пікірлерінің күмәнді екенін растай түседі. Ал жеке таңбалар жөніндегі пікірге тоқталатын болсақ, мәселен археастром арбадан Жеті қаракшыны, адам фигурасынан Геркулестің бейнесін көреді. Бұл қисынсыз (немесе мүлдем дәлелсіз) пікір, ежелгі адамдардың мифологиялық түсінігінде болуы да болмауы да мүмкін бұлыңғыр нәрселер.

Егер астрономның көз алдына жеке таңбалар мен таңбалардың топтамасы жұлдызды аспанның картасын елестететін болса, археолог таңбалардың ішкі мазмұны мен символдардық тұстарын анықтау барысында неғұрлым қарапайым, шындыққа жақын әдістерді ұстануы керек.

Жартас бетіндегі суреттерді талдау барысында оның сюжеттерін жұлдызды аспанмен байланыстыру, әсіресе күнтізбе ретінде таңу тәжірибесі бұрыннан бар екенін ескергеніміз

жөн. Өткен ғасырдың жетпісінші жылдарының басында-ақ Ю.Н. Голендухин Саймалыташ петроглифтерін зерттей келе жер өңдеу күнтізбесі жөнінде тұжырымын ұсынған болатын. Бұл күнтізбенің негізінде асы аймақты мекендеген ежелгі тұрғындардың белгілі бір деңгейде математикалық және астрономиялық білімдері болған деп ол өзінің деректерін келтірген болатын (Голендухин, 1971, с. 187-202). Оның бұл пікірі кейіннен мамандардың тарапынан қатты сынға ұшырағаны белгілі (Кадырбаев, Марьяшев, 1977; Шер, 1980, 279-280). Жартас бетіндегі суреттерді археастрономиялық тұрғыдан зерттеу олардың жалпылама сипатын ашуда белгілі деңгейде ықпал ететінін жоққа шығармаймыз, өйткені ежелгі тайпалар мен халықтардың тіршілігі табиғаттың маусымдарымен, күнтізбемен және астрономиялық құбылыстармен байланысты болғандықтан, олардың дүниетанымында, мифтік-ғұрыптық кешенінде және өнерінде көрініс табуы заңды. Сондықтан да археастрономияны жаңа, қарқынды дамып келе жатқан, болашағы зор ғылым деп әспеттеу орынсыз болар (Потемкина, 2002, с.10-16). Археастрономиямен (немесе астроархеологиямен) өзінің міндеті жағынан ұқсас астрометрия деген жаңа бағыт ұштасады (Полякова, 2007, – С. 185).

Петроглифтерде кездесетін кейбір таңбаларды астрономиялық нысандар ретінде түсіндіру әдістері бұрыннан әртүрлі реконструкцияларда пайдаланылып келеді (Дәулет, 1996, с. 46). Жартас бетіне археастрономиялық зерттеулер жүргізу Азияның кейбір аймақтарында қазірдің өзінде қолданылып жүр (Кочмар, 1996, с. 83-87; Ларичев, 2008, с. 165-185). Бірақ археастрономиялық тәсілді пайдалану барысында тамыры тереңдегі неолит дәуіріне кететін астральді культтен, нақты айтқанда солярлы және астро-космогониялық түсініктерден тыс жатқан есертікшітерге қолдана беруден аулақ болған жөн (Окладникова, 1984, с. 41).

Бұл жерде біздің айтпағымыз петроглифтердің мазмұндық жағын ашуда әртүрлі тұрғыдан пайдаланылатын әдістемелер мен принциптер жөнінде.

Үңгір мен оның етегінде жатқан алаң ежелгі адамдар тарапынан культтер мен сура-

которое может иметь (или не иметь) место в мифологическом сознании древнего населения.

Если астроному в отдельных знаках или в сочетании знаков видится созвездие или карта звездного неба, то археологу, видимо, надо исходить из приземленных представлений в выборе вариантов расшифровки внутреннего смысла знаков и символов подобного рода.

Следует вспомнить, что сама идея астрономического подхода к месту скопления наскальных изображений с точки зрения анализа их сюжетов, в том числе и с точки зрения календаря, не нова. Еще в начале 1970-х гг. Ю.Н. Голендухин, изучая петроглифы в урочище Саймалы-таш, выдвинул концепцию земледельческого календаря, согласно которой древние племена этого района могли иметь определенные математические и астрономические познания и приводил свои аргументы (Голендухин, 1971, с. 187-202). Впоследствии эта концепция получила критические оценки со стороны специалистов (Кадырбаев, Марьяшев, 1977; Шер, 1980, 279-280). Заметим, что в ряде случаев

археастрономический подход к исследованию сюжетов наскальных изображений с учетом их пространственной характеристики возможен, так как жизнедеятельность древних племен и народов в определенной степени была связана с природными циклами, следовательно, с календарем и астрономическими явлениями и это не могло не получить отражение в мировоззрении, мифоритуальном комплексе и в искусстве. Поэтому нет основания умалчивать значение археастрономии как новой, динамично развивающейся научной дисциплины, имеющей серьезную перспективу (Потемкина, 2002, с. 10-16; Полякова, 2007, с. 125). К археастрономии (или астроархеологии) примыкает и новое направление – астрометрия с близкими задачами (Полякова, 2007, с. 185-194).

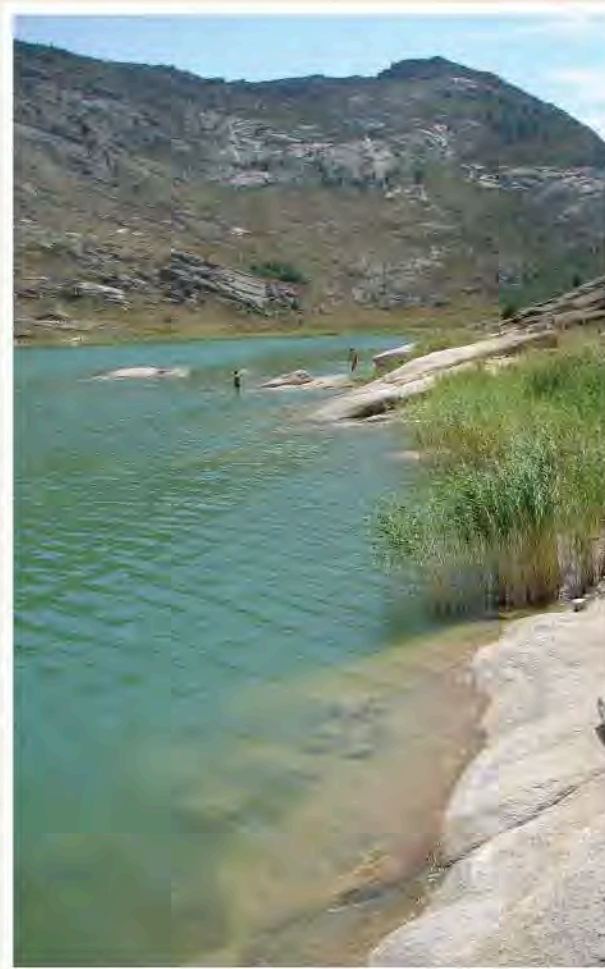
Мы не отрицаем возможность трактовки некоторых знаков среди петроглифов как астрономических объектов, такие подходы давно используются в различных реконструкциях (Дәулет, 1996, с. 46). Уже стали проводиться опыты археастрономических исследований наскальных изображе-

зия шамандарында кездесетін кейбір күнтізбелік маусымдарға байланысты ғұрыптық іс әрекеттерді атқару үшін пайдаланылған болуы керек (Самашев, 1992, с. 188-189). Бұл таңбалардың орналасуы мен жүйесі кейбір астралды-космогониялық көріністерден хабар беруі мүмкін. Бірақ ақбауыр бояулы суреттерінен жұлдызды аспан картасын, тіпті оның нақты солтүстік-батыс бөлігін және тіпті оларды белгілі шокжұлдыздармен беттестіру, үңгірді обсерватория деп тану ақылға қонбайтын нәрсе болып көрінеді.

Ақбауыр таңбаларының жасын кейінгі дәуірлерге жатқызу әдісі де сын көтермейді (біздің оппонентер қазіргі астрономиялық есептеулердің негізінде оны б.з.б. 1200-1100 жылдар десе, біз таңбалар арасындағы дәртелі тұтас дөңгелекті арбаның құрылысын талдай келе оларды б.з.б. II мыңжылдық деп танып отырмыз), сондай-ақ аспан денелерінің қазіргі жұлдызды картасын үңгірдің қабырғаларындағы суреттермен дәлме-дәл беттестіру үшін ойға сымайтын ұшқыр қиялға ерік беру керек шығар.

Үңгірдің алдындағы жел өтінен мүжілген тасты төменде салынған, үңгір суреттеріне ешқандай қатысы жоқ таутекенің суретімен байланыстыра отырып, ерте темір дәуіріндегі құрбандық шалуға арналған тас деп танып, сақ дәуіріне жатқызу мүлде ақылға сымайтын пікір.

Сартымбет. Айыртау маңындағы Сартымбет ауылының жанындағы ресейліктер Монастырь таулары деп жаңсақ атап жүрген ескерткіш жер қойнауынан шыққан тастың тектоникалық қозғалыстың ықпалынан екі блокқа бөлініп, эрозиялық үрдістерге ұшырап, айтарлықтай бүлінген және кеңіген жырығынан тұрады.

Ескерткіш Өскемен қаласынан оңтүстікке қарай, Алматыға баратын тас жолдың бойында, одан 50 шақырым қашықтықта Ұлан ауданына қарасты жерде орналасқан.

Кіре берісі шығысқа қараған, оған қарама-қарсы қабырғада қол ұстасқан адамдардың бейнесі минералды бояу – қынамен салынған. Адамдардың тұлғасы екі кейіпте: бірі – қысқа

біркелкі қолдарын төмен түсіріп аяқтарын талтайтып тұрған бастары болымсыз байқалатын адам кескіндер, ал екіншілері – геометриялық тік сызықтар арқылы бөлінген тікбұрышты құрайды. Қолдары қалдық (рудимент) ретінде көрсетілген, көбінің аяқтары көрсетілмеген. Үңгір тектес кеңістік стационарлы баспана, не болмаса культтік жоралар жасау үшін гивадатхана ретінде қолданылған. Үңгірдің табанында мәдени қабаттың болуы әбден мүмкін.

Антропоморфты фигуралардың негізгілері тік сызықтың төменгі жағынан екі аяқ шығарылып, ал жоғарғы жағынан екі қысқа қол шығару арқылы бейнеленген. Ішкі жағынан тік сызықтармен екіге бөлінген негізі тікбұрыш антропомор-

ний в ряде регионов Азии (Кочмар, 1996, с. 83-87; Ларичев, 2008, с. 165-185). Однако необходимо отличать археоастрономический аспект в изучении того или иного изобразительного памятника от проблем анализа астральных культов, в частности, солярного и астрально-космогонических представлений, корни которых уходят, как полагают, в неолитическую эпоху (Окладникова, 1984, с. 41).

Речь в данном случае может идти о методологических принципах и разных подходах к решению проблем интерпретации смыслового содержания петроглифов.

Мы исходим из позиции того, что грот и примыкающая к нему площадка использовались древними для отправления культов и соответствующих ритуальных действий, приуроченных, возможно, к каким-то календарным циклам, которые могут иметь какие-то типологические параллели в ритуальной практике евразийского шаманства (Самашев, 1992, с. 188-189). Это не исключает отражения в самих знаках и в системе их взаиморасположения каких-то астрально-космогонических представлений. Однако, крайне натянутым представляется попытка увидеть в них карту звездного неба, да еще и конкретно – его северо-западный

участок, еще точнее – идентификацию с конкретными созвездиями, а также рассмотрение грота в качестве обсерватории.

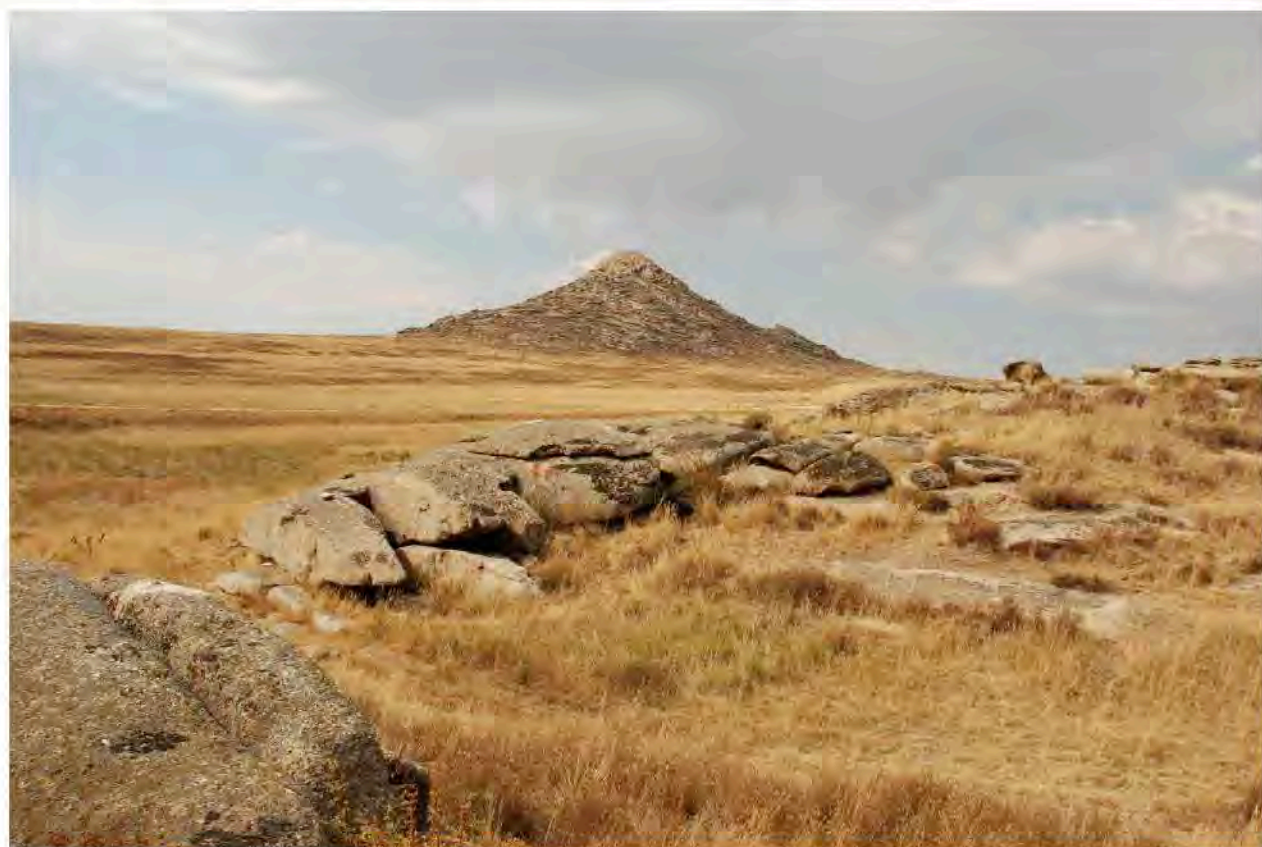
Не выдерживает критики и методика обоснования более поздней даты знаков Акбаура, вычисленная нашими оппонентами по существующему в современной астрономии расчету пересечения различных созвездий, – 1200-1100 гг. до н.э., в сравнении с предложенной нами – начало 2 тыс. до н.э., основанной на анализе конструкции изображенной здесь дышловой повозки с двумя сплошными дисковидными колесами. Это связано с тем, что в корне не верна сама исходная позиция – попытка совмещения современной карты небесных тел с расположением рисунков на стене грота, которые в принципе не могут совпадать без искусственной подгонки и соответствующей фантазии.

Совершенно неубедительным выглядит определение верхнего рубежа функционирования грота сакским временем, основанное на ассоциации выветренного камня у входа с каменными жертвенниками-алтарями эпохи раннего железа и анализе высеченной одиночной фигуры горного козла, которая не имеет никакого отношения к гроту с писаницами.

Сартымбет. Памятник, неправильно названный некоторыми исследователями Монастырьскими горами, представляет собой расщелину, образованную из-за сдвига коренного гранитного выхода, разделенного на два блока в результате тектонического колебания и подвергнутого эрозийным процессам, значительной деформации и расширению. Расположен в 50 км к югу от г. Усть-Каменогорска в Уланском районе ВКО.

Вход расположен с восточной стороны, напротив него – стена, на которую минеральной краской-охрой нанесены изображения людей, образующие хоровод. Фигуры людей выполнены в двух манерах: одни – схематично, с опущенными вниз под углом короткими руками и широко расставленными

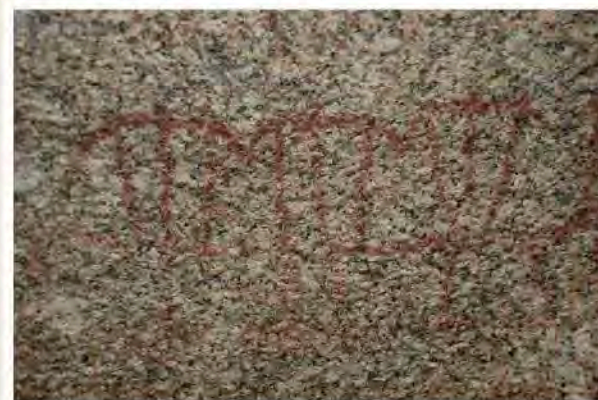
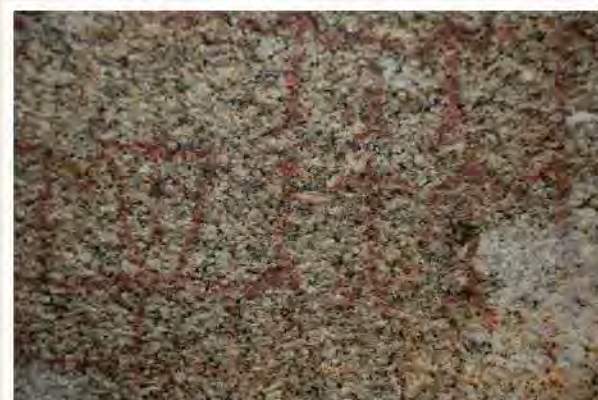

фты фигуралардың екінші категорияларының аяқ, қол, бастары болымсыз байқалынады. Олар кейде қол ұстасып дөңгеленген адамдардың кейпін көрсетеді. Адам бейнелерінің үшінші категориясы екінші суреттердегі сияқты екіге тік сызықпен бөлінген ромб сияқты денелерімен, ал қол-аяқтарының сызылуы екінші топтағы адамдар кескіндеріне ұқсас етіп бейнеленген. Осындай стилистикалық сипаттағы және әртүрлі көп фигуралы композициядағы антропоморфты суреттер Оралда, Орталық Азия мен Байқал жағалауында кездеседі. XIX ғасырдың өзінде-ақ осындай сюжеттер Ертістің жоғарғы ағысындағы Бұқтырмадан анықталған болатын. Осындай адам кескіндері Павлодар облысындағы Жасыбай көлінде де бар. Олардың семантикасы күрделі, көп адамдар қатысқан ғұрыптық іс-әрекетті көрсетеді.

Кейбір астроархеологтардың тарапынан Сартымбет астрономиялық бақылау пункті ретінде танылып жүр, бірақ Шығыс-Батыс осінің бағыты түйісіндіктерімен сәйкеспейді, 5 градусқа қиғаш, яғни күн математикалық көкжиек деңгейінде

емес, одан әлдеқайда жоғары – Жалғызтас тауының құддына қарай батады. Математикалық есептердің негізгі аргументтері ретінде көрсетіп жүргендері – шағын үңгірден опырылып түскен сынықтың бетіндегі ақ дақтар. Олардың ежелгі қызыл қынамен салынған қабырға суреттерімен байланысы жоқ және бетіндегі тотықтың болмауына қарағанда таяуда түсірілген сияқты. Бұл нысандар және тағы бірнеше шұңқырлар, олардың қате пікірінше астрономиялық маңызды күндердің негізгі бағытын дәл анықтап, алдын ала болжау үшін пайдаланылған (Марсадоллов, Дмитриева, Иконников, 2008, с. 209-210).

Біз үшін Бұқтырма және Жасыбай бояулы суреттерінің арасында дәлме-дәл хронологиялық және иконографиялық сәйкестіктері бар геометриялық антропоморфты фигуралармен бейнеленген үңгір суреттері қызықты. Сартымбет жар қабағының шығысқа қарсы тік қабырғасында қызыл қынамен бір-бірімен қол ұстасқан оншақты адамның 4 немесе 5 қатары бейнеленген. Сан жағынан «қол ұстасқандардың» өзіндік сипа-

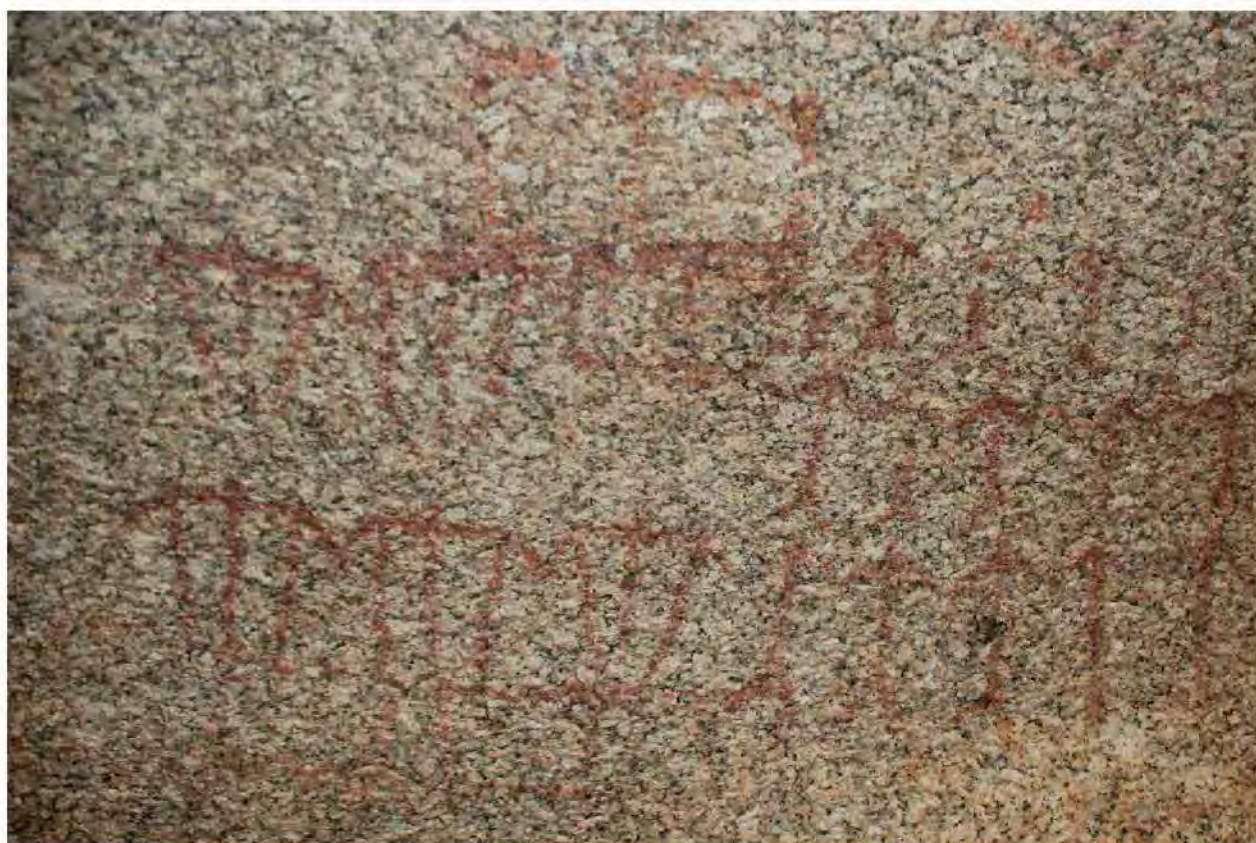
ми короткими ногами, головы едва намечены, а другие – в виде геометрического прямоугольника (иногда – трапеции), разделенного по вертикали прямой линией. Руки показаны рудиментарно, ноги, в большинстве случаев, отсутствуют. Гротобразное пространство использовано в древности, возможно, в качестве стационарного жилища или на определенном этапе – как храм-святилище для отправления культа. Вполне возможно, что пол грота может иметь культурный слой.

Основная единица антропоморфных фигур образована из вертикальной линии, к которой снизу примыкает две короткие ноги, а сверху под углом – две короткие руки, голова же – едва намечена. Вторая категория антропоморфных фигур – в их основе прямоугольники, разделенные вертикальной линией внутри на две части и едва намеченные короткие руки, ноги и голова. Они создают иногда композиции типа хороводов людей, взявшихся за руки. Третья категория изображений людей представлена ромбовидными корпусами, разделенными, как у вторых, на две части,

а во всем остальном они схожи с предыдущими. Антропоморфные изображения с такими стилистическими характеристиками, включенные в различные многофигурные композиции, широко распространены на Урале, в Центральной Азии, в Забайкалье. Еще в 19 в. аналогичные сюжеты были зафиксированы на Бухтарме и в верховьях Иртыша. Несколько пунктов писаниц с подобными антропоморфными фигурами известны на озере Жасыбай в Павлодарской обл. Семантика их сложная и, видимо, иллюстрирует какое-то ритуальное действие с участием большого числа людей.

Сартымбет рассматривается некоторыми астроархеологами также как астрономический наблюдательный пункт, хотя они сами же и признаются, что направление оси Восток-Запад по узловым точкам не совпадает, имеет отклонение на 5 градусов, что солнце садится не на уровне математического горизонта, а гораздо выше – за склоном находящейся недалеко горы Жалғызтас. Одним из важных аргументов математических расчетов является наличие многочисленных белых пятен на поверхности отколовшейся верхней части небольшого грота, которые не связаны с древними настенными изображениями, выполненными красной охрой, и имеют, судя по свежести и отсутствию патины, современное происхождение. Эти объекты и еще несколько лункообразных углублений, по мнению исследователей, использовались древними для точного определения и предсказания основных направлений в астрономически важные дни (Марсадоллов, Дмитриева, Иконников, 2008, с. 209-210).

Гораздо интереснее для нас рисунки грота, представленные геометризованными антропоморфными фигурами, имеющими точные хронологические и иконографические соответствия среди бухтарминских и жасыбайских писаниц. На противоположной входу вертикальной стене грота Сартымбет нарисованы красной охрой в 4 или 5 рядов десятки взявшихся за руки человечков. Числовая характеристика в «хороводах» явно присутствует (пока не удается из-за плохой сохранности определить точное количество людей), но важно то, что участники по их внешней

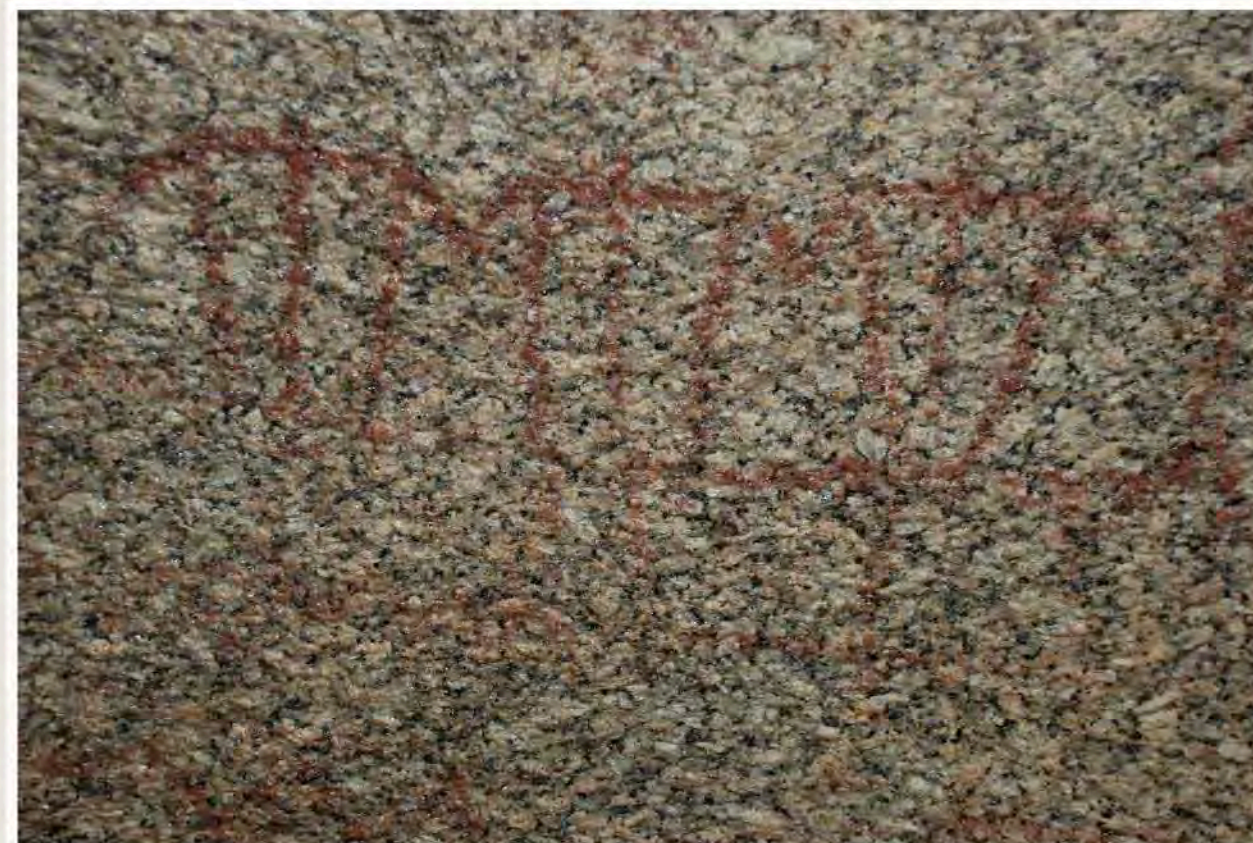

ты бар. Әзірше сақталуы нашар болғандықтан адамдардың санын дәл анықтау мүмкін емес, бірақ қатысушылар екі типте: біреулері тікбұрыш типтес денелерінен қысқа аяқтар мен қалдық қолдар шығарылып бейнеленілсе, екіншілері дәстүрлі түрде бастары көрсетілмей қол-аяқтары үшбұрыш құрай төмен қарай бейнеленген. Әрине бұлай бейнелену кездейсоқтық емес, мүмкін социум тіршілігіндегі маңызды жағдайға байланысты орындалатын ғұрыптық би кезіндегі жұптық қарама-қарсылықтың сипатын көрсетеді. Сондықтан сартымбет бояулы суреттерінде анықталған жағдайлардың (жыл басы, табиған немесе социум тіршілігінің циклы, дүниеге келу мен өлу) ұласпалылығын жоққа шығармаймыз, бірақ оларды көне адамдар аспанды бақылап жұлдыз жолдарын есептеп отырған бәзбір астрономиялық пункттермен байланыстырмаймыз. Суреттегі өзіннің ерекше тұңғасымен көзге түсіп, қол ұстасқандардан оқшау тұрған адамның сұлбасын сиқырлы іс-әрекеттерді басқарып тұрған негізгі бақсының символы ретінде

тануымызға мүмкіндік береді. Б.П. Шишлоның пікірінше жартаc бетіндегі осы типтес белгілі бір қатысушылардың саны жағынан құрылған «қол ұстасқан персонаждар» қол ұстасқандардың мән-мағынасын (шаман атрибуттарындағы сияқты) түркі-монғол этнографиялық материалдарындағы би және сөз қағыстыру арқылы жүретін ғұрыптық жарыстардың негізінде анықтауға болады (Шишло, 2004, с. 454-460). Қазақстанмен шектес жатқан, мәселен Жасыл көлдегі ерте қола дәуірінің Алтай петроглифтері кешенінде де осыған жақын сюжеттер бар екенін ескерте кеткен жөн (Маточкин, с. 106-115).

атрибутике представлены двумя разными типами: одни в виде прямоугольников с пристроенными короткими ножками, рудиментарными ручками и едва намеченными головами, другие – традиционно лаконичные, у которых головы специально не выделяются, а руки и ноги переданы под определенным углом вниз. Естественно, это не случайно, а возможно, связано с характером бинарных противопоставлений во время исполнения какого-то ритуального танца, приуроченного к важному событию в жизни социума. Таким образом, мы не отрицаем возможную цикличность фиксированных в сартымбетских писаницах событий (начало года, цикл природы или этап жизни социума, рождение или смерть), но и не связываем их с неким астрономическим пунктом, откуда древние люди наблюдали за небом и занимались исчислениями. Примечательно, что здесь присутствует фигура антропоморфа, выделяющегося особыми габаритами и изолированным местоположением

вне хоровода, что позволяет квалифицировать ее как символ главного шаманизирующего персонажа, руководившего мистериальными действиями. По мнению Б.П. Шишло, содержание подобных изображений хороводов на скалах, как и на шаманских атрибутах, с определенным количеством участников можно расшифровать используя порко-монгольские этнографические материалы, связанные с ритуальными состязаниями, сопровождаемыми танцами и словесными перепалками, наподобие «тамыра», этимология которого семантически связана с глубокими корнями родства, «взявшихся за руки» персонажей, получивших отражение и в изобразительных памятниках (Шишло, 2004, с. 454-460). Заметим также, что некоторые петроглифические комплексы ранней бронзы Алтая, например, Зеленого озера, что на границе с Казахстаном, также содержат близкие сюжеты (Маточкин, 2006, с. 106-115).

Бөрिताстаган. Бөрिताстаган жартасындағы бояулы суреттер туралы өткен 20 ғасыр басындағы әртүрлі өлкетану жазбаларында сан рет кездеседі. Біздің бұл ескерткішті зерттеуді 2009 жылы бастадық. Оның маңында ғұрыптық тас құрылыстардың, тұрақтардың, кремний еңбек құралдарының және өндіріс қалдықтары кездесіп жатады. Сонау қола дәуірінде жазық дала ортасындағы жалғыз граниттің шығар тұсы тегістігіне қызыл қынамен салынған суреттер соңғы келушілердің жазушының кеселінен қатты бүлінген. Олардың арасынан жануарлардың бірнеше фигурасы мен адам бейнесін байқауға болады.

Қазақстан аумағындағы бедерлеу өнерінің кереметтей ескерткіштерінің қатарына, ерте кезден-ақ ғалымдардың қызығушылықтарын тудығанын, 19 ғасырдың соңы мен 20 ғасырдың басындағы Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімі Семей бөлімшесінің жазбаларының есептері, жолжазбалары мен қысқаша ақпараттарының әртүрлі басылымдарынан жарық көрген Бөрिताстағанның қабырғасындағы жазба-суреттері жатады. Ескерткіштің жағрапиялық координаты: N 48° 03' 41,5" E 032° 27' 40,7"

Сол замандардағы Бөрिताстағанның жазба-суреттері туралы өлкетанушылардың ақпараттарына шолу жасаймыз.

Бейсенбай Байболов – “Ертеде қырғыздар арасында аты танымал бір батыр кемпір өмір сүрген екен. Күндердің күнінде Тарбағатай тауының бөктерінде, ұршығын иіріп, бір отар қойды бағып отырған кезінде малға қасқыр шауыпты. Сол сәтте малын қорғайын деп қолындағы ұршығын қасқырларға лақтырған да ол Тарбағатай тауынан (25-30 верст.) қашықтықта орналасқан Богас жазығына түседі де, (ұзындығы 20-30 саж., биіктігі 8-10 саж.) тауға айналып кеткен. Қазақтар қасқырды “бөрі” деп атаған, демек “бөрі – тастаған” деген атау содан пайда болған. Бұл аңыздан аталмыш апамыздың қаншалықты мықты болғанын байқауға болады. Ол қолында жайғана ұршық емес, үлкен тауды көтергенін көреміз. “Бөрिताстаған” тауы ерекше көрініс береді: ол елді-мекені жоқ далада, айналасында бір де бір тау не бір дөңде жоқ жазық жерде орналасқан;

адамдарға төбесіне шығуы өте қиынға түсетін биік жалаң жартас. Осы жартастың қабырғасында халық әділ қазыларының аймақтық төтенше жиыны өтеді. Таудың тастарында жиынға қатысқан басшылардың аты-жөні жазылған, және де еуропа нәсілді адам басының көне суреті бейнеленген” (Байболов, 1914, с. 8.).

В. И. Каменский – “Бөрिताстаған туралы аңыздарының бірінде былай дейді, бір күні құдіретті патшайым Тарбағатай тауының бөктерінде саны жетпес табын-табын малын қорғап отырып, Зайсанмен арадағы жазықтан қасқырларды көріп қалып, жартастан үлкен тасты жұлып алып бөрілерге лақтырған. Сол себептен жапанда жалғыз “бөріге тастаған тас” тұр.

Боритастаган. Один из самых замечательных памятников древнего изобразительного искусства на территории Казахстана – это писаницы скалы Боритастаган, которые привлекали внимания ученых с давних времен, о чем свидетельствуют заметки, отчеты и краткие информационные сообщения, зафиксированные в разных изданиях

верхность одинокого гранитного выхода посреди ровной степи еще в бронзовом веке, сильно испорчены поздними посетительскими надписями. Среди них с трудом можно различить несколько фигур животных и изображений человека.

Приведем сообщения краеведов и исследователей прошедших времен о писаницах скалы Боритастаган.

Бейсенбай Байболов (член Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского географического общества): «В древнее время жила среди киргизов известная богатырша старуха. Однажды она, с веретеном в руках, пасла в Тарбагатайских горах стадо баранов. И вот, когда она сидела на краю стада, на которое напали волки - бори. Защищая стадо, она бросила в волков свое веретено, которое упало в ровную долину урочища Богас - в 25-30 верстах от Тарбагатайских гор и превратилось в скалистую гору, длиною в 25-30 саж. и вышиною 8-10 саж. Волков киргизы называют боры; слово же «тастаган» в переводе значит «бросила». Поэтому, гора эта получила название «Бор-тастаган», т.е. «в волков бросила». Из этого видно, насколько была сильна упомянутая старуха. Она держала в руках не простое веретено, а целую гору. Гора «Бор-тастаган» представляет из себя нечто необыкновенное: она стоит на совершенно безлюдной ровной долине, крутом ее нет никаких гор и возвышенностей; это совершенно голая скала, на которую человек залезает с трудом. Около этой горы бываюют частые чрезвычайные съезды народных судей. На камнях горы имеется много надписей фамилий начальствующих лиц, присутствовавших в съездах, и старинное изображение человеческой головы европейского типа» (Байболов, 1914, с. 8).

В.И. Каменский (руководитель археологической экспедиции Академии наук) – «О горе Буртастагане есть предание, которое гласит, что одна могучая царица, охраняя свои бесчисленные стада у ног Тарбагатая, увидев волков в Зайсанской долине, сорвала со скала огромный камень и бросила его в зверя, т.е. в волков. Оттого будто бы и стоит одиноко от гор этот «камень, брошенный в зверя».

Буртастаган расположен в долине недалеко

19 - начала 20 вв., особенно, в Записках Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского географического общества, позже - Записки Семипалатинского отдела Общества изучения Казахстана.

Географические координаты памятника: N 48° 03' 41,5"S; E 32° 27' 40,7"S.

Рисунки, нанесенные красной охрой на по-

Бөрітастаған Боғас өзенінің қасындағы жазық аймақта орналасқан, өзі бір қызғылт өңді жалаң жатқан сом шойтастай көрінеді. Жазықта жатқан, ертеде тіршілік еткен, терісі қалың айуан сияқты көрініс береді. Бұл жартаста көптеген ойықтар немесе жатақ сияқты ойықтар кезігеді, соларда жауып-шапып кезінде бақташылар жасырынған. Оның қасында қырғыздар жиі көшіп-қонып жүрген. Солтүстік-шығыс бетінде өте қызық жазбалар бар, кішкентай баланың сурет дәптеріндегі көрінісі сияқты, әр жерде, әр бағытта тұрған еміс-еміс көрінетін қызыл бояумен жасалған адамдардың, құстардың, аңдардың бейнелері берілген. Бұл ерекше жазба, қырғыз тауларында көп кезігетін, жартаста қашап жазған аңдардың бейнесіне еш қатысы жоқ, Орыс комитетінің назарына ұсынуға үлгісін ала келдім.

Бояумен жасалған Бөрітастағандағы суреттер шынайы емес, сондықтан жай символдық белгі ретінде көрсетілген” (Отчет В. И. Каменского.)

А. В. Адрианов – Ол Жүз-ағаш (қазіргі уақытта біреуде жоқ) бекетінен, Көкшетау – Зайсан жолының екінші аялдамасы, 36-40 шақырым батысқа қарай орналасқан. Жүз ағаштан жазбасы бар тасқа дейін 60-70 шақырым деген сөздердің бәрі асыра сілтеу, біз жай желіспен төрт жарым сағат жүрдік. Өйткені тастың басына дейін жол жоқ, орыстар да бұл бағытта аз жүреді және тасты да, оған баратын жолды да көп біле білмейді, сол себептен мен толығырақ әңгімелеп берейін. Жүз ағаштан Жәңгікей сайындағы (Боғас өз.) Адырыш деген жерге дейін жолмен жүрдік, содан көш жолына түсіп Бөрітастағанға түзу тарттық, жазықта

алдымыздан бірде сағым болып, бірде ауада қалқыған әппақ бұлт болып көріне бастады. Көш жолы бұрыла бастағанда, ашық аспандағы жалғыз бұлтқа бағытталып, 3-4 шақырым жазықтықпен жүрдік. Боғастың басына 5 шақырым жетпей алдымыздан жақсы көрініп тұрған Тарбағатай аясында, жапан далада жер қойнауынан шыққан гранитті кертеш, Бөрітастағанның әдемі келбеті көріне бастады.

Бөрітастаған – таңқаларлық пошымды ашық түсті гранитты жартаc. Шығыстан батысқа созылғы келген, шенбер бойы бір шақырымға жуық, ал биіктігі шамамен 19 м. Жартастың оңтүстік беті тік дерлік, ал солтүстік жағы кертпешті, төбесіне шығуға болатын жадағай жиегі бар. Қырғыздар (қазақтар) осы жерге жиі келіп құрбандық шалып жартаc төбесінде өсетін бұталардың бұтағына немесе түбіне шыт байлап

отырған, болмаса жай түйіп сол жерге тастап кеткен.

Жартастың шығыс жақ төменгі бұрышында, биіктігі 0,90 м, ұзындығы 6,40-8,52 м болатын тайғанақ бетті көлбеу орналасқан ойыс жер. Ойысқа жету үшін жартаc жыныстарының бүйіріндегі жырықпен еңбектеп баруға болады.

Ойыстың ішкі қабырғасының ортасында қара бояумен жасалған, жақсы сақталған моңғол жазбасы бар. Жазба тігінен жазылған жеті қатардан тұрады, ұзындығы 41,5 см.; жазбаның көлемі 42x26 см. Жолдар дұрыс тұр, жазбасы әдемі, айқын көрінеді. Бірінші жолдың (оңжақтан солға қарағанда) ұзындығы 18,5 см, екіншісі – 30,7, үшіншісі – 18, төртіншісі – 42, бесіншісі – 42, алтыншысы – 37 және жетіншісі – 41,5 см.

от речки Бугаз, представляет собой массивную каменную плыбу розоватого оттенка, совершенно обнаженную и по своим странным очертаниям напоминает какое-то допотопное толстокожее животное, разлегшее в степи. В нем много разных пустот вроде пещер или логовищ, которыми и пользуются пастухи, чтобы укрыться от непогоды. Около него постоянно кочуют киргизы. С северо-восточной стороны его есть очень любопытная писаница, исполненная красной краской и изображающая точно страницу из детского альбома, где в разных местах и направлениях представлены неясные и неопределенные фигуры зверей, людей, птиц. Это совершенно особое письмо, ничего общего не имеющее с выбитыми изображениями животных на скалах, во множестве встречаемых в киргизских горах и образец я имею честь предложить вниманию Русского комитета.

Изображения в красках на Буртастагане не реальные и несут какой-то символический характер» (Каменский, 1911).

А.В. Адрианов (участник археологической экспедиции Академии наук) – «Он находится к западу от пикета Джус-агачь («Сто деревьев» - теперь ни одного), второго на пути из Кокпектовь в Зайсан, в 36-40 верстах. Все рассказы о том, что до камня с писаницами 60-70 верст от Джус-агачь, простое преувеличение; мы ехали 4 1/2 часа тихой рысью. Так как к камню непосредственно дороги нет, и русские мало ездят в ту сторону и мало знают и камень, и дорогу к нему, то я расскажу про нее подробнее. От Джус-агача мы ехали сначала по дороге на урочище Джандыкей (р.

Бугасть) до Адрыша, но, не доехав до него, свернули по кочевой дороге, двигаясь по степи прямо на Буртастагань, который рисовался то маревом, то белым облачком, плававшим в воздухе. Когда кочевая дорога стала нас уводить в сторону, мы свернули с нее и, имея в виду облачко по светлой синеве неба, проехали версты 3-4 прямо степью. Не доезжая 5 верст до вершины Бугаса, пред нами вырисовался во всей своей красоте Буртастагань, гранитный выступ недр земных среди безбрежной степи, в виду уже хорошо вырисовывающегося Тарбағатая.

Буртастаган – это утес из светлосерого гранита, причудливых очертаний. Вытянутый с востока на запад он имеет в окружности около версты, а в высоту около 19 м. Южный бок утеса почти сплошь отвесный, а северный – с уступами и пологими кромками, по которым можно за-

браться на вершину утеса. Киргизы ходят сюда усердно и приносят жертвы, навязывая лоскутки ситца на ветви растущего поверху утеса таволожника или любовно обвязывая лоскутком корешок растения, а то и просто связывая пучок стебельков и бросая их здесь.

На восточном конце утеса, в нижней его части, образовалась ниша около 0,90 м высотой и 6,40-8,52 м в длину, расположенная наклонно и имеющая очень скользкую поверхность. Чтобы проникнуть в эту нишу, нужно проползти через боковое сквозное отверстие в породе.

На задней стене ниши, в средней части, находится хорошо сохранившаяся монгольская надпись, сделанная черной краской. Надпись состо-

Осы жазбаның сол жақ жоғарғы бұрышында да осындай жазбалар бар: “I. Петржевичь 1911 / IX. 02 г.” (ол – Зайсандағы бұрынғы болған шаруалар басшысы), ал оң жақ төменгі бұрышында – “1854 қыркүйектің 25 күні” кім жазғаны жазылмаған. Бір көргенде айқын көрінген жазба, көшірме жасағанда жөнді көрінбеді, өйткені жазуы бар тегістіктің бұдыры көп болып пықты. Жазбаны фотоға түсіру мүмкін емес, себебі жазбадан 2 немесе 2,5 метр қашықтықта терендігі 4,25 м. құз басталады, сондықтан аппаратты орнатуға орын жоқ. Сол себептен моңғолтанушыларды ала келіп, осы жерде жазбаны оқыту қажет.

Аталмыш жазбаның оң жағында, қарындаш сияқты жіңішке затпен үстірт жазған басқа жазудың іздері көрінеді, оны суланған шүберекпен немесе щеткамен сүрткенге кетпеді. Жазбаны көшірме жасау аса қиындыққа түсті, көмескі көрінгені өз алдына, беті құйылған әйнектей тайғанақ болғандықтан жұмысты қиғаш тегістікте (20° – 22° қиғаш) жатып істеуге мәжбүр қылды. Үлкен аспа түрінде ойысты жауып тұрған төбе тұтастай бояумен сызылған, бірақ ара қашықтықтың тым жақын болуына байланысты, ойыстың өзінде отырып не шалқалай жатып бейнелерді ажырату мүмкін болмады. Сондықтан мен төмен түсіп 3-4 сажан қашықтықтан көзіме түскен нәрселердің суретін салдым.

Жартастың жерден жалпы биіктігі шығыс бүйірден шамамен 10,65 м, бірақ оның баурайында құлама жалпақ шойтас жатыр, оның үстінен ойысқа дейінгі биіктік 2 ден 6,40 м дейін. Ойысты жауып тұрған аспа төбе оның қабырғасына 45° көлбеу. Көбінесе қызыл бояумен, кейбірі қара бояумен салынған мүсіндер де дәл соның үстінде. Осы төбеде мүсіндермен толтырылған аумақтың көлемі 1/3 шаршы сажыннан кем емес. Бейнелер аса анық емес және әзер танылады. Олардың барлығы тұрпайы, көмескі жасалған, оған қоса түстері өңіп кеткен.

Шеткі оң жақ мүсіннен (құс?) 15 м. солға қарай, жартастың аяқ жетпес кенерін бойлай, аздаған көлбеулі тастың төменгі жағында үш жануар мүсінінің суреті бояумен салынған, бірақ олардың анық еместігі сонша, мен олардың суретін көшіріп ала алмадым; мүсіндер бастарын

онға бұрған бұтыларға ұқсайды.

Одап әрі, терең ойыстың төбесімен 52 кадам жерде, Бөрітастағанның оң жақ бүйірінің тік қабырғасының үстінде 6,40 м кем емес биіктікте, қызыл бояумен жылқының және тағы бір анықталмаған бейне көмескі салынған, ал олардың оң жағында – сол секілді тым анық емес екі бейненің іздері байқалады.

Осы жерден ары қарай (сол жақта) 66 кадам жерде, жартастың тік қабырғасында пайда болған осындай ойыста, оның баурайынан 2,13 м. биіктікте, төбенің көлбеу тұсында қызыл, ішінара қара бояумен салынған бейнелердің іздері көрінеді” (Адрианов, 1916г. с.77-79).

Бөрітастағанның айналасын осы өңірдің тумасы, физика-математика ғылымдарының докторы, профессор Т. К. Нұрекенов зерттеді.

Бөрітастағанның бояулы суреттері – әртүрлі нышандық белгілер, адам пішіндес мүсіндер мен әр алуан жануарлардың бейнелерінен тұрады. Ескерткіш адам қолынан болған факторлардың әсерімен қатты бүлінуге ұшыраған сондықтан, консервация бойынша кезек күттірмейтін шараларды талап етеді. Жазбалардың басым бөлігі бүлінген, алайда қалған бөлігі әлі де өңірдің ежелгі тұрғындарының дүниетанымын ғылыми жаңғырту үшін, сонымен қатар, жергілікті және халықаралық туризмді дамыту үшін де қызығушылық тудырады. Ескерткіш базасында ашық аспан астындағы музей жасауға болады. Суреттердің қатты бүлініске ұшырауынан нақты мерзімін анықтау қиыншылық туғызғанымен қынамен салынған суреттердің көнелігін ескере отырып және адам бейнесі мен жылқылардың салыну әдістерін есепке ала Бөрітастаған суреттерін б.б.д. II мыңжылдықтың басы деп тануға негіз бар.

ить из семи вертикальных строк, длиной 41,5 см.; занятая надписью площадь равна 42x26 см. Строки идут правильно, письмо красивое, отчетливое. Первая строка (считая от правой руки к левой) 18,5 см. длиной, вторая – 30,7, третья – 18, четвертая – 42, пятая – 42, шестая – 37, и седьмая – 41,5 см.

В левом углу над этой надписью черною краскою написано: «I. Петржевичь 1911/IX.02 г.» (это – бывший крестьянский начальник в Зайсане), а в правом нижнем углу - «1854 Августа 25 дня» без отметки о том, кто писал. Отчетливое по первому общему впечатлению письмо, при перерисовывании, оказалось не столь отчетливым, так как поверхность, на которой сделана надпись, была шероховатая. Снять же фотографию с надписи не представлялось возможности, потому что в 2 или 2 1/2 метрах от надписи идет обрыв камня около 4,25 м глубиной, и установить аппарат негде. Нужно приехать сюда монголисту и на месте прочесть надпись.

Вправо от этой надписи видны следы какой-то другой надписи, состоящей из семи коротких горизонтальных строк, сделанных поверхностно и тонко чем-то в роде карандаша, но не смываемых ни губкой, ни щеткой, смоченными в воде. Трудность перерисовывания надписи увеличивалась, помимо ее неясности, еще тем, что работать пришлось лежа на наклонной (под углом 20°-22°) плоскости, которая точно облита глазурью и очень скользка. Потолок, закрывающий нишу в виде большого навеса, был весь расписан краскою, но разобрать фигуры, сидя или лежа на спине в самой нише, не было возможности вследствие близости расстояния. Поэтому я спустился вниз и зарисовал то, что глаз видел с расстояния до 3-4 саженьей.

Общая высота утеса от земли с восточного бока около 10,65 м, но он имеет у подошвы пока-

то лежащая плоская плыбы камня, от поверхности которых до ниши от 2 до 6,40 м высоты. Навес, прикрывающий нишу, наклонен к стенке ей под углом в 45°. На нем и находятся фигуры, сделанная в значительной части красною краскою, а некоторая черною. На этом потолке - навес фигурами занята площадь не менее 2 1/2 квадратных саженьей. Фигуры очень неясны и с трудом распознаются. Все они сделаны грубо, аляповато и к тому же выцвели.

Метрах в 15 1/2 влево от крайней правой фигуры (птицы?), вдоль по недоступному карнизу утеса, под небольшим навесом камня, нарисованы красною краскою три фигуры животных, но столь неясных, что я не смог их зарисовать; фигуры напоминали оленей, повернувших голову вправо.

Дальше, в 52 шагах на потолке глубокой ниши, на высоте не менее 6,40 м над отвесной стеной южного бока Бюртастагана аляповато нарисованы красною краскою конь и еще какая-то неопределенная фигура, а вправо от них – следы еще двух столь же неопределенных фигур.

Еще дальше отсюда (влево) в 66 шагах, также в нише, образовавшейся в отвесной стене утеса, на высоте 2,13 м от подошвы его, на наклонно стоящей части потолка заметны следы каких-то фигур, сделанных красною краскою и отчасти черною» (Адрианов, 1916, с. 77-79).

Древние рисунки – символические знаки, антропоморфные фигуры и силуэты различных животных, выполненные красной охрой и датированные эпохой бронзы, исчезают и разрушаются под воздействием антропогенных факторов, поэтому требуется принятие неотложных мер по их консервации. Значительная часть писаниц повреждена, но оставшиеся все еще представляют интерес как для реконструкции мировоззрения древнего населения региона, так и для развития местного и международного туризма. На базе этого памятника в будущем можно создать музей под открытым небом.

Обследование местности вокруг скалы с рисунками показало, что она активно осваивалась человеком еще в каменном веке. Вокруг памятника заметны следы стоянок, найдены кремневые орудия труда и отходы их производства, а также

ТАС БЕТІНЕ САЛЫНҒАН СУРЕТТЕР

Қоңқай. Ұлан ауданының Таргын ауылы жапындағы биік төбенің басындағы жер қойнауынан шығып жатқан бедер тегістікті көк тастардың беттеріне қашау және контурлы техника арқылы салынған көптеген таутекелердің бейнесін көруге болады. Суреттер бір заманда салынған және стилдік тұрғыдан, байқауымызша, сақ дәуіріне жатады. Солардың арасынан тізесі бүгілген, денесі боялған тау ешкінің контурлы фигурасы ерекше көзге түседі. Көп бейнелі композицияның құрамына енген бірнеше антропоморфты бейнелер бар.

ПАМЯТНИКИ НАСКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

поселение и некрополь эпохи бронзы.

Қоңқай. На вершине высокой сопки, расположенной на окраине с.Таргын Уланского района ВКО, на шероховатой плоскости выходов сланцевой породы сплошной выбивкой или контурной техникой нанесено большое количество фигур горных козлов. Рисунки высечены одновременно и, судя по стилю, относятся к сакскому времени. Среди них выделяются контурные фигуры горного козла с разрисованным корпусом и согнутыми в коленях ногами. Имеется несколько антропоморфных фигур, включенных в состав многофигурных композиций.

Жаңа Қанай. Ұлан ауданы Жаңа Қанай ауылынан батысқа қарай үш шақырым жерде тік жартастың түзу, бірақ кескіленген бетінде скиф-сақ дәуірінің алғашқы кезеңіне жататын, мүйіздері ерекше түрде сызылған және шоктықтары шошақ бейнеленген бұғылардың суреттері салынған. Жандарында адамдар мен бірнеше таутекенің суреттері бар.

Жоғарыдан тау етегіне қарай құлап түскен тастың бетінде қола дәуіріне жататын петроглифтерге тән торкоз салынған.

Жартастың бетіндегі суреттердің жанында қола дәуірінің кеншілері мен бақташыларының тұрағы және қорым бар. Оларда кезінде біраз зерттеулер жүргізілген. Жартастың суреттері көп емес. Бұл бейнелер соңғы қола дәуірі бұғы тастарында бейнеленген жануарларға ұқсайды. Бұл суреттерді кезінде жоғарыда аталған қоныстың тұрғындары салуы әбден мүмкін.

Ново-Қанайка. В 3 км к западу от с. Ново-Қанайка Уланского района ВКО находится скала с вертикальной экспозицией. На ровной, но изрезанной поверхности, обращенной на юг, выбиты изображения оленей с интересной трактовкой рогов и выделенными холками, что характерно для

начального этапа скифо-сакского периода. Рядом изображены люди и несколько фигур горных козлов. У подножия горы на поверхности упавшего сверху камня имеется сетчатое изображение, имеющее аналогии в петроглифах эпохи бронзы.

Рядом с наскальными рисунками расположены поселение и некрополь металлургов и скотоводов эпохи бронзы. Часть погребальных памятников исследована. Наскальные рисунки немногочисленны. Это – олени, близко напоминающие фигуры этих животных на оленных камнях эпохи поздней бронзы. Особого внимания заслуживает отколовшаяся плита, на которой изображена сетка, широко распространенная в эпоху бронзы. Вполне возможно, что эти рисунки оставлены жителями, расположенного рядом поселения.

Асқаралы. Аталмыш аймақтағы петроглифтер Жарма ауданындағы Делбететей тауында ежелгі кен орындары ескерткіштерін зерттеуде бірлескен қазақ-герман экспедициясы жұмыстары кезінде Асқаралы ауылының маңынан табылған еді.

Петроглифтер тобынан бұқалар мен дәстүрлі таутекелердің және басым бөлігі сеймин-турбин стилінде салынған жылқылардың суреттері окшаулашып тұр.

Қазақ даласында сонау энеолит дәуірінде қолға үйретілген жылқы қола ғасырының өзінде-ақ далалық Еуразия кеңістігін мекендеген адамдардың шаруашылығының дамуында культке айналып, сан қырлы ұсақ суреттерден, жартас беттерінен көрініс таба бастайды. Сондықтан да жергілікті көркем дәстүрлерде әр жердің суретшілері жылқының жалпы бейнесін жергілікті элементтер негізінде ерекше бір айшықпен байытып отырған. Бұл белгілі бір бейнелеу мәнері, мәселен, «минуса», «ангар»,

«саймалыташ-тамғалы» дәстүрлерінің пайда болуына зор ықпалын тигізді және оны қола дәуірінің әртүрлі кезеңдері сурет ескерткіштеріндегі жылқының иконографиялық келбетінің өзіндік ерекшеліктерінің қалыптасуын сипаттауда тәсіл ретінде пайдалануға болады.

Керемет жылқы (басқа да образдар мен суреттер) бейнелерінің мол қабаты петроглифтерде «сеймин-турбин» мәнерінде орындалғандықтан Орталық Азияның көптеген аймақтарында иконографиялық сипатқа ие болып, олар Шығыс Қазақстан және оның көрші аймақтарынан табылған пышақтар мен қанжарлардың сабының ұшындағы мүсіншелермен стилистикалық салыстыруларға негіз болды (Самашев, 1981, с. 70-72; Пяткин, Миклашевич, 1990, с. 146-153; Самашев, Жумабекова, 1993, с. 23-33).

Сеймин-турбин кереметі өз дәуіріндегі кеншілердің, металлургтер мен колонершілердің, сондай-ақ жауынгер бақташы-жылқышылардың палеоэкономикалық қоғамының жоғарғы технологиясынан хабар береді. Е.Н. Черных пен С.В. Кузьминыхтар: «Олардың қару-жарақтары мен әскери шеберліктерінің дамуы б.з.б. II мыңжылдықтың ортасында шарықтау шегіне жетті, бұл адамдар қысқа уақыттың ішінде жаушылық-қоныс аудару барысында батыс сбір ормандары мен батпақты тайганы көктей өтіп, Орал тауларынан асып түсіп, Шығыс Еуропаның орманды жазықтығына шығып кетті», - деп жазады. Авторлардың пікірінше, металл қарулар «сеймин-турбин» популяциясындағы өзіндік тұрғыдан «этникалық белгі» болып табылды. Бұл пікірмен Б.Н. Пяткин және Е.А. Миклашевич, сондай-ақ В.А. Новоженев те келіспейді. Б.Н. Пяткин мен Е.А. Миклашевич пшын мәнінде жартас суреттері тек этникалық индикатор болып табылады дейді (Пяткин, Миклашевич, 1990, с. 151). Бірақ Е.Н. Черных пен С.В. Кузьминых бұл ұғымды дәуірдің сипаттамасын ашу үшін метафора ретінде пайдаланған, ал ерте дәуірдің петроглифтерінің этнодифференциялаушы әлеуеті ғылымда болса да, әлі күнге дейін бір жүйеге түсіріліп, сипатталынбаған. Оның үстіне В.А. Новоженев ұсынғандай мәдени-тарихи ортақтастығы деңгейі тұрғысынан (срубно-андронов, сынташ-

Асқаралы. Петроглифы данного местонахождения были обнаружены нами во время работы казахско-германской экспедиции по изучению памятников древнего горного дела в горах Делбететей, недалеко от с. Малое Карасу Жарминского района ВКО.

Среди скопленных петроглифов выделяются изображения быков, горных козлов и, особенно, лошадей, большая часть которых выполнена в так называемом сейминско-турбинском стиле.

Конь, одомашенный в энеолите, уже в бронзовом веке, по мере возрастания его потенциала в системе хозяйственной жизни народов степной Евразии, становится одним из ключевых объектов культового почитания и, как следствие, его образ интенсивно разрабатывается в многоплановой изобразительной деятельности – в мелкой пластике, в наскальном искусстве, торевтике, в статуарных памятниках. Поэтому естественно допускать формирование в различных регионах очерченной территории художественных традиций, стилей, обогащенных некоторыми местными специфическими элементами, которые, не заслоня сформировавшийся облик того или иного культурного феномена и не нарушая общую канву, в то же время придают ему особенный колорит. Это, в известной степени, закономерный процесс возникновения и развития различных изобразительных стилей, традиций, например, как «мигусинский» или «ангарский», «саймалыташско-тамгалинская традиция», в полной мере применим для характеристики и определения специфики формирования иконографического облика коня в изобразительных памятниках различных периодов эпохи брон-

зы.

Целый пласт уникальных изображений лошадей и других образов и сюжетов в петроглифах, мелкой пластике, выполненных в «сейминско-турбинской традиции» и имеющих устойчивый легко распознаваемый во многих регионах Центральной Азии иконографический облик, был выделен в свое время на основе стилистической идентификации с фигурами на навершиях ножей и кинжалов, а также со скульптурными навершиями каменных жезлов из Восточного Казахстана и соседних регионов (Самашев, 1981, с. 70-72; Пяткин, Миклашевич, 1990, с. 146-153; Самашев, Жумабекова, 1993, с. 23-33).

Сейминско-турбинский феномен, связанный, с высокотехнологичной для своего времени палеоэкономикой общества горняков, металлургов и искусных мастеров-ремесленников, а также воинственных скотоводов-коневонов и пастухов характеризует вместе с тем высокий уровень их изобразительной деятельности. Е.Н. Черных и С.В. Кузьминых пишут, что «характер их оружия и военной организации оказался в середине 2 тыс. до н.э. столь совершенным, что эти люди смогли в очень короткий отрезок времени преодолеть в своих походах-миграциях многотысячекилометровые пространства западносибирских лесостепей и тяжелой заболоченной тайги, перевалить Уральские горы и выйти на лесные равнины Восточной Европы» (Черных, Кузьминых, 1989, с. 5). Металлическое оружие, по мнению этих авторов, явилось своего рода «этническим знаком» сейминско-турбинских популяций. С этим не согласились Б.Н. Пяткин и Е.А. Миклашевич, а также В.А. Новоженев. Б.Н. Пяткин и Е.А. Миклашевич полагали, что объективно наскальные рисунки могут являться этническим индикатором (Пяткин, Миклашевич, 1990, с. 151). Однако Е.Н. Черных и С.В. Кузьминых использовали это понятие в качестве метафоры, как это видно из контекста, для характеристики культуры эпохи, а этнодифференцирующий потенциал петроглифов, особенно ранних, если даже он и существует, то в науке еще не описан и не систематизирован. Более того, относительно сейминско-турбинской традиции вообще не нужно искать некий этнический

ты-петров) сейма-турбино дәстүрінен белгілі бір этникалық субстратты қарастыру қажет емес, керісінше оны металлургиялық өндірістің озық технологиясының дамуының себебінен ерекше бір деңгейге жеткен, осының негізінде озық қару-жарақ жасау қабілетіне және күшті әсерге ие болған экстерриториалды феномен деп таныған жөн. Бұл феноменді кейде трансмәдени деп те атайды. Бірақ, Г. Парцигер Сейма және Турбино типіндегі табылған заттар негізінен Алтай, Батыс Саян және Оралдағы мыс пен қоланың бай кен орындарының маңайынан табылады дей келе, бұл «трансмәдени феноменді» қазіргі таңдағы трактовкасына қарай отыра – жасанды конструкция деп отыр (Парцигер, 2000, с. 68).

Қола бұйымдардың таралу аймағының шеңберінде ұсақ пластика мен сүйектен, тастан жасаған ерекше заттарды салыстыру, қыш ыдыстарда кездесетін жақын ұқсастықтарды іздеу міндет емес, (оларды біресе, оқуньев біресе сынташты-петров мәдениетімен салыстырудан гөрі) керісінше тұрғындардың антропологиялық келбетімен байланыстырған жөн. Бұл орайда біздің көзқарастарымыз Е.Н. Черных пен С.В. Кузьминыхпен үндес келеді. Ю.И. Михайловтың: «Сейма-турбинск мәдени феноменінің басты қуаты қасиетті дәстүрді дамытуға бағытталған қарудың күшінде», олардың ат басты аса таяқтары әлеуметтік-саяси және діне жүйесінің мығым болғандығын және гүлдену барысындағы олардың қоғамының жағдайы мен құрылымын сипатынан хабар береді», - дейді (Михайлов, 2002, с. 109).

Е.Н.Черных пен С.В.Кузьминых сейма-турбинск қола дәуірінің дамыған жері Кенді Алтаймен Ертістің жоғарғы ағысы деп есептейді. Мыс және бастысы, кассетериттің мол көзі бар Қалба-Нарым тау-кен массиві көне дәуірде Шығыс Еуропаны қалайымен қамтамасыз еткен. Соңғы жылдары Асқаралы мен Делбегетейде жүргізген зерттеулеріміздің нәтижесі – қалайының Месопотамияға дейін тарағанын, ал пығысында оқуньев мәдениеті өкілдерінен табылған Кенді Алтай қалайысының Минусинск пұңқырына дейін жеткізілгенін дәлелдейді (Берденов, Гарднер, Горелик, Куц, Мерц, Самашев, Черных,

2007, с. 122-123). Бұл жерде Қалба тауларының кен орындарының бірі – Қалайы тапқаннан шыққан кенге жүргізілген радиокөміртекті талдау оны б.з.б. 1462-1210 жылдарға жатқызып отыр. Бірақ Е.Н. Черныхтың болжамымен келіспейтіндер де бар. Мәселен, В.И. Матюшенко орта Ертісте турбинск-сейма қоласын шығарған дербес өндіріс орталығы болған жоқ дейді (Матюшенко, Синицына, 1998, с. 120).

Осындай мәселелер барысында Н.А.Ткачеваның Орал-Енисей даласындағы көне андронов мәдениетінің бастау көзі өнімді мал шаруашылығы мен металлургия негізінде ерте андроновтықтар қалыптасқан Қазақстан Ертісінің жоғарғы ағысынан бастау алады деген тұжырымын алдыға тартсақ. Орта қола дәуірінде (күшейіп кет-

субстрат даже на уровне культурно-исторических общностей (срубно-андроновской, синташтинско-петровской), как это предлагал В.А. Новожезов, а необходимо рассматривать его как особый надкультурный, надэтнический и экстерриториальный феномен, распространившийся благодаря высокой технологии металлургического производства. На этой базе были созданы милитаризованные мобильные сообщества, единство и уро-

вень технологического достижения и военной мощи которых могут маркироваться определенной категорией вещевых комплексов. Этот феномен иногда называют транскультурным. Правда, Г. Парцигер, признавая, что находки типа Сеймы и Турбино концентрируются в основном вблизи богатых рудных месторождений меди и олова на

Алтае, в Западных Саянах и на Урале, полагает, что этот «транскультурный феномен» - искусственная конструкция, во всяком случае, в его нынешней трактовке (Парцигер, 2000, с. 68).

В пределах распространения бронзовых изделий данного облика, мелкой пластики, а также специфических предметов из кости, камня, не обязательно искать близкое совпадение в типах керамической посуды (и сравнивать ее, то с оқуньевской, то с синташтинско-петровской), в антропологическом облике населения. В этом плане наша позиция близка взглядам Е.Н. Черныха и С.В. Кузьминыха. Высказывание Ю.И. Михайлова: «Сила оружия, помноженная на авторитет сакральной традиции, - вот одна из главных составляющих сейминско-турбинского культурного феномена» при анализе жезлов с конеголовыми навершиями, относится уже к области социально-политических и религиозных структур и достаточно емко характеризует состояние и структуру общества в период расцвета (Михайлов, 2002, с. 109).

Исходным районом металлургического производства сейминско-турбинской бронзы Е.Н. Черных и С.В. Кузьминых считают Рудный Алтай и Верхний Иртыш, где имелись богатые залежи меди и, главное, кассетерита в Калба-Нарымском массиве, откуда в древности снабжали оловом территорию, включающую Восточную Европу, а по последним данным, полученным нами в ходе исследований на Асқаралы в Делбегетейском массиве, Месопотамию, на востоке Минусинскую котловину, где у оқуньевцев зафиксированы сплавы с оловом из Рудного Алтая (Берденов, Гарднер, Горелик, Куц, Мерц, Самашев, Черны, 2007, с. 122-123). Отметим здесь, что радиоуглеродная дата материалов одного из рудников Калбинских гор - Қалайы тапқан – 1462-1210 гг. до н.э. Однако были и противники гипотезы Е.Н. Черныха. В частности, В.И. Матюшенко допускал, что на среднем Иртыше тоже мог существовать самостоятельный центр производства турбинско-сейминских бронз (Матюшенко, Синицына, 1998, с. 120).

В свете этих данных не выглядит столь фантастичным и мнение Н.А. Ткачевой о том, что истоки андроновских древностей урало-енисейских

кен ксеротерманың басқы кезінде, яғни б.з.б. II мыңжылдықтың бірінші жартысында) олар Кузнец және Минусин шұңқырына дейін қоныс аудары бастайды. Ол жерде окунев тайпаларымен қарым-қатынасқа түссе, Обь-Ертіс далаларында олар елунин-кротов тайпаларымен араласады; олар бұл кезде Орталық Қазақстан далаларына ене бастаған болатын, батысқа беттей отыра андрон-канайлықтар Солтүстік Қазақстандағы петров тайпаларымен жанасады. Б.з.б. II мыңжылдықтың екінші жартысының басында андронов-канайлықтар Тобыл-Есіл қос өзені арасына, Орал маңына, одан асып Волга жағалауымен Украинаға жетеді, соңғы андронов тайпалары бұл кезде Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияда пайда бола бастайды (Ткачева, 1998, с.4-5). Кейінірек Н.А. Ткачева мен А.А. Ткачев ортақ негізді ескере отырып, әрбір мәдениет өкілдерінің бұл тайпаларын солтүстік үндіран бұтағына жатқызады (Ткачева, Ткачев, 2008, с. 94), бірақ бұл пікір келешекте бұлтартпас деректі талап етеді. Мәселенің кейбір жалпылама жақтарын айтпағанда, бұл

көзқарас Е.Е.Кузминаның пікірімен үндес келеді, тек қапа олардың бірі қоныс аударудың басталған жері Орталық Қазақстан десе, екіншілері Шығыс Қазақстан деп көрсетеді.

Нақ Шығыс Қазақстаннан металл бұйымдардың шыққан негізгі түрі — кельттер, найза ұштары, пышақтар мен қанжарлар, сондай-ақ осы бұйымдарды жасауға арналған қалыптар (Черных, Кузьминых, 1989, с. 248).

Бірақ бұл авторлар сейма-турбинск феноменінің сырын ашуда негізгі компонент болып табылатын петроглифтердің мол материалын бұл мәдениеттің сырын ашатын ақпарат ретінде пайдаланып, басқа қырынан қарауды ескермеген. Әрине, олар пышақтар мен қанжарлардың жылқы мен қойлар сияқты жасалынған сабына ерекше назар аударған және оны көне жылқышылық шаруашылығымен байланыстырып, оны үй хайуанаттары деп тани келе аласа қазақтаң жабысымен салыстырады, бірақ олар қазақтың жабы жылқысын қырғыздікі не монғол жылқысы деп атапты.

степей находятся на территории Казахстанского Прииртышья, где раннеандроновские племена сформировались на базе высокоразвитой металлургии и продуктивного скотоводства. В средне-бронзовый период, названный «канайским», начинается их миграция (в начале усилившегося ксеротерма, т.е. в конце первой половины 2 тыс. до н.э.) до Кузнецкой и Минусинской котловин, где взаимодействуют с окуневскими племенами, а в Обь-Иртышской степи — с елунинско-кротовским населением. В это время они проникают в степи Центрального Казахстана; продвигаясь на запад канайско-андроновское население соприкасается с петровскими племенами Северного Казахстана и небольшие группы андроновско-канайцев в начале второй половины 2 тыс. до н.э. проникают в Тоболо-Ишимское междуречье, Зауралье, достигают Поволжья и Украины; позднеандроновские группы в это время появляются на юге Казахстана и в Средней Азии (Ткачева, 1998, с. 4-5). Позже Н.А. Ткачева и А.А. Ткачев указали на принадлежность носителей этих разнокультурных традиций к одной северной индоиранской ветви и на наличие у них общей подосновы (Ткачева, Ткачев, 2008, с. 94), что, естественно, требует более обстоятельной аргументации в будущем. Если отвлечься от некоторых деталей, эти представления перекликаются с вышеприведенными взглядами Е.Е. Кузьминой, но с той лишь разницей, что исходной территорией миграции определяют степи Центрального Казахстана или Восточный Казахстан.

Именно из Восточного Казахстана происходят основные категории металлических изделий — кельты, наконечники копий, ножи и кинжалы, а также литейные формы для отливки этих изделий (Черных, Кузьминых, 1989, с. 248).

Однако эти авторы тогда не учитывали информативные возможности наиболее массового петроглифического материала, составляющего важный компонент и характеризующий сейминско-турбинский феномен с иного ракурса. Правда они обратили особое внимание на навершия ножей и кинжалов в виде лошадей и баранов, рассматривали и вопросы, связанные с древним коневодством, полагая, что на этих предметах были

изображены домашние животные, сравнивали их экстерьер с низкорослыми степными породами типа казахской жабы, однако, назвав их киргизской или монгольской.

Эти лошади имеют устойчивые иконографические признаки: большая голова, иногда вытянутая вперед или опущенная вниз, специфическая манера передачи гривы, особенно челки, массивный корпус, живот в ряде случаев действительно отвислый, но есть и поджарые, особый признак — короткие ноги. Классические варианты представлены объемными лошадками сейминского ножа из одноименного могильника, расположенного на слиянии рек Оки и Волги (Бадер, 1971, с. 98-103), кинжала из могильника у д. Ростовка вблизи Омска и кинжала из Шемонаихи в Восточном Казахстане, а также плоскостными — из Елунино и Усть-Муты на Алтае (Ковтун, 2008, с. 139-143).

Рассмотрим петроглифический материал из обширной зоны центральноазиатского региона, включающего Восточный Казахстан, однозначно считающийся многими специалистами исходным районом формирования металлургии данного типа и прилегающего к нему с юга Жетыеу, в некоторой степени, и Фергану (Вишник, Кузьмина, 1981, с. 50), представлявших собой периферийную зону становления этого феномена, а также Казахский мелкосопочник, где зафиксированы наиболее яркие образцы этого искусства — Теректы Аулие, Байконур.

Известные сейчас в верховьях Иртыша изображения лошадей, относящиеся к эпохе бронзы, можно разделить на несколько условных групп, которые, видимо, имеют и хронологические различия в рамках данного исторического периода.

Ранние из них изображены приземистыми, с массивными корпусами, с очень короткими двумя ногами и выпнутыми спинами. Брюхо у них во многих случаях отвислое. Головы опущены вниз под определенным углом, но морда слегка направлена вперед. Грива и челка слиты воедино. Уши у большинства изображений не выделяются. Длинный хвост опущен под углом. Такие признаки характерны для восьми фигур лошадей, изображенных на сопке Каратобе и нескольких изображений Мойнака (Самашев, 1992, с. 32, 152-153).

Бұл аттардың өзіне тән иконографиялық тұрақты сұлбасы бар: үлкен бастарын не алға қарай созып, не төмен салып тұрады. Жалының, әсіресе кекілінің берілуі де ерекше, денесі сом, кейбірінде қарнын салбыраңқы етіп берсе, кейбірі жарау түрде көрсетіледі, жылқылардың ерекше белгісі – аяқтары қысқа. Оның классикалық үлгісін біз Ока мен Еділдің тоғысқан жеріндегі жалғыз моладан шыққан сейма пышағының сабынан (Бадер, 1971, с. 98-103), сол сияқты Омбының жанындағы Ростовка ауылының қасындағы зираттан және Шығыс Қазақстанның Шемонаиха ауылының жапынан табылған қанжар сабынан, сондай-ақ Алтайдағы Елунино мен Усть-Мутыдандағы тегістік бетіне салынған суреттерден көреміз (Ковтун, 2008, с. 139-143).

Ендігі жерде Шығыс Қазақстанды қамтитын Орталық Азияның кең аймағындағы петроглифтік материалдарды қарастырайық.

Көптеген мамандар Сарыарқаны, Қазақстанның шығысын және онымен шектесетін Жетісудың оңтүстігін, кей жағдайларда Ферғанаға дейінгі кеңістікті (Винник, Кузьмина, 1981, с. 50) қамтыған осы өнер нұсқаларын көне металлургия өндірісі мен кен игерушілердің тіршілік етуімен байланыстырады.

Қазіргі таңда бізге белгілі қола дәуіріне жататын Ертістің жоғарғы ағысынан табылған аталмыш тарихи дәуір шеңберінде хронологиялық тұрғыдан бір-бірінен ерекшеленетін жылқылардың суретін шатты түрде бірнеше топқа бөлуге болады.

Олардың неғұрлым ертедегілері тапал, сом денелі, қысқа аяқты және белдері бүкірейтіліп бейнеленеді. Көбінің қарындары салбыраған. Бастары белгілі деңгейде төмен түсірілген, алайда танауларын сәл алға ұмсынып тұрады. Жалы мен кекілі біртұтас бейнеленеді. Көбінің құлақтары анық көрсетілмейді. Ұзын құйрықтары тігінен төмен түсірілген. Қаратөбе шоқысымен Мойнақтағы сегіз жылқының фигурасы осы сипатта берілген (Самашев, 1992, с. 32, 152-153). Бұлар осы жерге жақын орналасқан хронологиялық жағынан осы жартас суреттерімен тұтас келетін Шемонаихадан табылған қанжардағы жылқының фигурасына ұқсас. Біз ертеректе Шемонаиха

қаңжарындағы қалайының құрамының өте жоғары екенін көрсете отырып (15373), оны Ростовка (15000), Қалба жоталарындағы Жұмба (15000) және Алтайдағы Цыганков Шоқысынан (10000) табылған қарулармен салыстыра келе, қаңжарды жасау үшін Николаев полиметалл кен орнынан қазылған руданы пайдалануы мүмкін деген болжам айтқанбыз (Самашев, Жумабекова, 1981, с. 26).

Шемонаиха мүсініне иконографиялық жағынан Алтайдағы Чарыш ауылынан табылған қарудың сабындағы мүсін өте ұқсас (Киришин, Шульга, Грушин, 2006, с. 45-53). Чарыш мүсінінің басы үлкен, сондай-ақ оның құлақтарымен көздері жасалынған, аттың доғадай жалы маңдайынан басталып, арқасына дейін созылып жатыр, жануардың бөксе жағы алдына қарағанда, біздің мүсінімізбен салыстырғанда неғұрлым төмен, арқасы дөңес.

Шемонаиха және Чарыш жылқыларына ортақ бір қызықты деталь бар: ол жылқының төменгі ернінде сопақша айылбастың орналасуы. Оны тауып алған авторлар бекітуші құрал дейді, алайда жүген болуы мүмкін дегенді де айтады. Бұл бұйымның тек бекітуші-тірек технологиялық қызметін айтпаған күннің өзінде, біз оны атты бағыттап отыратын жүген екеніне көп мән береміз. Осындай аттың төменгі ерніне тесіліп тағылған тізгінің түрін біз солтүстік америка үндістерінде бар екендігін және ассирия рельефтерінде де көрініс тапқандығын атап өтеміз. Осындай қарапайым тізгіндердің бейнеленуін біз Шығыс Қазақстандағы (Мойнақ), Қаратаудағы (Сауысқандық, Бағаналы) көріністерінде бейнеленген аттың төменгі ернінен адамға қарай тартылған жолақтан көре аламыз. Сібірде Ростовка деген деревняның маңынан табылған қола пышақтың сабындағы мүсінде, аттың басын бұрудың Мойнақ және Сауысқандық петроглифтеріндегідей тәсілі көрсетілген, ал Шемонаиха мен Чарыш суреттерінде олар адамсыз бейнеленген. Сеймадан табылған ат басты пышақтағы мүсінде бейнеленген тізгінің ерекше түрлері атты жетелеуге, ал «ростовка» типіндегі түрі оны мініп үйретуге арналған болса керек.

Аттың төменгі ерніне тесіп орнатылған жалғыз

Эти изображения сближают перечисленные выше признаки с фигурой лошади на кинжале из Шемонаихи, которая имеет территориальную и хронологическую близость с указанными наскальными рисунками. При характеристике металлографического состава шемонаихинского кинжала ранее отмечено высокое содержание олова (15373) и его близость в этом отношении к оружию из Ростовки (15000), Джумба (15000) из Калбинского хребта и Цыганковой Сопки на Алтае (10000) и предположено, что источником для изготовления шемонаихинского кинжала, вероятнее всего, является полиметаллическое месторождение Николаевское, расположенное в 19-12 км к югу от г. Шемонаиха (Самашев, Жумабекова, 1993, с. 26).

Иконографически наиболее близкая аналогия шемонаихинской скульптуре происходит из с. Чарыш на Алтае (Киришин, Шульга, Грушин, 2006, с. 45-53). Голова чарышской скульптуры также массивная, обозначены уши и глаза, дугообразно трактованная грива начинается на лбу лошади и кончается на спине, задняя часть животного, как

у нашего образца, ниже, чем передняя; спина выпуклая.

Шемонаихинскую и чарышскую лошадей (и в некоторой степени – животных на навершии ножа из Джумбы) объединяет также одна интересная деталь: от нижней губы лошади вниз под углом показана овальная в сечении полоска-перемычка, функцию которой авторы находок интерпретируют как крепежное приспособление, но допуская при этом и функцию повода узды. Не отрицая возможность чисто технологического объяснения функции этой детали как опоры-крепления для скульптурной головы лошади, мы больше склоняемся к тому, что здесь показано приспособление – ремень для управления (верховым, упряжным или жертвенным) животным. Подобные типы простого конского снаряжения для контроля и управления лошастью через нижнюю челюсть (или, скорее, через отверстие в нижней губе) известны у североамериканских индейцев; запечатлены на ассирийских рельефах. По-видимому, такие простые виды ремней управления, наподобие повода,

тізгін арқылы басқарған (жоғарыда біз айтып кеткен Сауыскандық петроглифтерінде көрсетілген бұқаға тағылған тізгін сияқты) деген біздің тұспалымыз сол дәуірде шынында болған деп есептесек, онда ростовкин мүсіні нокта арқылы басқарып келе жатқан шаңғышының бейнесін береді дейтін В.И.Матпощенконың және аңның мойнынан арқан лақтырып тұрған аңшының бейнесін береді дейтін П.Ф.Кузнецовтың тұспалдарын жоққа шығарады. Қоғамның технологиялық дамуының сол кезде бұны іске асыруға толығымен шамасы келіп тұрса да аттың мүсінінде нокта да, ілгек те көрсетілмеген. Бұндай тәсілмен аттың шаңғышыны сүйреуі де мүмкін емес. Талдап отырған композицияның мазмұны бойынша А.И.Соловьевтың жаңғыртуында ұсынылған сейма-турбин стилінде сауыт киген жауынгерінің қозғалысының көрінісі қызықты, бірақ ол атты басқарудың қосымша бұйымдары болған жағдайда ғана мүмкін деп есептейміз (Соловьев, 2003, с.224).

Аттардың суреттеріне қайта орала келе бұндай

категорияларға «кенет тоқтап қалған» тұрпатқа жақып жылқының «аққу мойын» сұлба фигураларын да айта кеткеніміз жөн. Морфологиялық сипаты жағынан бұл бейнелер жоғарыда атап кеткен ростовка аттарының фигураларына жақын. П.Ф. Кузнецовтың пікірінше ростовка жылқысы бойы шоқтығына дейін 120-125 см болатын жабайы орман тарпаңына ұқсас (Кузнецов, 2002, с. 82-83). Олардың сол кезеңде қолға үйретілгендігі жөнінде Е.Н. Черных және С.В. Кузьминых, сондай-ақ И.В. Ковтун мен В.И. Матпощенко да айтады. Біз де осы пікірлерге қосыламыз. Қолға үйретілген жылқының табиғатта жабайы түрі де болғаны жоққа шығарылмайды.

Шығыс Қазақстанның әртүрлі аудандарынан табылған тілерсексіз, тік аяқтарымен, сәнді қозғалыспен бейнеленген, басы кішкене, тік құлақ жылқылардың суреттері неғұрлым кейінгі дәуірлерге қатысты екені сөзсіз.

Стилистикалық жағынан олардан өзгеше, қалған суреттердің барлығы аралық дәуірді қамтиды. Шығыс Қазақстаннан шыққан сей-

ізображены на нескольких сценах из Восточного Казахстана (Мойнак), хребта Каратау (Сауыскандық), где показаны идущие от нижней челюсти лошади к человеку линии. Вполне возможно, что скульптурная композиция на навершии ростовкинского ножа передает этот же способ управления лошастью, что и в петроглифах Мойнака и Сауыскандыка, а на шемонаихинском и чарышском они показаны без человека. Данный способ, видимо, сосуществовал с оголовьем уздечного типа, о чем свидетельствует изображение на голове лошадиной скульптуры на навершии ножа из Сеймы и находки щитковых псаливев. Последние использовались в управлении упряжными лошадьми, а способ «ростовкинского типа» применялся древними коневодами скорее для объездки.

Если принять нашу версию о существовании в рассматриваемый период способа управления с помощью одинарного ремня, продетого через отверстие в нижней губе лошади (наподобие бычьих, как это показано в петроглифах Сауыскандыка, о которых говорилось выше), то сразу же отпадают гипотезы В.И. Матпощенко, что ростовкинская скульптура передает образ лыжника, управляющего с помощью недоуздки, и П.Ф. Кузнецова об иллюстрации момента набрасывании охотником петли на шею животного. На скульптуре лошади не показаны недоуздки или петля, хотя уровень технологического развития общества вполне позволял это осуществить. При таком способе также исключается возможность буксировки лыжника. Картина передвижения сейминско-турбинского латника по мотивам анализируемой композиции, предложенная в реконструкции А.И. Соловьева, интересна, но возможна только при наличии дополнительных приспособлений для управления лошастью (Соловьев, 2003).

Забегая вперед, отметим два момента. Первый: клинок чарышского кинжала типологически близок клинкам из Курчума в Восточном Казахстане и Каракола в Кыргызстане, но отличается от шемонаихинского. Это отличие, возможно, имеет и незначительное хронологическое выражение. Второй: изображения лыжников, зафиксированные среди сибирских и центральноазиатских петроглифов, относятся, главным образом, к этому

времени. В составе многофигурной композиции из Мойнака в Восточном Казахстане имеется изображение человека с лыжами на ногах.

Возвращаясь к изображениям лошадей, отметим, что к этой категории относятся также и некоторые силуэтные фигуры с «лебедиными» шеями, в позе, близкой к «внезапной остановке». По своим морфологическим характеристикам эти изображения близки упомянутой выше ростовкинской фигурке коня. П.Ф. Кузнецов считает, что ростовкинская лошадь соответствует не одомашненным видам, скорее лесному тарпану, рост которого по холке не превышал 120-125 см (Кузнецов, 2002, с. 82-83). Доместичированными однозначно считают их Е.Н. Черных и С.В. Кузьминых, а также И.В. Ковтун, В.И. Матпощенко, к мнению которых присоединяемся и мы. В то же время нужно оговориться, что доместикация популяции в целом не исключает возможности существования диких особей в природе.

Серия изображений лошадей, показанных с четырьмя прямыми ногами, без изгибов скакательных суставов, в изящной манере и в динамике, с маленькой головой и торчащим ухом из разных районов Восточного Казахстана, безусловно, относится к несколько более позднему этапу.

Все остальные рисунки лошади, отличные от них по своим стилистическим особенностям, занимают, скорее всего, промежуточное положение. Из Восточного Казахстана происходят два каменных жезла с навершиями в виде скульптурной головы лошади, выполненные в классическом варианте сейминско-турбинской изобразительной традиции и, которые рассматриваются нами как эталонные образцы. Близкие находки известны на Алтае (Шипуново- 5) и 1 экз. происходит из Омска (Кирюшин, 1991, с. 66-70). На Южном Урале в местечке Чека найдена маленькая каменная скульптура с изображением головы лошади, грива которой оформлена как у коня на навершии восточноказахстанского жезла, но моделировка головы выполнена в несколько иной манере (Ченченкова, 2004, с. 282, рис. 137).

Наиболее близкие иконографические и изобразительные параллели этим фигуркам мы находим среди петроглифов Центрального Ка-

ма-турбин өнерінің классикалық дәстүрінде орындалған атбасты екі темір асатаяқты біз эталонды үлгілер деп танымыз. Осыған ұқсас жәдігерліктер Алтайдан (Шипуново- 5) және Омбыдан (Киришин, 1991, с. 66-70) табылған. Оңтүстік Оралдың Чека деген жерінен табылған аттың басы бейнеленген кішкентай тас мүсінде аттың жалы Шығыс Қазақстан аса таяғындағыдай сияқты, бірақ басының үлгісі сәл басқаша үлгіде жасалынған (Ченченкова, 2004, с. 282, рис. 137).

Осы үлгіге неғұрлым жақын бейнелерді біз Орталық Қазақстан, әсіресе Теректі Әулие петроглифтерінің арасынан кездестіреміз. Бұл жердегі жылқылардың бейнелері сейма-турбин стиліне жақын: фигурасы сұлба түрінде (кей кезде қысқа, сәл бүгілген аяқтарымен), статикалық, бірақ сом кейіпте, басына қарай жіңішкелене түсетін имек, жалы бар (кейде алға қарай ұмсынған) мойнымен, маңдайына қарай салбыраған үшкіл кекілімен бейнеленген сурет жануардың ширығып тұрғандығын көрсетеді. Мойнының бейнелеудің барлық үлгілерінде оның төменгі жағы түзу етіп сызылады. Әсіресе түмсығы доғал сызықпен беріледі. Төменгі ерні салбыраңқы, ал жақ сүйегі мен мойынның тұтасқан жеріндегі тік бұрыш жылқы бейнесіне ерекше сән беріп тұрады. Айғырлардың таласып жатқан бейнесінде көрсетілген басы, жалы аққу мойын етіп бейнеленген екі жылқының суреті айырықша көзге түседі (Самашев, 2006, с. 177). Қостанай қаласындағы мұражайда сақтаулы тұрған Жетіқарадан шыққан қола найзаның қуысының айналасына салынған жылқының бастары да осындай сипатта орындалған (Мазниченко, 1985, с.153). Мұндай аққу-жылқылар стилистикалық жағынан осы жануардың орнитоморфты бейнесімен байланысты болса керек.

Сейма-турбинск дәстүрімен ұқсас сипатта орындалған жылқы суреттері Орталық Қазақстандағы Байқоңыр маңынан шыққан. (Новоженков, 2002 с. 37-42).

Сейма-турбин дәстүрінде орындалған жылқы бейнелерінің келесі тараған аймағы – Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан. Жалдары ерекше көрсетілген және маңдайынан салбыраған үшкіл кекілі бар жылқылардың бейнесі

солтүстік-шығыс Жетісуда және оның оңтүстік-батыс периферияларында, әсіресе Қаратау жоталарының қос жақтауларындағы конфигуралы композицияларының арасында кездеседі. Олар көпшабақты арбаға жегілген түрде, кейде аяқтары тұсалған түрде бейнеленеді. Қазіргі таңда бізге белгілі қола дәуірі петроглифтерінің табылған жерлердің барлығында осы жануардың суреттері бар. Бұл Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан аймақтарын сейма-турбинск пен саймалыташтамгалы дәстүр иелерінің байланысқан аймағы деп қарастыруымызға мүмкіндік береді. Біздің байқауымыз бойынша саймалыташтамгалы дәстүрі Жетісудың солтүстігінен және Қаратау жоталарының солтүстігінен ары қарай аспаған сияқты, ал сейма-турбиннің жеке қола бұйымдардың табылған жерлеріне қарағанда (2-ші Қарақөл қоймасы, Пенжекент маңындағы Зардчахаалифадағы және Хакадан шыққан зооморфты басы бар түйреуіш) оңтүстікке қарай тереңдеп енген сияқты. Алайда басқа зерттеушілердің пікірінше бұл металл бұйымдар сейма фигуркаларымен байланысты болмауыда мүмкін, өйткені олар иконографиялық жағынан әртүрлі (Михайлов, 2002, с. 107). Зардчахаалифа материалдары сейма турбинск дәстүрінің көптеген жеке-жеке салалары мен олардың өзара байланысынан хабар береді. Мәселен, бұл жерден табылған пошымы дөңгелек ауыздықтың сулықтары, фаллос формасындағы тас келсапша Батыс Монголиядан, Қытайдан табылған қой басты келсапшалармен, қалыптармен, Яньши уезіндегі Шан-Инь дәуіріндегі Эрлитоу моласынан шыққан металл құятын ыдыстардың - (Кучера, 1977, рис. 47)

захстана, в первую очередь, из Теректы Аулие. Изображения лошадей из Теректы Аулие выполнены в стиле, близком к сейминско-турбинскому: фигура силуэтная (редко с четырьмя короткими и слегка согнутыми ногами), поза статичная, только массивная, расширяющаяся к основанию и выпнутая дугой (иногда вытянутая вперед) шея с гривой, переходящей в нависающую надо лбом клиновидную челку, подчеркивает внутреннее напряженное состояние животного. При всех вариантах моделировки шеи ее нижняя линия остается, за редким исключением, неизменно ровной. Особенно выразительна морда коня в виде вытянутой (или опущенной) полоски с закругленным, иногда слегка загнутым кончиком. Линия подбородка изредка плавно изогнута; основание нижней челюсти образует острый угол с горлом, что придает изображению головы животного особое изящество. Особо впечатляют фигуры двух коней, показанные в позе боя жеребцов, голова, гривы и шея, которых в самом деле напоминают лебединые (Самашев, 2006, с. 177). Такими характеристиками обладают скульптурные головки лошадей на втулке бронзового наконечника копья из Житикары, хранящегося в фондах Костанайского областного историко-краеведческого музея (Мазниченко, 1985, с. 153). В плане стилистической характеристики – это кони-лебеди, а в семантическом отношении также вполне возможна связь коня с орнитоморфным образом.

Большая серия изображений лошадей, выполненная в близкой к сейминско-турбинской традиции происходит из местонахождения Байконур в Центральном Казахстане, которая была подробно рассмотрена В.А. Новоженковым в плане культурно-хронологической атрибуции, что избавляет нас от необходимости повторения (Новоженков, 2002, с. 37-42).

Следующая зона распространения изображений лошадей в сейминско-турбинской традиции – Жетісу и Южный Казахстан. Значительное количество изображений лошади с подчеркнутой гривой и, главное, с нависающей надо лбом заостренной челкой встречаются в петроглифах северо-восточного Жетісу, в его юго-западной периферии, а также на обоих склонах хребта Каратау

в составе многофигурных композиций и иногда запряженными в колесницы с многоспицами колесами. Нередко, передние и задние ноги лошади соединены линией. Практически во всех известных на сегодняшний день крупных (и некрупных) местонахождениях петроглифов эпохи бронзы указанной зоны имеются изображения этого животного, что позволяет рассматривать Жетісу и Южный Казахстан как зону контакта и диффузий носителей сейминско-турбинской и саймалыташско-тамгалинской изобразительных традиций эпохи бронзы. Причем, саймалыташско-тамгалинская традиция севернее Жетісу и северных склонов хребта Каратау, по нынешним представлениям, не распространяется, а сейминско-турбинская, судя по отдельным находкам бронзовых изделий (второй Каракольский клад, булавки из Зардчахаалифы, недалеко от Пянджикента и Хака с зооморфными навершиями) проникает несколько глубже на юг. Однако, эти металлические изделия, по мнению других исследователей, напрямую могут быть и не связаны с сейминскими фигурками и иконографически разнятся (Михайлов, 2002, с. 107). Материалы Зардчахаалифы интересны тем, что найденные здесь дисковидные псалиты, о которых мы скажем ниже, и каменный пест фаллической формы, которые в совокупности с находками из Западной Монголии, Китая (пест с навершием в виде головы барана, литейные формы, тигли из могильника Эрлитоу эпохи Шан-Инь в уезде Яньпи (Кучера, 1977, рис. 47) - позволяют ставить вопрос не только о разных направлениях проявления сейминско-турбинской традиции, но и о границах распространения этого феномена. Нельзя не учитывать мнение В.А. Трифонова, что в синташтинскую эпоху с востока на запад (от Средней Азии до Прикарпатья) распространяется традиция изготовления пестов (и других подобных изделий) с различными зооморфными навершиями, которые имели какое-то отношение к сейминско-турбинскому феномену (Трифонов, 1997, с. 94-95).

Относительно датировки сейминско-турбинских древностей еще в 1980-х гг. не было единодушия, колебание шло от 17 до 8 вв. до н.э. (Черных, Кузьминых, 1989, с. 7-8, Михайлов, 2002; Берденов, Гарнер, Горелик, Куц, Мерц, Самашев,

ұқсастықтары аталмыш дәстүр феноменінің таралу аймағынан хабар береді. Сынташ дәуірінде шығыстан батысқа қарай (Орта Азиядан Карпат маңына дейін) сейма-турбин феноменінен қатысты, әртүрлі зооморфты бастары бар келсапшаларды (және осыған ұқсас бұйымдар) жасау дәстүрі тарайды деген В.А.Трифоновтың пікірінде назардан тыс қалтыруға болмайды (Трифонов, 1977, с. 94-95).

Сейма-турбин жәдігерлерін мерзімдеу жөнінде 1980 жылдарға дейін бір жақты пікір болған жоқ. Мерзімі б.з.б. XVII ғасырдан VIII ғасырлар арасын қамтып келген болатын (Черных, Кузьминых, 1989, с. 7-8, 256-263). Ат және адам мүсіні бар сейма пышағын кейбіреулер б.з.б. XIII ғасыр деп көрсетіп келді (Парцингер, 2000, с. 113). Радиокоміртекті талдаудың негізінде Алтайдағы Елунино-1 және Телеутский Ввоз топырақ молаларынан шыққан сейма-турба типіндегі көптеген қола бұйымдарды Ю.Ф. Кирюшин б.з.б. XVIII-XVII ғасырларға жатқызады (Кирюшин, 2002, с. 79-80).

Қазіргі кезде кейбір зерттеушілер Шығыс Еуропадағы дала және орманды дала сейма-турбин және потапов-сынташ ескерткіштерін неғұрлым көнелендіріп, б.з.б. XXI-XVIII ғасырлар деп көрсетсе, (Кузнецов, 2002, с. 81-82), б.з.б. XVIII-XVII ғасырларда дамыған жаңа микен және еуропа дендрохронологиясының негізінде сейма-тур-

бинск металлургиясының бастау көзі б.з.б. XVII ғасырлар деп таниды. Көршілес аймақтардағы осындай ескерткіштердің хронологиясын негізге алатын болсақ, онда Қытайдағы Эрлитоу – б.з.б. XVII-XVI ғ., ал Зардчахаалифа – б.з.б. XVII-XV ғ. (немесе жаңа калибрлеген мерзімі: XXI-XVII) (Бобомуллов, 1993, с. 56-63).

Осылайша, көрсетілген мерзімдер қарастырып отырған бейнелеу дәстүрінің төменгі көлбеуіне жатады, ал оның жоғарғы көлбеуіне Алтайдағы Чесноково-1 және Жетісудан (Мыншұңқыр) табылған алтын сырғадағы жылқылар бейнесі сейма-турба дәстүрінен біраз басқа белгілерімен өзгешеленетін және кейінірек уақытқа, яғни б.з.б. I мыңжылдықтың басына жатады (Ковтун, Горяев, 2001, с. 60).

Сібір, Қытай және Орта Азиядағы сейма-турбинск дәстүріне жататын жылқылар бейнесінің көптеген сериялары ерте сақ дәуіріне дейін жалғасып, мифтенген аң стиліндегі өнермен қатар жасасып келген. Бұл Сейма-турбин металлургиясы феноменінен сейма-турбин бейнелеу өнері дәстүрінің анағұрлым ұзақ өмір сүргендігінен мағлұматтар береді (Савинов, 2000, с. 179-183).

Қазақстан жартас бейнелеу өнеріндегі зооморфты образдар арасында орнитофауна өкілдері де ерекше орын алады. Бұл ескерткіштер талдау және топтау жағынан әлі болса да шешімін табу-ды талап етеді.

Сарыкөл. Шығыс Қазақстанның Абай ауданында 2004 ж. жүргізілген іздестіру-барлау жұмыстары барысында Сарыкөл жанындағы Суықбұлақ деген жерден әртүрлі мәдени-хронологиялық кезеңдерге жататын жерлеу-гүрптык кешендерімен қатар бірнеше жартас суреттерінің шоғырланған орындары табылды.

Тастардың бетіндегі петроглифтердің көбі қатты эрозиямен тоттыққа ұшыраған.

Сарыкөлдегі суреттердің ішінде қарапайым аң аулау, жаугершілік және мифологиялық желістегі жеке суреттер мен ірілі-ұсақты композициялар кездеседі. Кейде араларында сейма және турба стилінде салынған жылқылардың фигуралары, сондай ақ әртүрлі символикалық белгілер немесе таңбалар кездеседі.

Черны, 2007; Берденов, 2008; Матюшенко, Синицына, 1988; Ткачева, 1998; Ткачева, Ткачев, 2008; Бадер, 1971; Ковтун, 2008). Сейминский нож с лошадкой и человеком некоторые датировали 13 в. до н.э. (Парцингер, 2000, с. 113). На основе радиоуглеродных дат, полученных в последние годы для грунтовых могильников Елунино-1 и Телеутский Ввоз на Алтае, появление многих категорий бронзовых изделий сейминско-турбинского типа, Ю.Ф. Кирюшин относит к 18-17 вв. до н.э. (Кирюшин, 2002, с. 79-80).

В настоящее время некоторые исследователи синхронизируют ранние сейминско-турбинские и потаповско-сынташтинские памятники степного и лесостепного круга в Восточной Европе и с учетом тенденции к удревнению, на основе корреляции, предлагают датировать 21-18 вв. до н.э. (Кузнецов, 2002, с. 81-82), а с учетом новой микенской и европейской дендрохронологии – 18-17 вв. до н.э., исходный импульс для формирования сейминско-турбинской металлургии – 17 в. до н.э. Если ориентироваться на хронологию подобных памятников из соседних регионов, то Эрлитоу в Китае – 17-16 вв. до н.э., а Зардчахаалифа – 17-15 (или новая, калиброванная дата: 21-17) вв. до н.э. (Бобомуллов, 1993, с. 56-63).

Таким образом, указанные даты дают ниж-

ний горизонт существования рассматриваемой изобразительной традиции, а верхний горизонт маркируют, по-видимому, изображения лошадей на золотой серьге из комплекса Чесноково-1 на Алтае и на такой же серьге из Жетысу (Мыншұңқыр), которые отдаленно сохраняя облик сейминско-турбинской традиции, отличаются от нее по целому ряду признаков и датируются уже более поздним временем, близким к началу 1 тыс. до н.э. Такой позиции придерживаются и другие исследователи (Ковтун, Горяев, 2001, с. 60).

Целая серия реалистических изображений лошадей сейминско-турбинской традиции из Сибири, Китая и Центральной Азии в целом доживает вплоть до раннескифского времени и существует с мифологизированными образами искусства звериного стиля, что свидетельствует о несовпадении времени существования феномена сейминско-турбинской металлургии с длительностью изобразительной традиции (Савинов, 2000, с. 179-183).

Среди зооморфных образов наскального искусства Казахстана занимают особое место многочисленные представители орнитофауны, которые, к тому же, слабо дифференцируются в плане видовой классификации.

Сарыкөл. Во время разведочно-поисковых работ 2004 г. в Абайском районе ВКО, у озера Сарыкөл, в местечке Суықбұлақ, наряду с погребально-поминальными сооружениями, относящимися к различным культурно-хронологическим периодам, было выявлено несколько скоплений наскальных рисунков. Петроглифы, нанесенные на поверхность отдельных выходов коренных пород, подвергнуты сильной эрозии и патинизации. Среди них некоторым своеобразием выделяются рисунки лошадей эпохи поздней бронзы, особенно те, которые выполнены в сейминско-турбинском стиле, с подчеркнутыми челками и определенной моделировкой формы головы, шеи и корпуса. Они составляют многофигурную композицию, разделенную скальными трещинами. В ряде случаев

Абыралы. Абай ауданының Абыралы ауылынан шығысқа қарай, жергілікті халық Таңбалытас деп атайтын жерде жартас суреттері бар. Біз Абыралы петроглифтерін 2005 жылы зерттедік.

Суреттердің негізі бөлігі Шыңғыстау тауының жотасында, әбден жел мүжіген құмдақ қойтастың бетерінде ұйыса орналасқан.

Суреттердің барлығы үстіртін қашалған, кейде егеп салынған. Абыралы петроглифтерінің ерекшелігі олардың бетін басқан тотықтың

аздығында.

Суреттердің бір бөлігі өзіндік сюжеттер желісі бар көп фигуралы мағыналы композицияларға біріктірілген, ал кейбірі жеке фигуралардан тұрады. Бұлардың ішіндегі қызықтылары ерте сақ стилімен салынған бұғылар, тұяқ түріндегі таңба немесе символдар, сондай-ақ орта ғасырларға жататын қолына шоқпар ұстаған салт аттының бейнесі. Араларында аттың тұяғына ұқсас символикалық белгілер жиі кездеседі.

Ақсуат. Ақсуат кентінің аудандық өлкетану мұражайында Будда бейнесі бар екі тақтатас сақтаулы. Олардың пайда болуы “Семи палат” немесе Аблаинкит атты ламаистік орталықтарымен байланысты болса керек. Бұл орталықтар Ертістің жағасына 17 ғасырда (1616 жылдан бұрышырақта), қазіргі Семей қаласы төңрегінде салынған құрылыспен байланысты, не болмаса Шығыс Қазақстанның көк кілем жамылған Қалба жоталарының баурайына, Ертістің сол сағасы Сібе өзенінің жоғарғы ағысы бойына 1654 жылы салынған, 1671 жылы қалмақтың Галдан Бошықты ханы қиратып тастаған Аблаинкит храм-монастрымен байланысты болуы мүмкін (Бакаева Е.П., 1994. - 128 с.). Бұл храмға ойраттың Аблай-тайшысы аса құрметті өгей інісі, Зая-пандита Намхайжамц ақтап батасын берген еді (1599-1662 жылдар), 1648 жылы ол жоңғарлардың жаңа әліппесі «Тод бичик» - тодорхой номын бичиг – айшықты әдеби жазуды құрастырған. Ол Қазақстанға Ойрат ханы Эрдэнэбатыр хонтайчжи

кони изображены с соединенными линией ногами. Часто встречаются символические знаки в виде копыта коня, кругов со вписанными крестами. Можно отметить несколько сцен, относящихся к эпохе средневековья.

которые представляют собой одиночные фигуры. Интересны изображения раннесакских оленей, символы в виде копыта, а также фигура всадника с дубинкой, вероятно, относящая к эпохе средневековья.

Абралы. Восточнее с. Абралы Абайского района ВКО расположено местонахождение наскальных изображений, известное у местного населения как Таңбалытас. В 1950-е гг. эти рисунки были осмотрены А.Х. Маргуланом. Петроглифы Абралы изучались нами в 2005 г.

Основная масса рисунков расположена компактными группами на гребне и на восточном склоне отрога горы Шыңғыстау, главным образом, на валунообразных, сильно выветренных поверхностях песчаниковых пород.

Все рисунки выполнены техникой неглубокой выбивки, в ряде случаев фиксируются следы прошифровки. Особенностью петроглифов Абралы является их слабая патинизация. Часть рисунков объединена в многофигурные смысловые композиции с повествовательными сюжетами, а не-

Ақсуат. В районном краеведческом музее поселка Ақсуат хранятся две плиты с уникальными изображениями Будды, происхождение которых связано, скорее, с ламаистскими центрами в так называемых “Семи палатах” или в Аблаинките. Происхождение последних, возможно, связано с постройкой ламаистского монастыря в начале 17 в. (не позднее 1616 г.) на берегу Иртыша, недалеко от современного г. Семей или же с возведением храма-монастыря Аблаинкит в 1654 г. в верховьях р. Сибинка (левый приток Иртыша) среди живописных гор Калбинского хребта в Восточном Казахстане, разрушенного в 1671 г. Галданом Бошкту. Этот храм был освящен сводным братом ойратского Аблай тайши – особо почитаемым ойратским просветителем Зая-пандитой Намхайжамцем (1599-1662 гг.), создавшим в 1648 г. новый для жоңғарцев алфавит «Тод бичик» - тодорхой номын бичиг – ясное литературное письмо, и прибывшим на территорию Казахстана по поручению Ойратского правителя Эрдэнэбатыр

билік етіп тұрған тұста келген. Қазақсанға келген соң ол Аблай тайшының ортасына тоқтайды. 17-18 ғасырларда Будданың, бодисатв көптеген бейнелерінің және «ум ма-ни бад-ми хум» деген мантрының пайда болуы Зая-пандита мен оның ізбасарларының насихатының, негізінен Сакья діни насихат мектебінің нәтижесінде.

Такта таста Будда - Шакьямуни (Сакьямуни) будданың классикалық лотос отырысында бейнеленген.

Суварганың (субурган) бейнесін әртүрлі

материалдарға, соның ішінде ақсүйек калмақтардың зираттарына салатын болған. Осындай бір тақтатас 1857 жылы Семей қаласына таяу жердегі Ертістің сол жағалауындағы Семи Палат (Дархан-Цорджин-кит) қирандысының арасындағы қалмақтардың зиратынан табылған болатын. Айта кетсек, Қазақстандағы будда мен бодисатвтар суреттері иконографиялық жағынан Пәкстанның солтүстігіндегі Қарақорым жолы бойындағы суреттерімен ұқсас келеді.

Тарбағатай. Мерзімдік тұрғысынан алып қарағанда бұл өңірде ашылған суреттер де қола, ерте темір және көне түрік замандарын қамтиды. Сюжет желісі мен композициялық құрылымдары да Шығыс Қазақстан петроглифтеріне тән.

Мойнақ. Күршім ауданының Сарыөлен ауылының солтүстік-шығысынан 30 шақырым жердегі Күршім мен Ертістің тоғысқан тұсынан табылып, біз оларды 1977-1979 және 2009 жылдары зерттедік.

Суреттердің негізгі шоғыры Нарым қыратын қақ жарып айнала ағып жатқан әдемі өзенді орап жатқан төбесі тайпақ тізбектелген бес жотадан табылды.

Бұл жерде 400-ге жуық суретті бар тастар бар. Тастар жер-жерде әрқалай топтасып жатыр. Петроглифтер тік және еңкіш тегістіктерге жиі салынған, көлденең тегістіктерде кездесетіндері де бар. Суреті бар тегістіктер көбінесе оңтүстікке қарай, кейде шығысқа және оңтүстік-батысқа қарай, ішінара солтүстікке қараған. Жаппай қашау тәсілі басым. Контур бойынша қашау да айтарлықтай жиі кездеседі, ішінара нокаттап қашау, сызба-графитти және тегістеу тәсілі пайдаланылған. Кей жағдайларда суреттер ара-

хонтайчжи. По прибытию в Казахстан, он остановился в ставке ойратского правителя Аблай тайши. С проповеднической деятельностью Заяпандиты и его последователей связано появление здесь в 17-18 вв. многочисленных изображений Будды, бодисатв и буддийских мантр – «ум ма-ни бад-ми хум», представлявших, главным образом, вероучение школы Сакья (Бакаева, 1994).

На плитах изображен Будда - Шакьямуни (Сакьямуни) в буддийской классической позе лотоса.

Изображения Суварги (субургана) на разных

материалах, в том числе на каменных плитах, клали в могилы знатных калмыков. Такая плита была найдена в 1857 г. среди захоронений калмыков под развалинами Семи Палат (Дархан-Цорджин-кит) близ г. Семей, на левом берегу Иртыша. Наскальные изображения буддийской ступы, Будд и бодисатв, иконографически близкие к казахстанским (Текели), известны на севере Пакистана, вдоль шоссе Каракорум.

Тарбағатай. Произведения наскального искусства Тарбағатай, в целом по хронологии и видовому составу, вписываются в рамки известных в науке памятников. Самые ранние из них относятся к различным периодам эпохи бронзы, поздние – к древнетюркскому времени. Преобладают охотничье-промысловые сюжеты, встречаются батальные сцены и композиции, связанные с мифологическими представлениями.

Мойнақ. Расположен в урочище, в 2 км к северо-северо-востоку от с. Пятилетка Курчумского района ВКО, примерно в 30 км от места слияния рек Курчум и Иртыш, исследован нами в 1977-1979 и 2009 гг.

Основная масса рисунков зафиксирована на пяти невысоких сопках с плоской вершиной, образующих компактную цепочку, изолированную живописной речной долиной от основной оси Нарымского хребта.

Здесь насчитывается около 400 камней с рисунками, однако, в силу естественных факторов они распределены в пределах условно выделенных групп не одинаково: наибольшее количество – во второй и в третьей. Чаще всего петроглифы высекали на вертикальных и наклонных плоскостях, реже – на горизонтальных. Плоскости с рисунками большей частью обращены на юг, меньше – на восток и юго-запад, редко – на север.

Преобладает техника сплошной выбивки.

лас тәсілмен де салынған. Мәселен, дене контур бойынша қашалса, аяқтар граффити әдісімен салынған. Қашалған бейнелерді тегістеу сирек ұшырасады. Аталмыш орында суретті тегістеу, не егеу тек тұтас қашау әдісімен ғана аралас пайдаланылған. Мәселен, атқа жегілген қос дөңгелекті арба ғана осындай аралас тәсілмен орындалған. Қашау тереңдігі – болар болмас ізден 3 мм-ге дейін.

Күн тотығының қалыңдығының көрінісі бойынша бақылағанда күн түскен тегістіктерді тотық көп басқанын көреміз. Тотық қалыңдығы әрқелкі тастар сирек ұшырасады. Кейде бір тегістіктегі күнге күйген тұстардағы суреттердің түсі бір-бірінен тым ерекшеленіп тұрады. Бұндай жағдайда бір тегістіктегі суреттердің хронологиясын анықтау дербес фактор ретінде көрінеді.

Мойнақ - қазіргі кезеңдегі Шығыс Қазақстандағы ең ірі жартас суреттері бар жер, бұнда 3 мыңға жуық бейнелер бар. Хронологиялық

атрибуцияны және семантикалық интерпретация мен этномәдени ерекшеліктің кейбір мәселелерін анықтауға негіз болатын маңызды ескерткіштердің бірі. Осы орайда тас бетіндегі көп фигуралы композициялар ерекше құнды. Мойнақ петроглифтерінің арасында бұқалар сирек ұшырасады.

Мойнақ петроглифтерінің арасында бұғылар ерекше орын алады, хронологиялық және стилистикалық жағынан бұғылардың бейнесі сан түрлі. Бір тастың бетіндегі бұғылардың бейнелері, стилистикалық, иконографиялық және хронологиялық жағынан Орталық Азия мен Алтайдағы бұғы тастардағы суреттермен ұқсас болып келеді. Басқа бұғы суреттерінің арасында белгілі бір жүйемен салынған, өте айшықтылары да кездеседі, мүйіздерінің суреттері де сан қилы: кейбіреулері арқасына қарай шалқайта тасталынған, кейбірінің мүйізінің діңі көлденең не болмаса қиғаш, тармақтары шырша бұтақтарындай тарамдалып жатыр, енді бірінің мүйіз діңі аша, ал тармақтары бір жағынан немесе екі жағынан тармақталып шығады. Басқа түрлері де кездеседі.

Мойнақ петроглифтер кешенінде жыртқыштардың дара тұрған суретінің болмауы назар аудартарлық. Олардың басым бөлігі жануарларды қуып келе жатқан түрде бейнеленген. Қасқырлар мен айғырлардың жекпе-жегіне арналған бір сурет бар. Бұл жерде жыртқыштарды екі айғыр аяқтарымен таптап жатқан көрініс берілген. Қасында осындай тағы бір көрініс бар, онда айғыр бейнесі тұрпайлау көрсетілген, ал қасқыр алдыңғы суретке қарағанда неғұрлым анық кескінделген.

Басқа тегістіктің сол жағында үшжыртқыштың (қасқырлардың?) айқасы көрініс тапқан.

Көріністің біреуі бақташы халықтың күнделікті өмірінде – котанда тұрған малға шапқан қасқырды бейнелейді.

Аталмыш жердегі петроглифтерде, басқа жердегілердегі сияқты қай тіршілік иесі екенін айрып алу қиын, белгісіз сұлбалар да жиі кездеседі. Әсіресе бұл мифологиялық қасиеті сәйкес келетін ит пен қасқырға байланысты. Иттер аңшының бейнесі бар қаумалап аң аулау көріністерінде жиі

Довольно часто встречается выбивка по контуру, реже – точечная техника, граффити и прошифовка. В ряде случаев рисунки выполнялись комбинированной техникой. Например, корпус – выбивкой по контуру, а конечности – техникой граффити. Очень редко выбитые изображения прошлифовывались. В данном местонахождении прошифовка или протирка встречается только в сочетании со сплошной выбивкой. Например, изображение конной колесницы выполнено комбинированной техникой. Глубина выбивки – от едва заметной до 3 мм.

Наблюдение над плотностью пустынного загара показывает, что большей патинизации подвергались те плоскости, которые освещаются солнцем. Редко встречаются камни, имеющие разную плотность загара. Иногда рисунки на одной плоскости резко различаются по цвету загара. В таких случаях степень интенсивности загара выступает как независимый фактор в определении относительной хронологии рисунков на одной плоскости.

Урочище Мойнак является самым крупным местонахождением наскальных изображений в Восточном Казахстане – здесь их около 3 тысяч. Это один из опорных памятников, позволяющий решать некоторые вопросы хронологической атрибуции, семантической интерпретации и этнокультурной принадлежности. В этом отношении особую ценность представляют многофигурные композиции на камнях.

Быки среди петроглифов Мойнака довольно редки.

Олени занимают важное место в петроглифах урочища Мойнак. В хронологическом и стилистическом отношении изображения оленей весьма разнообразны. На одной плоскости нанесено пять фигур оленей, имеющих стилистическое, иконографическое и, несомненно, хронологическое сходство с фигурами на оленных камнях Центральной Азии и Алтая. Среди остальных изображений оленей есть и очень выразительные реалистические фигуры, и крайне схематичные. Формы рогов варьируют: у некоторых откинуты назад, у других ствол рога вертикальный или расположен под углом, а отростки пририсованы

елочкой, у третьих – ствол трактован в виде развилки, а отростки идут с одной или с двух сторон. Есть и другие варианты.

Бросается в глаза отсутствие одиночных изображений хищников во всем комплексе петроглифов урочища Мойнак. Подавляющее большинство хищников изображено преследующими травоядных.

Поединку волков с жеребцами посвящен один сюжет. Здесь хищники выступают в роли поверженных: два жеребца топчут ногами поваленного волка. Рядом запечатлена такая же сцена, но жеребец выглядит несколько аморфно, зато волк болсе ясно, чем в предыдущем случае.

В левой части другой плоскости запечатлена борьба трех хищников (волков?).

Одна из сцен, по-видимому, отражает нередкое явление в повседневной жизни пастушеско-скотоводческих народов – нападение волков на домашний скот, содержащийся в загоне.

В петроглифах данного местонахождения, как и других, очень часто встречаются изображения, видовую принадлежность которых определить трудно. Особенно это касается фигур собак и волков, морфологические признаки которых почти совпадают. Собаки чаще всего изображаются в сценах загонной охоты, в композициях, где обычно присутствует изображение самого охотника. Однако самым надежным содержательным признаком этого животного является загнутый вверх хвост.

Наскальных изображений кабана в Мойнаке немного, около 10. Для многих фигур характерны гипертрофированные размеры, круто опущенные

бейнеленеді. Алайда, иттің бұлжымас бейнесі - арқасына қайқайтқан құйрығының болуында.

Мойнақтағы қабанның жартас бетіндегі суреті көп емес, он шақты ғана. Олардың көпшілігінің тұңғасы быртыған, кәдімгі қабандарша тұмсықтарын төмен салып тұрады. Кейде азулары, көздері мен құйрықтары да сызылады. Қабандар көп фигуралы композициялар құрамында да, аңшылық көріністерде де, би, тұрыптық-жоралық және эротикалық көріністерде де бейнеленеді. Әртүрлі киім киіп, әртүрлі кейіпте тұрған адамның жеке бейнелері де баршылық.

Шағын бір тегістіктің бетінде қызықты көрініс берілген: ер адам өзінің салалы саусақты қолдарымен баланы (кішірек ер адамның тұңғасы) қорғалап тұр. Олардың жанында, («көрерменнің») сол жағында әйелдің суреті (жынысы белгісіз, екі құлағында да сопақша ноқатпен салынған сырғасы бар, кеуде тұсына қарай кеңейте сызылған, белі айтарлықтай жіңішке және бөксесі жалпақ кескін оның әйел екенін меңзейді). Ер адамдардың жоғары жағына көлденеңінен қолына ұшы имек зат (қару?) ұстаған адам бейнеленген. Жанында тұрқы аударылып салынған тағы бір адамның суреті тұр. Композициялық тұрғыдан қарапайым болса да суреттің мағынасын анықтау оңай емес. Ең нақты болжамымыз бұл – отбасына жасалған қастандық, әйелдің мерт болуы.

Басына саңырауқұлақ типтес және басқа

да бас киім мен бетперде киген адамдар ерекше бір топты құрайды. Адамның тұңғасы керемет орындалған, қос шеңбер ішінде тұрқымен сызылған. Қолдарын созып, ішкі шеңберді ұстап тұр. Басы көмескілеу салынған, шеңбермен жанаспайды, мойны тым ұзын. Сыртқы шеңбер төменгі жағынан түйіседі.

Аспан денелері жиі ұшыраспайды, зооантропоморфты суреттермен тіркесте және жеке бейнеленген. Негізінен олар қарапайым шеңбер ретінде, кейде шабақты дөңгелек іспеттес бейнеленеді. Шабақ саны 4-еу және одан көп. Негізгі мағыналық элемент шеңберлер емес оның ішіне салынған ашамай болуы да әбден мүмкін.

Қазақстан петроглифтеріндегі әртүрлі таңбалардың ішінде ішіне қарай үшкілдене кіріп тұрған дөңгелек кескініндегі жылқы тұяқтарының бейнелері айтарлықтай жиі ұшырасады. Жылқы тұяқтары ерте темір дәуіріндегі Моңғолия мен басқа да аймақтарда кеңінен танымал.

Жоғарыда айтылғандардан басқа, бұл жерден тағы қос дөңгелекті арбаның үш суреті табылды. Тұтас дөңгелектері барлары күйме арбалар болуы да мүмкін. Бесеуінің үшінде дәрте, дәрте ұшында мойынтұрық анық көрінеді. Дөңгелектері шабақты және шабақсыз.

Тұлкуне. Кезінде С. Черников сипаттаған бұл ескерткіштің петроглифтері бұрын Сарыөлең деп аталған ауылдың жақын маңында орналасқан. Біз оларды 1977- 1979 және 2009 жылдары зерттедік.

Суреттер радиусы 1,5-2 шақырымды камтитын кеңістікте шашырап жатыр. Петроглифтер көлденең, кей жағдайларда тік сланец тастардың бетіне салынған. С.С. Черников жариялаған суреттерден басқа жартас бетінен көптеген жаңа суреттер табылып отыр, алайда олады толық зерттеу әлі аяқтала қойған жоқ.

Тематикалық және хронологиялық тұрғыдан Тұлкуне петроглифтері Мойнақ жартасындағы суреттермен үндес келеді. Төбе суреттерінің басым бөлігі аңшылық тақырыбына арналған.

Бір тегіс тастың бетінен аяғын бауырына алып

вниз типично кабаньи морды. Иногда подчеркнуты клыки, глаза, хвосты.

Антропоморфные изображения в петроглифах Мойнака весьма разнообразны. Они встречаются как в составе многофигурных композиций, так и в сценах охоты, танца, ритуально-обрядовых и эротических. Немало одиночных изображений человека в различных позах, костюмах.

На одной небольшой поверхности запечатлена любопытная сцена: мужчина одной рукой с длинными пальцами, защищая, прикрывает мальчика (мужская фигура маленьких размеров). Рядом, с ним, с левой стороны (от зрителя) находится женщина (на это указывает отсутствие признака пола, наличие серег с обеих сторон головы в виде овальных пятен, а также расширение в области груди, относительно узкая талия и широкие бедра). Поверх головы, горизонтально по отношению к нему, изображен человек, держащий в руках длинный предмет (оружие?) с крючком на конце. Рядом, в перевернутом положении, запечатлен еще один человек. Несмотря на простоту композиционного решения, расшифровать смысл рисунка непросто. Самое тривиальное предположение – это иллюстрация нападения на семейную чету, гибель женщины.

Особую группу изображений составляют люди в грибовидных и иных головных уборах или масках. Оригинально изображение человека,

запечатленного во весь рост, внутри концентрических кругов. Руки его распростерты и касаются внутреннего круга. Голова не соприкасается с кругом, изображена несколько расплывчато, шея очень длинная. Внешнее кольцо разомкнуто в нижней части.

Солярные символы встречаются нечасто, в сочетании с зооантропоморфными изображениями и поодиночке. В основном они представлены простыми или концентрическими кругами, иногда – в виде колес со спицами. Количество спиц четыре и более. Вполне возможно, что в ряде случаев основным семантическим элементом являются не круги, а вписанные в них кресты.

Среди различных знаков отметим довольно часто встречающееся в петроглифах Казахстана изображение конского копыта, трактованное в виде окружности, нижняя часть которой направлена внутрь под острым углом. Изображения конских копыт широко известны в Монголии и в памятниках других регионов эпохи раннего железного века.

Помимо отмеченных выше, здесь найдено еще 3 изображения колесницы. Все пять изображений трактованы по-разному. Колесницы со сплошными колесами могут быть определены как повозки. У трех из них на концах дышел отчетливо видны ярма. Колеса со спицами и без них.

Тұлкуне. Петроглифы этого памятника описаны С.С. Черниковым и расположены в непосредственной близости от села, которое раньше называлось Пятилетка, нами исследованы в 1977 и 2009 гг.

Рисунки разбросаны на площади радиусом 1,5-2 км. Петроглифы высечены в основном на горизонтальных и в редких случаях на вертикальных обнажениях сланцевых пород. Помимо опубликованных С.С. Черниковым, на скале найдено большое количество новых изображений, однако полная фиксация их пока не закончена.

Тематически и хронологически петроглифы Тұлкуне очень близки наскальным изображениям Мойнака. Большую часть рисунков сюжеты составляют охотничьи сюжеты.

ТАС БЕТІНЕ САЛЫНҒАН СУРЕТТЕР

жатқан бұғының суреті табылды. Денесі контурлы техника арқылы орындалған және екі жерінен тік сызықпен бөлінген.

Түлкіне петроглифтерінің арасында ұрық шашу құдіретіне арналған бірнеше көріністер бар. Арба мен күйме суреттері де анықталынды.

Жамбыл. Катонкарағай ауданының Жамбыл ауылының солтүстік беткейінен, Жамбыл I деп аталған зиратқа жақын тұста ірі түйіршікті гранит тастың бетіндегі скиф-сақ дәуіріне жататын суреттерді ұшыраттық. Тас бетінің бедерінің кеселінен суреттердің сақталуы тым нашарлап кеткен. Суреттер арасындағы тарамдалған үлкен мүйіздерін арқасына қарай тастаған, денелері өрнектелген, кейбірінде ирек белгілері бар бұғылардың фигурасын атап кетуге болады. Бұғылардан басқа скиф-сібір аң стилінде орындалған таутекелердің, бұқалардың және басқа да жануарлардың суреттері айқындалынды.

Солдатово. Катонкарағай ауданының Солдатово ауылының жанындағы таудағы тастың бетінде бұғыға садақ кезенген жаяу адам бар аңшылық көрінісі бейнеленген. Композицияда ит қосып аң аулау тәсілі мен сәттері бейнеленген.

Маймер. Петроглифтер Катонкарағай ауданының аталмыш ауылының шығыс және оңтүстік жақтарында орналасқан. Бұл суреттерді біз 1997 жылдан бастап зерттеп келеміз.

Маймерде тек ерте және дамыған сақ дәуіріне жататын, сирек кездесетін суреттер табылды. Орлардың арасында Орталық Азиядағы «бұғы тастар» стилінде орындалған құс тұмсықты бұғылар, Шілікті және Жалаулы қорғандарынан табылған, ерте сақ дәуіріне жататын алтын қапсырмаларға және Ешкіөлмес петроглифтеріне ұқсас, басы артына қаратылған бүркіттің бейнесі назар аударарлықтай. Тұяқтарын ұшынан басып тұрған, денесі сызбаланған, шоқтықтары шошайған, көздері дөңгеленген, керемет мүйіздерін артына

ПАМЯТНИКИ НАСКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

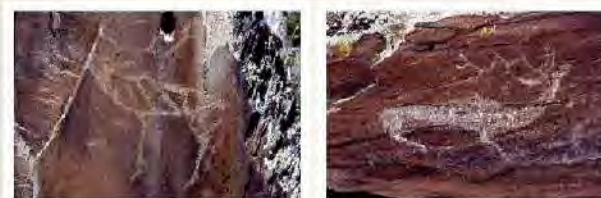
На одной плоскости найдено изображение оленя с поджатыми ногами. Туловище его выполнено контурной техникой и в двух местах пересечено вертикальными полосками.

Среди петроглифов Тулькуне имеется несколько сцен, связанных с культом плодородия. Зафиксированы изображения колесницы и повозки.

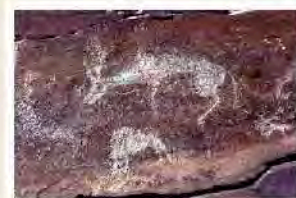
Жамбыл. На северной окраине с. Жамбыл Катонкарагайского района ВКО, там, где зафиксированы два больших кургана, отнесенных к могильнику Жамбыл I, были обнаружены рисунки скифо-сакского времени, выбитые на поверхности выходов крупнозернистых пород. Сохранность рисунков очень плохая из-за шероховатости поверхности камней. Среди рисунков можно выделить фигуры оленей с ветвистыми, массивными рогами, откиннутыми назад и ажурными туловищами, иногда украшенными волкотообразными знаками. Кроме оленей выявлены изображения горных козлов, быков и других животных, выполненных в скифо-сибирском зверином стиле.

Солдатово. На горе у с. Солдатово Катонкарагайского района ВКО, на одном камне изображена сцена охоты пешего лучника на оленя. В композицию включены собаки, что, видимо, свидетельствует об облавном способе охоты.

Маймер. Петроглифы расположены на восточной и южной окраинах одноименного села в Катонкарагайском районе ВКО. Эти рисунки изучаются нами, начиная с 1997 г.

Маймер относится к числу немногих местонахождений, рисунки которого относятся только к одному хронологическому отрезку - раннему и развитому сакскому времени и в его составе отсутствуют петроглифы других периодов. Примечательны фигуры оленей с клововидными мордами, изображенные в стиле и технике «олениных камней» Центральной Азии, орла с повернутой назад головой, что сближает их с золотыми бляшками раннесакского времени из Шиликты и Жалаулы, а также с петроглифами Ешкюльмеса в Жетысеу. Особо выделяются немногочислен-

ТАС БЕТІНЕ САЛЫНҒАН СУРЕТТЕР

қарай шалқайта тастаған, сирек те болса айшықты бұғылардың бейнесі көз тартарлықтай. Майемер петроглифтерінің арасында тармақтары таутекелерден тізбектелген дөңгелек белгі-символдың бейнесі бар. Жартас суреттерінің жанындағы

Майемер 2 зираттарының қазба материалдары хронологиялық тұрғыдан осы суреттермен сәйкес түседі, сондықтан да бұл суреттерді салған адамдар осы зиратта жерленуі әбден мүмкін.

Алыбай. Суреттер Катонқарағай ауданындағы Алыбай ауылының жанындағы биік төбенің бас жағынан 2005 жылы табылған.

Суреттер қатты кремний тастың бетіне әртүрлі экспозициямен салынған. Тас қатты болғандықтан қашау іздері терең түспеген. Суреттер ішінара тастың бетін басқан қалың тотықтың түсі мен тастың реңінің айырмашылығының негізінде көрінеді.

Кремний тастардың молдығы бұл жерде тас құралдарды жасайтын және оны өңдейтін шеберханалардың болуына негіз болған. Стилдік және техникалық, сонымен бірге өзге де белгілері жағынан темір дәуіріне жататын суреттер жоқ. Бұл жердегі суреттер тек қола дәуірінің соңында пайда болған сияқты.

Бұлардың арасындағы ең кереметі осы тастың жырығының ар жағындағы тегістікте ішінде екі «дұрғыны» бар – оң жақта ер, сол жақта көлденең сызық ияқты бас киім киген әйел отырған мұржалы баспана бейнеленген.

Сөйтіп, Алыбай ауылы жанындағы төбедегі петроглифтер қола дәуірінің аяғымен ерте сақ дәуірінің арасын қамтиды. Тегістік бетіне қашалған суреттердің техникасы мен типтік жағынан ұқсастықтарына қарағанда қасиетті орын ұзақ пайдаланылмаған тәрізді. Бұл суреттердің ішіндегі неғұрлым қызықтысы және назарға ілігетіні аталған баспананың суреті.

ПАМЯТНИКИ НАСКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

ные, но яркие изображения оленей на дыпочках с разрисованными туловищами, подчеркнутыми треугольными холками, крупными глазами и роскошными откинутыми назад рогами. Среди майемерских петроглифов имеется одно изображение в виде круглого символа-знака, состоящего

из шести протом горного козла. Материалы раскопок могильника Майемер 2, рядом с которым расположены группы наскальных рисунков, хронологически четко совпадают с последними и, возможно, оставлены одним населением.

Алыбай. Памятник открыт в 2005 г. Рисунки расположены ближе к вершине высокой сопки близ с. Алыбай Катонқарағайского района ВКО.

Рисунки выбиты на плоскостях с различной экспозицией коренных выходов плотной кремнистой породы. Из-за твердости камня глубина выбивки незначительная, рисунки зачастую выделяются благодаря разнице цвета петроглифов и патины камня.

Наличие выхода кремнистых пород способствовало возникновению здесь в древности мастерской по добыче и первичной обработке кремния для изготовления орудий труда. Однако рисунков, явно относящихся к каменному веку, по технико-стилистическим и иным признакам, нет. Вероятно, наиболее древние рисунки здесь появились только в конце бронзового века, т.е. местонахождение осваивалось и использовалось в очень короткое время.

Самое замечательное, что за трещиной, на этой же плоскости изображено жилище с трубой-дымоходом и двумя человеками внутри – мужчиной и с левой стороны женщины в каком-то головном уборе, переданном в виде горизонтальной полосы.

Таким образом, петроглифы на сопке у с. Алыбай производят впечатление, что они возникли в самом конце эпохи бронзы и в ранне-сакское время. Судя по тому, что все пригодные для нанесения рисунков плоскости использованы однотипными и близкими по стилю и репертуару рисунками, святилище функционировало непродолжительное время. Наиболее интересный и заслуживающий особого внимания рисунок данного местонахождения – жилище с дымоходом, внутренним делением на правое и левое и двумя обитателями – мужчиной и женщиной.

Байсерке. Катонқарағай ауданы Көктерек ауылынан шығысқа қарай 3 шақырым жердегі сланец тектес тастың бетіне қашалынған. Ерекше көз тартатын суреттерге бұғы, таутеке бар, бір ғажабы, Орталық Азия мен Батыс Монғолия, Сібір, Алтай және Қазақстандағы соңғы қола дәуірі мен ерте сақ кезеңіндегі бұғытастарда кездесетін суреттермен нақты иконографиялық ұқсастықтары бар, азуын білеп тұрған екі бөрінің суреттерін жатқызуға болады. Олардың көпшілігі егеу техникасы арқылы салынған. Алға қарай ұмсынып тұрған бұғы бейнесі стилдік ерекшеліктері жағынан Шығыс Қазақстанның Мойнақ қоныс орнындағы және Жетісудағы Тамғалы петроглифтерімен үндес келеді. Жалпы бұндай суреттер қола дәуірінің мәре тұсымен мерзімделеді. Екі жыртқыштың суреті, сондай-ақ, бұғы тастардағы стиліндегі бұғыны қуып келе жатқан Мойнақ қоныс орнындағы кейбір суреттерге ұқсас.

Құлажорға. Құлажорға қоныс орнының петроглифтері Бұқтырма ГЭС-ның су бастатын аймақтарына жүргізілген жаңа құрылыс жұмыстары кезінде табылып, кейбіреулері С.С.Черниковтың тарапынан жарияланған болатын. Бұл – жел өтіннен шұңқырайған ірі түйіршікті граниттен пайда болған үңгір типтес үңгірдің үстіне салынған екі текті бұғының керемет суреттері. Бұл суреттердің айналасында әртүрлі дәрежеде сақталынған көптеген петроглифтер бар, солардың арасында «кенет тоқтап қалған» кейіптегі, орталық азия аймағына тән «бұғытас» стилінде орындалған бұғылардың фигуралары бар.

Доланалы. Суреттер қойтастардың бетіне қашалған. Бұлардың арасынан қола мен ерте темір дәуірінің петроглифтері айтарлықтай ерекшеленіп тұр. Қола дәуірі суреттерінің арасында арба дөңгелектерінің символдық белгілері, шабақтары бар шеңберлер, эротикалық көріністер, адамдардың әрқилы іс-әрекеттері, таутеке бейнесі т.б. барын айта кеткен жөн. Ерте темір

дәуірінің бастапқы кезеңіне жататын бұғылар мен таутекелердің суреттерінің кейбіреуі скиф-сібір аң стилінде орындалған.

Сонымен, Шығыс Қазақстандағы бүгінгі таңдағы ең көне суреттер белгілі Ақбауыр үңгіріндегі символикалық таңбалар. Олар кейбір астроархеологтардың пайымдауынша жұлдызды аспан картасы, аспан денелерін бақылайтын пункт

Байсерке. Рисунки, выбитые на плоскостях сланцевых пород, обнаружены в 3 км к востоку от с. Коктерек Катонкарагайского района ВКО. Особого внимания заслуживают фигуры оленя, горных козлов, особенно, двух волков, показанных с оскаленными пастями, имеющих довольно точные иконографические параллели среди изображений животных на оленных камнях эпохи поздней бронзы и раннесакского времени Центральной и Западной Монголии, Сибири, Алтая и Казахстана. Многие фигуры выполнены техникой шлифовки. Изображение оленя с вытянутой вперед пшеей имеет близкие соответствия среди петроглифов урочища Мойнак в Восточном Казахстане, Тамгалы – в Жетысу. По стилистическим особенностям обычно такие рисунки датируются финальным этапом эпохи бронзы. Изображения двух хищников также близки фигурам из урочища Мойнак, которые показаны преследующими оленя, изображенного в стиле оленных камней.

Құлажорға. Наскальные изображения в урочище Кулажорға были зафиксированы еще во времена новоостроечных работ, проводившихся в зоне затопления Бухтарминской ГЭС и частично были опубликованы С.С. Черниковым. Это – замечательные изображения двух благородных оленей в скифо-сибирском зверином стиле, запечатленные на поверхности гротообразной ниши, образованной в результате выветривания крупнозернистого гранита. Вокруг этих рисунков имеется множество других петроглифов различной степени сохранности, среди которых фигуры оленей в позе «внезапной остановки» и выполненные в стиле «оленных камней», характерных для центрально-азиатского региона.

Доланалы. Рисунки выбиты на валунах и выходах коренной породы темно-серого цвета. Достаточно четко вырисовываются петроглифы двух периодов - эпохи бронзы и раннего железного века. Среди сюжетов бронзового века отметим символическое изображение колесницы, кругов со спицами, эротические сцены, различные действия людей, фигур горных козлов и др. К концу

бронзового века и началу раннего железного века относятся изображения оленей и горных козлов, некоторые из которых выполнены в скифо-сибирском зверином стиле.

Таким образом, наиболее древние изобразительные памятники региона представлены яркими символическими знаками грота Акбаур, которые вызывают у некоторых астроархеологов ассоциа-

іспетті және тағы да басқа көңілге қонбайтын қиялдармен ұштасып кетеді.

Бояулы суреттер, яғни қызыл қынамен салынған суреттер сондай-ақ Ертістің жоғарғы ағысы – Смолянкада, Бұқтырмада, Манат, Жанатас, Сартымбет ауылдарының маңында белгілі. Ерте қола дәуірінде қынаны әдет-ғұрып, салт-жорада, сурет өнерінде қолдану әрқалай түсіндіріледі (үндіеуропа қауымдастығы ыдырағаннан соңғы батыс аймақтардан қарай қоныс аудару легі, голоцен дәуірінен келе жатқан жалғастық, мәдени үрдістердің конвергенттігі, т.б.).

Еуразияның таулы жазығы мен дала кеңістігін мекендеген тайпалармен халықтардың жартаc суреті өнерінің шарықтау шегі қола дәуірінде өтті. Бұл қоғамдық қарым-қатынастардың күрделенуімен, жаңа әлеуметтік институттардың нығайыуымен, мәдени-шаруашылық типтердің кешенділігімен, жаһандық және локалды қоныс аудару үрдістерінің дамуымен; мәдени диффузиялармен; этнотілдік қоғамдастықтардың ыдырауымен; қоршаған әлем жөніндегі танымның қордаланып, дамуымен; тың көзқарас бағыттарының қалыптасуымен, діни таныммен; осыларға сәйкес мифтік-ғұрыптық кешендердің қалыптасуымен байланысты.

Аталмыш дәуірдегі жартаc суреттерінің негізгі мотивтері – солярлық белгілер мен әртүрлі символдар, еңбек құралдары, қозғалыс құралдары, культтік заттар, қару, адамдар мен жануарлар, жалғыз немесе белгілі бір сюжеттік бағытпен байланыстырылған, кейде күрделі көп фигуралы композицияларды құрайтын полиморфтық зооантропоморфты және орнитоморфты тіршілік иелері.

Дәстүрлі аңшылық сюжеттермен қатар бұл кезеңде шоқпар, айбалта, қорған және алыс пен жақын жерден соғысатын құралдар пайдаланылған айқас көріністері; әскери арбалар, ғұрыптық киім киген адамдардың қосақтасқан билері, ұрық шашу мен құрбандық шалу күдіретіне арналған эротикалық көріністер. Олардың мазмұндарының астарын түсіндіру күрделі мәселе болып табылады.

Кей жағдайларда технико-стилистикалық белгілерді талдаудың негізінде және

микротопографияның бір дәуір көлеміндегі мифтер мен сюжеттердің көмегімен олардың хронологиялық қабаттарын сұрыптап, тәртіпке келтіруге болады.

Жабайы бұқа-турлардың, арба мен күймелердің, ғұрыптық киім киген антропоморфты персонаждардың көптеген суреттері біздің бағамдауымыз бойынша б.з.б. II мыңжылдықтың ортасы деп мерзімделеді.

Дамыған қола дәуірі петроглифтерінің ерекше қабатын «сеймин-турбин» деп аталатын стилде орындалған жылқылардың суреті құрайды. Олармен Шығыс Қазақстаннан табылған пышақтар мен қанжарлардың саптарындағы мүсіндер, сондай-ақ Солтүстік-Шығыс Жетісудегі Мыңшұңқыр қоныс орнындағы самайға тағатын сақиналардың сәндік элементтері үндес келеді. Көптеген зерттеушілер суреттердің бұл қабатын Алтай-Орталық Қазақстан металлургиялық провинциясындағы этномәдениет массивінің тіршілігімен байланы-

усложнением общественных отношений, становлением новых социальных институтов, комплексных хозяйственно-культурных типов, усилением глобальных и локальных миграционных процессов; культурными диффузиями; распадом этноязыковых общностей; дальнейшим развитием и накоплением рациональных знаний об окружающем мире; формированием новых мировоззренческих ориентиров, религиозных представлений; сложением соответствующих мифоритуальных комплексов и др.

Основные мотивы наскального искусства данной эпохи – это солярные знаки и различные символы, орудия труда, средства передвижения, культовые предметы, оружие, люди и животные, полиморфные зоо-, антропо- и орнитоморфные существа, изображенные в одиночку или связанные с конкретными сюжетными линиями, нередко образующими сложные многофигурные композиции.

Наряду с традиционными охотничьими сюжетами в это время появляются батальные сцены с использованием палиц, боевых топоров, щитов и других видов оружия ближнего и дистанционного боя; боевые колесницы, парные и групповые танцы с участием «ряженных» персонажей, эротические сцены, связанные с культом плодородия и ритуалами жертвоприношений. Расшифровка их внутреннего содержания является сложной задачей.

Многочисленные изображения диких быков-туров, повозок или колесниц, фигуры ряженных антропоморфных персонажей датируются, по нынешним представлениям, первой половиной – серединой 2 тыс. до н.э.

Особый пласт петроглифов эпохи развитой бронзы составляют изображения лошадей, выполненные в так называемом «сейминско-турбинском» стиле. Очень близки им скульптурные навершия ножей и кинжалов из Восточного Казахстана, а также элементы декора височных колец из урочища Мыншұңқыр Северо-Восточного Жетісу. Многие исследователи не без основания связывают этот пласт рисунков с жизнедеятельностью некогда этнокультурного массива Алтайско-Центрально-Казахстанской металлургической

ции с картой звездного неба, с наблюдательным пунктом за небесными светилами или др.

Писаницы, т.е. рисунки, выполненные красной охрой, также зафиксированы в верховьях Иртыша – в Смолянке, на Бухтарме, вблизи сел Манат, Жанатас, Сартымбет, в гротах и нишах гранитных скал вокруг оз. Жасыбай, на скале Тесиктас близ с. Аксу-Аюлы в Сарыарке, а также у входа в грот Караунгур в местечке Сусинген на юге Казахстана. Использование охры населением эпохи ранней бронзы в ритуалах, культах и в изобразительной деятельности объясняется по-разному: миграционными волнами с западных регионов после распада индоевропейской общности, преемственностью с эпохи голоцена, конвергентностью культурных процессов и др.

На бронзовый век приходится пик развития наскального изобразительного искусства у племен и народов, населявших степные и горно-долинные просторы Евразии. Это было связано с

ТАС БЕТІНЕ САЛЫНҒАН СУРЕТТЕР

стыруы бекер емес. Аталмыш стилде орындалған петроглифтердің айшықты үлгісі негізінен Сары Арқа мен Қазақ Алтайынан шыққандығы осының куәсі.

Соңғы қола дәуірінде, әсіресе ерте темір дәуіріне өтетін кезеңде Қазақстан петроглифтерінде ерекше құсмұрынды бейнеленген бұғылардың суреттері пайда бола бастайды, бұл өзіндік сурет өнері иелерінің орталық азия далаларының түпкірінен батысқа қарай қоныс аударуының даусыз куәсі екенін білдіреді. Бұндай суреттер Қазақ Алтайынан басқа тағы да Жетісу мен оңтүстікте табылған.

Тұяқтарының ұшымен тұрған, салалы мүйіздерін арқасына салып тұрған ерте сак суреттеріндегі бұғылар, сондай-ақ тізелерін бүккен не болмаса «пуантах»? қабандар мен басқа да жабайы аңдар суреттерін тез байқауға болады. Дамыған сак дәуірінде айшықталған стиль, әсіресе талау көрінісі өте сирек ұшырасады. Сөйтсе де, сак дәуірі кезеңіндегі Еуразияның далалық аймақтары тұрғындарының шығармашылығында аң стилі

ерекше орын алады. Бұл өнерге мотивтердің тандаулылығы, сюжеттердің мифологиялылығы, акпараттың ерекше зооморфтық кодпен берілуі, шеңбер құрап бүгілген жыртқыштың немесе шөппен коректенетін жануардың бөкесінен төмен керісінше ширатылған бейнесі тән. Бірақ жартастың тұрпайы бетіне аңшылық стилінің нәзік қырларын айнытпай көрсету байырғы суретшілердің қолынан үнемі келе бермеген.

Мағынасы жағынан прокламативті Ұлы түркі империясы дәуірінің бейнелеу өнері көне түркі мәдениеті ареалының барлық жерінде кеңінен көрініс тапқан және салт аттының қару ұстаған бейнесі, сондай-ақ қару-жарак, символдар, атрибуттар мен басқа да бұйымдар бейнелері танданарлық тұрақтылыққа ие екенін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Шығыс Қазақстанның жартас суреттері бізге көне және орта ғасырдағы халықтардың дүниетанымы мен діни түсініктерінің даму үрдісі мен трансформациясын танып білуімізге мүмкіндік береді.

провинции. Подтверждением этому может служить тот факт, что наиболее яркие образцы петроглифов, выполненных в таком стиле, происходят, в основном, из Сарыарки и Казахского Алтая. В эпоху поздней бронзы, особенно в переходный период к раннему железному веку, в петроглифах Казахстана появляются изображения оленей со своеобразной трактовкой морды в виде птичьего клюва, что в некоторой степени является неоспоримым свидетельством миграции носителей этой изобразительной традиции из глубин центрально-азиатских степей в западном направлении. Такие рисунки зафиксированы, кроме Казахского Алтая, в Жетысу и в Южном Казахстане.

Легко распознаются раннесакские изображения оленей с откинутыми назад ветвистыми рогами, стоящих на кончиках копыт, а также кабаны и другие животные с подогнутыми ногами или на «пуантах». Наскальные изображения в ажурном стиле и, особенно, сцены терзания встречаются крайне редко – в развитое сакское время. Тем не менее, в изобразительной деятельности населения степной зоны Евразии скифо-сакского

ПАМЯТНИКИ НАСКАЛЬНОГО ИСКУССТВА

времени произведения звериного стиля занимают особое место. Для этого искусства характерна избранность мотивов, мифологичность сюжетов, хранение и передача информации в особом зооморфном коде, образы свернувшегося в кольцо хищника или травоядного животного с вывернутой задней частью тела. Однако древним художникам не всегда удавалось передать все особенности и тонкости искусства звериного стиля на грубой поверхности скал.

Прокламативное по содержанию изобразительное искусство эпохи Великих тюркских империй широко представлено во всем ареале древнетюркских культур и демонстрирует удивительное постоянство в трактовке образа всадника с изображением предметов вооружения, а также снаряжения, символов, атрибутов и других аксессуаров.

Материалы по наскальному изобразительному искусству Восточного Казахстана позволяют также проследить динамику развития и трансформацию миропонимания и религиозных представлений древних и средневековых народов.

ОРТАҒАСЫР ТАС МҮСІНДЕРІ

СТАТУАРНЫЕ ПАМЯТНИКИ
ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Шығыс Қазақстанның жері ортағасырларда батыс Түрік қағанатының құрамдас бір бөлігі болғандықтан мұнда мемлекеттің аса ірі саяси және киелі орындарының болуы ғажап емес және өңірдегі кейінгі жылдардағы археологиялық зерттеулердің нәтижесінде ашылып отырған аса құнды ескерткіштер осының айғағы болып отыр. Ертеден ақ өңірдің көне түрік және кимақ кезеңдеріне жататын ескерткіштері көптеген зерттеушілердің назарында болғаны белгілі. С.С.Черниковтың, Ф.Х. Арсланованың, А.А.Чариковтың, Л.Н.Ермоленконың және тағы басқалардың ғылыми еңбектерінде кезінде орын алған этномәдени құбылыстар, олардың салыстырмалы тарихи кезеңдері және ескерткіштердің, әсіресе, көне түрік тасмүсіндерінің ішкі мазмұны мен құндылығы туралы көптеген мағлұматтар бар. Дегенмен, дәл осы және басқа да көне түрік мәдени кешеніне байланысты мәселелер алдағы уақытта да өзінің өзектілігін жоймайды. Сондықтанда, кез келген тың деректер немесе археологиялық олжалар біздің осы кезең жөніндегі білгенімізді арттыра бермек.

Сонымен, көне түрік мәдени кешенінің ажырамас бөлігінің бірі – орхон түріктерінің тіліндегі «бедіз» деп аталынатын тас мүсін. Антропоморфты бейнені көрсететін көне түріктердің тасмүсін қашау өнері туындылары VI–XIV ғасырларда сомдалынған және Ұлы дала мен оған шектесетін Шығыс Монғолия мен Еуропадағы Эльба өзенінің арасын алып жатқан аймақтарға орнатылған. Орта ғасырдағы бедізші (*bedizci*) шеберлердің тас қашау өнерінің айтулы үлгілері Монғолияда, Қазақстанда, Қырғызстанда, Алтайда, Хакасия мен Тывада, сондай-ақ Шығыс Түркістан мен Ішкі Монғолияда шоғырланған. *Bediz* (*bediz*, *bədz*) – бабалар құдіретіне арнап орнатылған тұрыптық-жерлеу кешенінің құрамдас бөлігі болып табылатын тас мүсінді білдіретін көне түрік сөзі. Сөздің этимологиясы – *bet*, *bed* «*bet әлем*», «*сұлба*», «*тұрпат*», «*дене*» деген сөздермен мағыналық жағынан түбірлес болып келеді. Осыған байланысты көне түрік тіліндегі «*bediz*» сөзі адамның/жануардың тасқа қашалған бейнесі болса, «*bediz urturtu*» – «*bədz ұрғызту*» - адамның не жануардың тас мүсінін қашау ұғымын білдіреді.

Қадірлі марқұмның құрметіне ас берген немесе тұрыптық жерлеу орындарына көне түрік тас мүсіндерін қоюдың өзіндік тәртібі мен тәсілдері бар. Ол *qorıq* - қорық деп аталатын белгілі бір социум тарапынан қасиетті орынға айналдырылған территориядағы культтік-мемориалдық кешендердің, тас қоршаулардың негізінен шығыс жағына қойылатын болған. Алайда әрбір мүсін белгілі бір адамға арналып қойылған. Бұған дәлел ретінде біз олардың үлгіленуі мен атрибуттануынан және оның тіршіліктегі статусынан байқаймыз (мысалы, билік символдары көрсетілуі, қымбат, бай кімнің көрсетілуі, малдас құрып отыру; тұрыптық құмырашаны салалы саусағымен пандана ұстап тұру немесе үлкен құмыраны қос қолымен ұстау; қару-жарақ пен бұйымдар жиынтығының үйлестіріле көрсетілуі т.б. – билік иесінің ескерткіші).

Классикалық көне түрік мәдениетінің таралу ареалы – Монғолияның батыс жағында, Алтай мен Тывада «қағандық» деп аталатын кешендер – тұрыптық-мемориалдық сипаттағы көрнекті нысандар орналасқан. Өздерінің көлемділігімен және құрамының күрделілігімен ерекшеленіп тұратын бұлар кезінде Тәңрі мен бабалар рухына арналып тұрыптық жүргізілетін немесе ас беруге арналған қорықтарға т.б., яғни мемлекеттік культтерді жүргізетін орталықтарға ғана емес, негізінен Ұлы Түрік қағанатының құрамындағы ру-тайпалық бірлестіктердің этносаяси консолидациясының символына айналып отырған.

Бүгінде бізге белгілі, қағандық орындарды қосқанда, тұрыптық-культтік кешендердің бірде біреуінен адам мүрдесі табылған жоқ.

Алайда, бұндай жағдайда біздің назарымыз кешендердің құрылысына (*baryq* > барық-кесене, қоршаулар, табыттар, таспақа түрінде жасалынған тұғыртас аркасына қойылған жазуы бар ұстындар – *bitiktas* > бітіктастар және т.б.) ауыш отыр, негізгі зерттеу нысаны ретінде олардың арасынан біз *bedizдер мен балбалдарды бөліп алып қарастырамыз*.

Осындай бабалар құдіретіне табынатын, марқұмның жанын Көк Тәңріге атқару сияқты салт-жоралар, кей жағдайларда құрбандық

Территория Восточного Казахстана в эпоху средневековья входила в состав Западно-тюркского каганата, поэтому здесь сохранилось большое количество памятников, которые отражают этносоциокультурные процессы, которые тогда происходили в степной Евразии. Памятники средневековья региона, особенно кимакские, всегда привлекали внимание исследователей.

В научных трудах С.С. Черникова, Ф.Х. Арслановой, А.А. Чарикова, Л.Н. Ермоленко и других, посвященных проблемам изучения средневековой истории Восточного Казахстана, имеются очень важные сведения о хронологии и этнической принадлежности, а также семантике памятников статуарного искусства этого региона. Тем не менее, всегда актуальны проблемы периодизации и классификации, расшифровка смыслового содержания реальных антропоморфных (изредка – зооморфных) образов, запечатленных в камне, а также использование их как достоверного исторического источника по истории региона.

Одной из важнейших составляющих древнетюркского культурного комплекса является каменная скульптура, обозначенная на орхоно-енисейских письменных памятниках как *Bediz* (*bediz*, *bədz*, *beduz*). Этимология слова – *bet* – лицо, *bed* имеет общие семантические корни со словами «*лицо*», «*силуэт*», «*фигура*», «*тело*». Следовательно, слово «*beduz*» в древнетюркском языке означало изображение человека/животного на камне, а словосочетание «*bediz urturtum*» - изготовление и установку каменной статуи человека/животного.

Большинство произведений статуарного искусства древнетюркских народов, передающее преимущественно антропоморфный образ, создано в 6-14 вв. и находится в пространстве Великой Степи и прилегающих регионах, расположенных между Восточной Монголией и рекой Эльба в центре Европы. Самые выдающиеся образцы камнерезного искусства средневековых мастеров сосредоточены на территории Монголии, Казахстана, Кыргызстана, на Алтае, в Хакасии и в Тыве, а также в Восточном Туркестане и Внутренней Монголии.

Есть общие принципы и правила установ-

ки древнетюркских каменных изваяний в честь знатного умершего - в местах совершения обряда ритуального погребения или тризна, главным образом, с восточной стороны кульгово-мемориальных комплексов, оград и др., располагающихся, как правило, в сакрализованных конкретным социумом территориях – *qorıq* > коруках. В то же время каждая статуя строго индивидуальна как по трактовке черт лица конкретного посвящаемого индивидуума, так и по общей моделировке и атрибутированию в зависимости от его прижизненного статуса (например, сидячая поза со скрещенными ногами, в сочетании с богатой одеждой и символами власти – это памятник властелину; аристократическая манера держать миниатюрный сосуд для ритуального напитка двумя подчеркнутыми изящными пальцами или большой кувшин обеими руками; регламентированный набор аксессуаров и оружия и т.д.).

В ареале классической древнетюркской культуры – в западной части Монголии, на Алтае и в Тыве расположены знаковые объекты поминально-мемориального характера - так называемые «княжеские» комплексы, которые выделяются масштабностью и сложностью структуры и которые в свое время становились не просто корыками – заповедными зонами, где совершались обряды, посвященные Верховному небесному Тенгри, духам предков, поминки (*yogu* > *йогу-жогкуу*) и т.д., но и являлись центрами отправления государственных культов, а в большей степени - символами этнополитической консолидации родоплеменных структур в составе Великого Тюркского каганата.

Ни один из известных на сегодняшний день поминально-культовых комплексов, включая каганско-княжеские, не содержит человеческие захоронения. Обычно в структуре таких комплексов (*baryq* > барык-кесене, ограды, саркофаги, *bitiktas* > бітіктасы на постаментах в виде черепах - стелы с надписями и т.д.), выделяются, как основные компоненты, *бедизы* и *балбалы*.

При возведении подобного рода поминальных объектов, предназначенных для проведения ритуалов поклонения культу предков, церемонии отправления души покойного небесному Тенгри

шалу рәсімі жүргізілетін ғұрыптық нысандарды тұрғызу кезінде, белгілі бір қатысушы адамдар тарапынан ұстын типтес тастар қойылатын болған. Бұндай тастар тізбегі көне түркі тілінде фонемалық құрамы жағынан екі бірдей түбірден тұратын *balbal* > *балбал* – бал + бал (қағу, енгізу, ұру) сөзі «тігінен қойылған ескерткіш тастар» деген мағынаны береді.

Талдауға ыңғайлы болу үшін орта ғасыр тас мүсіндерін біз ертеректе шартты үш топқа бөліп қарастыру мүмкіндігін айтқан едік (Самашев, Базылхан, Баяр, 2009, с.30-39)

I. Қағандық-тархандық (Қазіргі Моңғолия жеріндегі Білге қаған, Күлтегін, Нири қаған, Татпар қаған, «Шивээт уул», «Шивээт улаан», «Гарни», «Онгот» және басқалары).

II. Жоғарғы билік өкілдері, атақты қолбасшылар: шад, ябғу, апыт, тархан, бұйрық, шор (Білге Түниқұқ Бойла баға тархан, Чықан Күлі-шор, Алтын тамған тархан, «Дадға» және басқалары).

III. Жоғарғы шен иелері, жауынгер-батырлар, әйгілі адамдар, ақсүйектер.

Көне түріктік ғұрыптық кешендерде қағандар мен тегіндерге арналып қойылған тас мүсіндер тұрақты кейіпте – малдас құрып отырғызу сипатына ие. Маңдай тұсына мәңгі жаңару және бақыт құсы, Көк Тәңірінің символы – қанатын жайған түйғын(феникс) суреттелген бес тармақты тәж тек мемлекет басшысы ретінде қаған марқұмның басында ғана бейнеленетін болған. Тақ мұрагерлері – тегін, йабғу және шадтарда тәж көрсетілмеген сияқты, өйткені Тәңірінің жердегі өкілі ретінде тек қаған ғана танылатын болған, сондықтан алтын тәж тек қағанға ғана тән. Культтік-мемориалдық кешенге қаған мүсінімен қатар оның жұбайының, туыскандары мен қызметшілерінің мүсіндері де қойылатын болған. *Varyq* > *барыққа* (мемориалды кешен) сондай-ақ дәулеттіліктің символы және күзетушілері ретінде әртүрлі жануарлар – арыстан, қасқар, қой, т.б. бейнелері де орнатылған.

Ең көрнектісі ақшыл көк мрамордан жасалынған Білге қаған (Могилян, 735 ж.) мүсіні. Бұл мүсіннің басы сақталынбаған, қаған әдемі халат киіп, сол қолымен мықынын танынып отырған күйде бейнеленген. Осындай кейіпте оның әйелі,

Түниқұқтың қызы – Себек (Пофу) қатын бейнеленген; ол мүсіннің де басы сақталынбаған.

Білге қаған кешенінің жанындағы Күлтегінге арналған ескерткіштегі мүсіннің басында маңдайында геральдикалық түрде қанатын жайып тұрған түйғын құсы бар тәж кигізіліп бейнеленген. Кезінде зерттеушілер бұны Білге қағанның туған інісі Күлтегіннің басы деп таныған болатын. Біздің ойымызша Күлтегінге телініп жүрген маңдайында қаған елтаңбасы – геральдикалық кейіптегі түйғын құсы бар тәж кигізілген мүсін басының басында, қасиетті орынды арнайы тонаған не болмаса қорлаған кезде көрпі кешенге әкеліп тасталынған Білге қағандікі болуы да мүмкін.

Қытайдың Шыңжаң өлкесіндегі Нири қағанның (589 г.) мүсіні де билік иесінің басындағы түйғын құс бейнеленген елтаңбасы бар тәжбен бейнеленуімен қызықты. Бұл жерде түйғын құс бейнесі бар елтаңба мен арқасын қосымша сызықпен сызылып стильдендірілген таутекенің (арқар) сұлбасы Ашина династиясының тікелей ұрпақтары үшін ғана бейнеленуі әбден мүмкін екенін айта кеткен жөн. Бұл мүсіндегі жазу Бұғыт ұстышындағы көне түркілердің алғашқы қағандарының бірі Татпарға (582 г.) арналған соғды жазуымен тектес болып келеді.

Шивээт уул кешеніне қойылған ер адамның мүсіні де назар аударарлықтай. Ескерткіште үшкіл жағалы, өсімдік орнаменттерімен безендірілген әдемі ұзын етеккі халат киіп, малдас құрып отырған жігіттің сұлбасы бейнеленген. Персонаждың басында кәдімгі тан типіндегі бас киім бар. Мүсінде билікті көрсететін бұйымдар жоқ, сондықтан да оны қағандық мүсін деп тануға болмайды.

Енді Шивээт улаан тауындағы мүсін ескерткіштеріне бай кешен туралы айта кетейік. Мүсіндерді зерттеу барысында біз ер адам мүсінінің қолындағы аса таяққа назар аудардық. Олардың біреуінің төрт қырлы сабының басы адамның бет әлпетінде суреттелген. Қырларының екі жағы сақталынған. Төрт қырдағы бет-әлпет көне түркілердегі дүниенің төрт бұрышы мен оны сақтаушы және жаулаушы күдіретіне ие қағанның әлеуетін білдіретін болса керек.

Бұл ескерткішті мерзімдеудің және танудың бірнеше нұсқасы бар. Кейбіреулер бұл кешен 693

и таких действий как жертвоприношения и т.д., возможно, что определенная категория участников устанавливала в ряд стеловидные камни. Такие каменные цепочки называли древнетюркским словом *balbal* > *балбал*, состоящим из двух равных по фонеме частей – бал + бал (бить, вбивать, колотить), которое передает смысловое значение «памятные камни, установленные вертикально».

Ранее тюркские каменные изваяния мы разделили на три условные группы (Самашев, Базылхан, Баяр, 2009, с. 30-39):

I. Каганско-княжеские;

II. Представителей верховной власти, высших полководцев: шад, ябгу, апыт, тархан, буюруки, чур;

III. Высших чинов, воинов-героев, знатных людей, аристократов.

Для каменных статуй первой группы - каганов и наследных принцев (тегинов), установленных в культово-поминальных комплексах, характерен устойчивый канон - сидячая поза со скрещенными ногами. Представляется более вероятным, что пятичастная корона с птицей счастья и вечного возрождения, символа небесного Тенгри-феникса с распростертыми крыльями на высокой лобной доле, изображалась только на голове статуи покойного кагана, как главы государства. На изваяниях наследников трона - тегинов, йабгу и шадов - корона, по-видимому, не изображалась, поскольку посланником Тенгри на земле считался только каган, золотая корона принадлежала только ему. В культово-мемориальном комплексе, наряду с каганской, устанавливали статую его супруги, родственников, прислуги. В *bariq* > *барык* (мемориальный комплекс) также входили изваяния разных животных – льва, волка, барана и т.д. в качестве охранителей сторон и символа благоденствия.

Наиболее примечательна статуя Бильге кагана (Могилян, 735 г.), выполненная из бело-синего мрамора. Голова этого изваяния утеряна, каган изображен в сидящем положении, одетым в роскошный халат, его левая рука покоится на бедре. В такой же манере выполнена статуя его жены – Себек (Пофу) катуна, дочери Тоньюкука; ее голова также отбита, отсутствует.

На фрагменте скульптуры из соседнего с ком-

плексом Бильге кагана памятнике, воздвигнутого в честь принца Культегина голова изображена в короне, где помещена птица-феникс с геральдическим изображением распростертых крыльев. Исследователи в свое время идентифицировали эту находку со скульптурной головой принца Культегина, родного брата Бильге кагана. Можно предполагать, что скульптурная голова в короне с изображением каганского герба - птицы-феникса в геральдической позе, приписываемая Кюльтегину, могла принадлежать на самом деле Бильге кагану, перемещенная в результате ограбления или преднамеренного осквернения святыни.

Другая, достоверно известная каганская статуя принадлежит Нири (589 г.). Она находится на территории Синьцзяна в КНР и интересна тем, что на голове властителя изображена корона с гербом в виде птицы. Герб государства (в виде Феникса) и тамга правящего рода Ашины (стилизованный образ горного козла или архара с дополнительной черточкой на спине) использовались, возможно, только прямыми представителями этой династии. Надпись на этой статуе выполнена согдийским письмом как на Бугутской стеле, установленной в честь одного из первых древнетюркских каганов – Татпара (582 г.).

Интерес представляет каменная статуя мужчины, установленная в комплексе Шивээт уул на Орхоне. Статуя передает образ молодого человека, сидящего скрестив ноги, одетого в плотно облегающий длиннополый халат распашного покрова с треугольными отворотами, роскошно декорированный растительными мотивами. На голове персонажа изображен обычный головной убор танского типа. На нем не обозначены атрибуты власти, поэтому эта статуя не может быть определена как каганская.

Укажем также самый грандиозный и насыщенный статуарными памятниками комплекс на горе Шивээт улаан в Монголии. Существует несколько вариантов идентификации и датировки этого памятника. Одни считают, что комплекс возведен в 693 г. в честь Ильтерес (Кутлук) кагана, другие относят к более раннему периоду правления Бумын и Истеми каганов.

В Восточном Казахстане имеется две древне-

жылы Елтеріс (Құтлық) қағанға арнап салынған десе, енді біреулер бұдан ерте кезеңдегі Бумын мен Істемі қағанға қойылған деп санайды.

Қазақстан жерінде табылған ескерткіштердің арасында екі мүсінді біз қағандардікі деп есептейміз. Біреуі Тарбағатай тауынан табылған? Қазір Ақсуат өлкетану музейінде, екіншісі Өскемен қаласындағы облыстық музейде.

Көне түрік қоғамының жоғарғы билік өкілдеріне, лауазымымен орнына байланысты белгілі бір рудын немесе фратридің (мысалы, Онгин Ел етміш жабғы кешенінің, Тұниұққұқ Бойла баға тарханның, Күлі-чор, қағанның алтын мөрін сақтаушы – Алтын тамған тарханның) нақты таңбасы басылған бітіктастар мен көптеген тас мүсіндері бар алып салт-ғұрыптық кешендер орнатылатын болған. Зуун-туру кешені осындай ескерткіштердің қатарына жатады.

Әйгілі қолбасшылар мен кеңінен танымал көшбасшыларға, өзінің іс-әрекетімен көзге түскен адамдарға арналған ғұрыптық орындарда жалғыз мүсін қойылатын болған. Кейде, бір біріне жалғастырыла салынған ғұрыптық қоршаулардың мөлшеріне байланысты тас мүсіндер орнатылды. Сондай-ақ бетіне адам келбеті мен таңба типтес белгілер басылған тастарды тігінен шаншу тәжірибесі болған.

Көне түріктердің осындай мүсін өнері ескерткіштерінің басым бөлігі негізінен адамдарды тұрған бойымен бейнелейтін болған, олардың қару-жарағына, жақсылап өңделген белбеуіне және бағырлар мен ержүрек адамдардың жеке түр тұрпатын: қияқ мұрттарына, шокша сақалдарына, өрілген бұрымдарына және т.б. жақтарына ерекше көңіл бөлінген.

Тас мүсіндер орнату келесі тарих кезеңдерінде де жалғасын тауып отырған. Бұл орайда аса қызықтысы Шығыс Европа территориясында тараған қыпшақ (половец, құман) мүсіндері. Бұл ескерткіштерде киім, қару-жарақ және басқа да бұйымдар ерекше бір шеберлікпен сомдалған. Бұл дәстүр кейін исламның тәртіптерімен үйлесе келе құлпытастар қою дәстүріне ұласқан.

Көне түркі дәуірінің бедіздерінің басым көбі бізге дейін бүлінген күйде жеткен. Сондықтан ғылыми айғақтау, зерттеу мен қалпына келтіру, сондай-ақ музейфикациялау мен оларды елге таныту әлемдік мәдени қоғамдастықтың кезек күттірмейтін шаруасы болып табылады.

Қазақстан территориясында орта ғасыр дәуірінде кең тараған ескерткіштер – тас мүсіндері бар ғұрыптық кешендер.

Төрбұрышты немесе дөңгелек тас шарбақтар VI-VIII ғасырларға тән. Олар жалпақ тастарды тігінен шаншу арқылы, немесе оларды бірінің үстіне бірін қалау арқылы өрілген. Тас мүсіндер осы шарбақтардың міндетті түрде шығыс жағына қойылатын болған. Аталмыш жұмыста біз олардың этномәдени немесе хронологиясына байланысты семантикалық сипаттауларын келтірмейміз, өйткені келешектегі еңбектерімізде оларға артайы талдау еңбегімізді арнайтын боламыз.

Төменде 2004-2009 жылы дала зерттеулерін жүргізу барысында Шығыс Қазақстанның Абай және Тарбағатай аудандарынан табылған тас мүсіндеріне сипаттама беріледі. Сонымен қатар салыстырмалы материал ретінде біз А.А. Чариков, Ф.Х. Арсланова, Л.Н. Ермоленко және басқалар жариялаған мәлеметтерді де пайдаландық.

тюркские статуи (из Ақсуата и областного музея), которые могут быть квалифицированы как каганские, поскольку в обоих случаях персонажи показаны в сидячем положении, со скрещенными ногами, левая рука покоится на бедре, а в правой находится сосуд с ритуальным напитком. Особенно примечательна статуя из музея с. Ақсуат, которая привезена из Тарбағатайского региона, где, по многим признакам, находился важнейший политико-административный и сакральный центр – корык Западно-тюркского каганата.

II. Представителям высшего сословия древнетюркского общества, в зависимости от ранга и положения, возводились также грандиозные культово-поминальные памятники с установлением множества каменных статуй и битиктасов, на которые наносились тамги их конкретных родов или фратрий (например, комплексы Онгин - Ел етмиш ябгу, Тоньюкука - Бойла баға тархана, Кули-чур, Алтын тамған тархана – хранителя каганской золотой печати и др.). К этой категории памятников относятся комплексы Зуун-туруу.

III. На поминальных памятниках, посвященных героям, переводителям и широко известным, особо отличившимся своими деяниями лицам, ставили одиночные изваяния. Иногда, в зависимости от количества пристроенных друг к другу поминальных оград, устанавливали в ряд соответствующее количество каменных изваяний. Практиковали также установку вертикальных камней-балбалов, на которых изредка можно увидеть изображения личин и тамгообразных знаков.

Изваяния этой, наиболее массовой группы памятников статуарного искусства древних тюрков, изображают людей, преимущественно, во весь рост, основной акцент делается на виды оружия, на тщательную проработку пояса и, конечно же, на передачу индивидуальных особенностей черт мужественных людей и героев: роскошные усы, изящная борода, заплетенные косы и др.

Внутри этой группы изваяний можно выделить несколько типов, подтипов и вариантов, разнообразие которых объясняется, естественно, причинами как хронологического порядка, так и этносоциокультурного характера.

Традиция установки каменных изваяний продолжалась и в последующие исторические периоды. В этом отношении особо примечательны кыпчакские (половецкие, команские) статуи, которые были распространены в Восточной Европе. На этих памятниках с особой тщательностью и большим мастерством проработаны костюм, оружие и другие атрибуты.

Традиция позже нашла свое воплощение у казахов и у других тюркских народов, синтезируясь с канонами ислама, это проявилось в установлении надгробных камней – кулпытасов.

Ниже дается предварительная характеристика каменных изваяний, выявленных в ходе полевых исследований в Абайском (Сарыколский археологический микрорайон) и Тарбағатайском районах ВКО, а также хранящихся в фондах и экспозициях различных музеев.

Сарыкөл аумағы.

Көне түрік заманымен мерзімделетін тас мүсіндері бар кешендер Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданына қарасты Шыңғыстау тауының жайлауында орналасқан. Бір шағын жерде осынша ескерткіштердің орналасуы әрине тегін емес. Тас мүсіндер әрқашанда осы заманның қорғандары мен қоршауларының жанына қойылады. Бірақ, кітаптың тақырыбына орай біз ол ескерткіштерді тек, тас мүсіндер тұрғысынан ғана сипаттағанды жөн көрдік.

Қарасу-1. Басының төбесі биік, қушық. Қастары түмсеңгінің үстіне келіп қыйылған және шықшыттары барельефпен орындалған. Көздері мен аузы таяз сызықпен сонша анық емес етіп сызылған. Басы денесінен мойнымен иықтарынан

шығарып бөлек үлгіленген. Басының жалпақтығы монолиттен үлкен. Қолдары төмен түсірілген, тек қолының басы кіндігінің үстіне қарай қойылған. Қолдарының түйіскен тұсында дөңгелекше ойық бар. Саусақтары салалы. Қолдарының төменгі жағында жыныс мүшесі бейнеленген. Жыныс мүшесінің басы анық көрсетілген.

Тас мүсін әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих факультеті жанындағы мұражайда сақтаулы.

Қарасу-2. N 48° 41'04,5; E 78° 56'53,2. Жалпақ тастан жасалған көне түрік дәуірінің қоршауы. Көлемі 8 x 8 метр биіктігі 1, 2 метр. Шығыс бетінде биіктігі 1 метр жасыл тастан жасалған тас мүсін орналасқан. Сынтас тәріздес. Бет әлшеті, қасы анық бедерленген. Мойнында алқасы бар.

Сарыкөлский микрорайон.

Карасу-1. Верх головы высокий, сужающийся. Брови, совмещенные с носом; скулы выполнены барельефом. Глаза и рот воспроизведены невыразительными углублениями. Голова смоделирована отдельно от туловища, показаны шея и плечи. Кисти опущенных вниз рук сведены внизу живота. Изображен фаллос.

Изваяние сейчас находится в музее археологии при кафедре археологии и этнологии исторического факультета КазНУ им. аль-Фараби.

Карасу-2. Координаты: N 48° 41'04,5; E 78° 56'53,2». Статуя установлена с восточной стороны каменной оградки, размерами 8 x 8 м. Изваяние высечено из плоского плитняка. Отчетливо видны дугообразные брови, которые сведены с тонким прямым носом. Хорошо выражены скулы и маленький рот. Голова отделена от туловища изображением заостренного подбородка и схематически обозначенной линией шеи. Ниже шеи видна гривна.

Сылдырбулак. N 48° 39'44,8; E 78° 59'047.
Басының жоғарғы жағы биік, тікбұрыш.
Мойнының сызығы арқылы басы бейнеленген.
Қастары қиылған. Дөңгелек көздері бедер арқылы
шығарылған. Бет келбеті біртұтас бедермен
берілген.

Сылдырбулак. N 48° 39'44,8; E 78° 59'047».
Верхняя часть головы высокая, прямоугольная.
Голова выделена из монолита схематичной лини-
ей, обозначающей шею. Брови стилизованы. Гла-
за округлые, переданы углублениями со слегка
выступающими краями. Очертания лица выделе-
ны единым барельефом.

Қарашоқы-1. N 48° 47'41,24; E 78° 38'36,62.
Көне түрік дәуірінің қорғаны, үш тас мүсін бар, төртіншісі жергілікті тұрғындардың айтуынша ортасында көміліп қалыпты.

1. Басының жоғарғы жағы дөңес. Басы монолиттен бөлектелінбеген, жынысы белгісіз. Қастары қиылған, мұрын үстінен түйісіп тұр, қастарының аяғы беттің контурымен ұштасып жатыр. Көздері мен аузы долақ арқылы берілген.

2. Басы монолиттен бөлектелінбеген. Басының

жоғарғы жағы шошақ, шошақ бас киімге өте ұқсас. Тұзу қастары тұмсық үстінен қосылған. Көздері кішкентай, сығыр, бедер арқылы берілген, ернінің контуры анық көрінеді. Жалпақ беті монолиттен шығып тұр. Кеудесіндегі алқа-тұмары анық көрінеді.

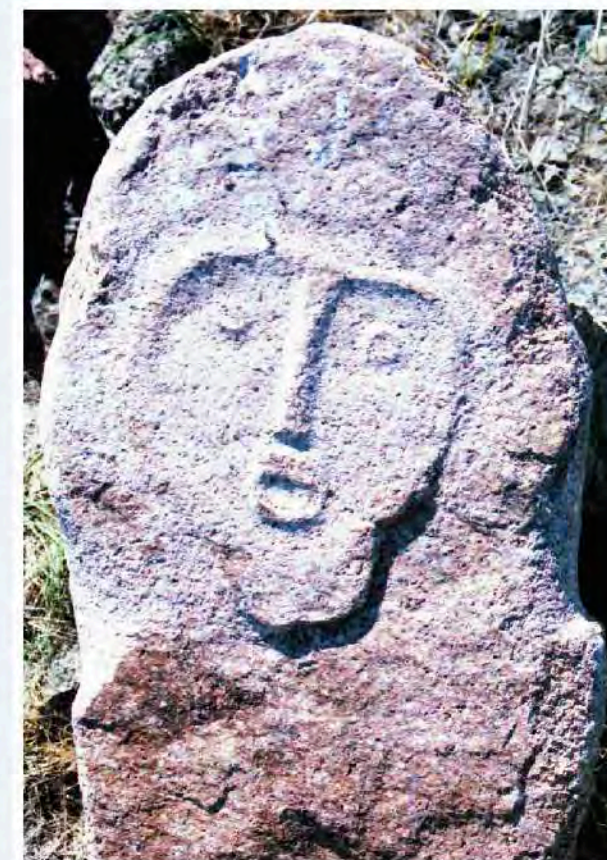
3. Басының төбесі дөңес. Басы монолиттен бөлектелінбеген. Қыр мұрын, дөңгелек көздері бедермен көрсетілген. Еріндері оймақтай етіп жасалынған. Беті монолиттен шығыпқы.

Қарашоқы-1. N 48°47'41,24»; E 78°38'36,62».
Три изваяния. У одного из них верхняя часть головы скруглена. Брови дугообразные, стилизованные, совмещаются с носом и сливаются с контуром лица. Глаза и рот воспроизведены углублениями со слегка выступающими краями.

У другого верхняя часть головы имеет остроконечную форму. Лицо монголоидное. Брови прямые, совмещены с носом. Глаза маленькие и выпуклые. Хорошо читаются контуры губ. Лицо широкое. Довольно отчетливо виден нагрудник.

Голова третьей статуи не выделена из монолита. Нос прямой, глаза выпуклые миндалевидные. Выразительно показаны контуры губ.

Қарашоқы- 2. N 48° 48'04,60; E 78° 40'11,00.
Талдыбұлақтан солтүстік батыс бағытта- 8 шақырым жерде орналасқан. Көне түрік дәуірінің қоршауы жалпақ плита тастарды қабырғалай қою арқылы тұрғызылған. Төртбұрыш терізді қоршау 2 метр, бір мүсін қызыл граниттан, биіктігі-1, 3 метр, жоғарғы жағы сынған, қолдарының сілемі ғана көрсетілген. Екіншісі қоршаудың сыртқы жағында үшке бөлініп қалған. Басы бөлек, денесі және төмен жағы бөлек.

Қарашоқы- 2. N 48°48'04,60»; E 78°40'11,00».
Изваяние находится внутри каменной оградки из вертикально поставленных на ребро плит. Высечено из крупнозернистого гранита красного цвета. Верхняя часть отколота. Видны лишь едва заметные наметки рук.

Киши жамбасбулақ. N 48° 40'41,9; E 78° 58'24,3. Екі тас қоршау, біреуінің шығыс жағында екі тас мүсін орнатылған. Біреуі көк граниттен, екіншісі қызыл граниттен жасалған. Биіктіктері 1,5-0,8 метр.

1. Тас мүсін қызыл граниттен сомдалған. Жоғарғы жағы тік бұрышты дөңес. Бетінің сұлбасы бүлініп қалған. Монолиттен шығыңқы тұрған бетінің контуры ғана көрінеді. Кеудесіне қарай қусырылған қолдарының тым нашар сұлбасы байқалынады.

2. Тас мүсін көк граниттен қашалынған. Жоғарғы жағы дөңес. Басы монолиттен бөлектелінбеген. Бет-пішіні бүлініп қалған. Иегінің сұлбасы көрінеді.

Киши Жамбасбулақ. N 48°40'41,9»; E 78°58'24,3». Два изваяния. Одно из них изготовлено из красноватого гранита. Верх прямоугольный, с закругленными краями. Едва заметны скрещенные на груди руки.

Другое изваяние исполнено из синего гранита. Верхняя часть скруглена. Голова не выделена из монолита. Лицевая часть статуи сильно повреждена. Схематично показан подбородок.

Текебулақ. N 48° 41'02,5; E 79° 01'37,3. Текебулақ I қорымынан шығысқа қарай бір шақырым жерде орналасқан. Тас үйіндісі бар қорғанның шығысында екі тас мүсін бар. Бастары бөлініп қалған.

Мүсін сол жағына қарай жантая, белуардан жерге кіріп жатыр. Басы қағылып қалған, мойнының ойық контуры сақталынған. Кеудесі доңгелек контурмен қашалынып шығарылған.

Текебулақ. N 48°41'02,5»; E 79°01'37,3». С восточной стороны каменной насыпи сохранились нижние части двух изваяний. Фигуры фрагментарные. У одного просматривается контурное изображение груди.

Қона -1. N 48° 42'39,7; E 79° 03'30,4. Қопа өзенінің төменгі ағысынан шығысқа қарай орналасқан. Кешен қатар орналасқан жалпақ тастары тігінен қойылған үш қоршаудан тұрады. Ортаңғы қоршаудың шығысында түркі дәуірінің тас мүсіні бар.

Тас мүсінің басының жоғарғы тұсы сындырылған. Басы монолиттен бөлектелінген. Иықтары бар. Беті қатты бүлінген. Тек үлкен көздерінің бедері мен қыр мұрыны байқалады. Оң қолы білегінен бүгіліп, кеудесіне қарай ыдыс ұстатып қойылған. Сол қолы сәл бүгіле келе ілгек сапты қанжар ұстап тұр.

Қона -1. N 48°42'39,7»; E 79°03'30,4». Комплекс расположен на правом берегу реки Кона. С восточной стороны одной из трех каменных оградок сохранилось изваяние с поврежденной головой. Голова выделена из монолита, показаны плечи. Видны выпуклости глаз и прямой нос. Правой рукой держит сосуд. Левая рука покоится на рукояти кинжала с петлевидным навершием.

Қона-2. N 48° 42'39,6; E 79° 02'48,5. Текебұлақтап солтүстікке 35° орналасқан. Қона өзенінің төменгі ағысында. Тас үйіндісі бар қорғанның шығысында екі тас мүсіні орналастырылған. Тас мүсіндердің келбеті контурмен қашап өңделген. Біреуінің төбесінде такія тәріздес бас киім көрсетілген. Біреуі ер, біреуі әйел адамның бейнесі. Мүсіндер бетімен шығысқа қаратылып, СО сызығымен тұр. Осы екі мүсін негізінде осы ескерткіште екі әйел адамның анасымен қызының, енесімен келінінің жерлеуі болуы ықтимал деп болжанды.

1. Солтүстік шегіндегі мүсін. Ірірек, қалыңдығы – 19 см, ені – 36 см, қазіргі жер бетінен биіктігі – 102 см. Мүсін төбесінде «такія» тәрізді бас киім ойылып келтірілген. Мүсін бетінде көз, мұрын ауыз бейнемелері аңғарылады. Бет

келбетінің ені – 28 см, биіктігі – 40 см..

2. Оңтүстік жағындағы мүсін. Алғашқысынан кішірек, қалыңдығы – 14 см, ені – 33 см, көрінетін биіктігі – 86 см. Мүсіннің келбетінде көз, ауыз, мұрын бейнемелері көрінеді. Бейнемелер солтүстік мүсіндікіне қарағанда анығырақ аңғарылады. Мүсін келбеті домалақтау келген, иегі үшкір. Иек деңгейінде солтүстік мүсіндікіндей үңгімелер бар, бірақ олар анығырақ көрінеді. Сонымен қатар оңтүстік мүсін келбетінің жоғарғы бөлігінде, маңдай жағында екі иілген жолақ бар. Бұл қас немесе өрілген шаш болуы мүмкін, дегенмен жолақтар кимешектің «ожақ» деп аталатын бөлігіне ұқсайды. Жоғарыда айтылғанның негізінде екі тас мүсін әйел адамдарды бейнелеген деп пайымдауға болады.

Қона-2. N 48°42'39,6»; E 79°02'48,5». Комплекс расположен на правом берегу реки Кона, состоит из каменной насыпи и двух изваяний. Одно из них высечено из серого гранита. Неплубокими бороздками переданы брови и рот. Слабо видны глаза и нос. Другое изваяние, как и первое, выполнено на плоской поверхности каменного стержня.

Кеңкөгәл-1. N 48° 37'39,6; E 78° 53'43,0. Тас мүсін сұрғылт граниттен жасалынған. Басының төбесі дөңес. Қиылған қастары мұрнымен түйісіп тұр. Үлкен қой көздері томпақша етіп берілген. Оң көзі бүлініп қалған. Үлкен мұртының ұшы сақалымен жалғасып жатыр. Томпақша еріндерінің ортасы көлденеңінен. Бетінің төменгі жағы иек тұсына келгенде ойық арқылы анықталады. Кеудесіне қарай бүгілген қолымен ыдыс ұстап тұр, ал сол қолы қылыштың сабын ұстаған.

Кеңкөгәл-1. N 48°37'39,6»; E 78°53'43,0». Изваяние выполнено из серого гранита. Верхняя часть головы скруглена. Брови стилизованы и совмещены с носом. Большие миндалевидные глаза обозначены выпуклостями. Кончики усов приподняты вверх. Голова отделена от туловища схематическим углублением, выделен заостренный подбородок. Правой согнутой в локте рукой человек держит сосуд, а левая рука покоится на рукояти сабли.

Кеңкөгал-2. Тас діңгектің басы дөңес. Бет пішіні монголоидты. Қиылған имек қастары мұрнымен ұштасып тұр. Қой көздері үлкен. Мұрныда сәнді етіп жасалынған, мұрын қуыстары көрсетілген. Аузы кішкентай ойық сызықпен берілген. Үлкен қайқымұрты сақалымен қосылып кеткен. Құлақтарында салпыншақты сақиналы сырғасы бар. Басы монолиттен бөлектенбеген. Жүйелі сызықпен мойны көрсетілген. Оң қолы білегінен бүгіліп кеуде тұсына қарай ыдыс ұстап тұр, ал сол қолы қылыштың сабын ұстаған.

Тас мүсін Семей қаласындағы № 6 мектеп-гимназиясында тұр.

Кеңкөгал-3. N 48° 37' 52,5; E 78° 53' 28,6. Екі тас қоршау. Шығыс бетінде тас мүсін бар. Мүсіннің бет әлпеті табиғи эрозияға қатты ұшыраған, тек қана мұрны мен қолдары сәл-пәл байқалады.

Кенкогал-2. Лицо изображаемого персонажа монголоидное. Брови дугообразные, показаны стилизовано. Глаза большие, миндалевидные. Рот выделен маленькой бороздкой. Кончики выразительных усов закружены. В ушах кольцевидные серьги с подвеской. Схематичной линией обозначена шея. Правая рука согнута в локте и держит сосуд, а левая - покоится на рукояти сабли.

В настоящее время изваяние хранится в краеведческом уголке гимназии № 6 г. Семей.

Кенкогал-3. N 48° 37' 52,5; E 78° 53' 28,6». Изваяние установлено с восточной стороны двух каменных оград-ящиков. Голова изваяния не отделена от монолита. Обе руки изображаемого согнуты на груди.

Қоратогай тас мүсіні. N 48° 48.301; E 078° 59.544. Көне түрік дәуірінің қорымы. Барлығы 6 қоршау, екі үлкенінің диаметрі - 16 метр, шығыс бетіне жақын екі тас мүсін тұр. Біреуі қызыл, екіншісі көк сұр граниттен істелінген. Оң жақтағы қызыл граниттен жасалған мүсіннің беті эрозияға қатты ұшыраған. Сұр тастан жасалынған тас мүсіннің төбесі шошақ, көздері дөңгелек, қыр мұрышды, ауызы дөңгелек ойықпен берілген. Бұл тас мүсіндер елді мекенге жақын орналасқаннан болуы керек, орындарынан қозғалтылған және біреу өте қатты эрозияға ұшыраған.

Қоратогай. N 48°48'301»; E 078°59'544». С восточной стороны каменной оградки находятся два изваяния. Одно из них изготовлено из крупнозернистого гранита серого цвета. Голова статуи отделена от монолита выступающим овалом лица. По бокам изваяния заметны следы изображений рук. У другого – можно различить контуры лица, прямой нос и рот. Намечен нагрудник.

Сарытымақ тас мүсіні. Жалғыз қорған. Шығыс жағында үш тас мүсін орналасқан. Бет әлпетіне қарай біреуі ер адамдікі, ал екеуі әйелдікі. Қорған диаметрі бес метр тастан үйілген. Мүсіндер қызыл граниттен жасалған. Жер бетінен биіктіктері екеуі 70 см, ортасындағысы 1 метр. Мүсіндердің бет әлпеті тым нашар байқалынады. Тас мүсіндер қатты эрозияға ұшыраған. Бейнелеу мәнері әртүрлі.

Саржал. Бет-пішіні терең контурлы кашаумен жасалынған. Дөңес қастары танауының үстінен түйісіп тұр. Кішкене қой көздері ойықша арқылы берілген. Жіңішке сызықпен мұрты көрсетілген. Аузы терең ойық арқылы сызылған, иегінде контурлы сызықпен сақалы бейнеленген. Мойны арқылы басы монолиттен бөлектелінген. Қолының сұлбасы тым нашар көрінеді, сұлбаға қарасақ, сол қолымен ыдыс ұстап тұр, ал оң қолы төмен түсірілген.

Сартымақ. С восточной стороны каменной насыпи установлено три изваяния. Сохранность статуи очень плохая. Антропоморфные черты переданы схематично, намечены островерхие головные уборы. У одного из них изображен нагрудник.

Саржал. Очертание лица выполнено глубокой контурной выбивкой. Брови дугообразные, изогнутыми концами соединяются с линией носа. Глаза маленькие, миндалевидные. Тонкой линией показаны усы. Рот показан глубокой канавкой, ниже – контурной линией намечена борода. Голова выступает из монолита линией шеи. Показан сосуд в руке.

Батырбасы. Батырбасы жайлауынан солтүстік-батысқа қарай 1,5 шақырым жерде ішінде тігінен мүсін қойылған екі тас жәшік бар. Тас мүсіндер ұстын типтес. Біртұтас бедермен тас мүсіндердің бет-пішіні берілген. Контурмен қашалған қой көздері бар. Қастары дөңес, қыр мұрынды, бет-пішіні жақсы жасалынған. Бетінің пішіні ерекше жолақпен қашалған.

Шатқал. Екі көне түрік дәуірінің қоршауы. Үлкенінің шығысында тас мүсін тұр. Бет әлпеті табиғи эрозияға ұшыраған, дұрыс көрінбейді. Оң қолын кеуде тұсына ұстап тұр.

Батырбасы. В 1,5 км к северо-западу от ледовки Батырбас расположены две ограды из вертикально поставленных плит. Два изваяния находятся внутри оград. Изваяния стеловидные. В верхней части изваяний изображены черты лица: миндалевидные глаза, дугообразные брови, прямой нос.

Шатқал. С восточной стороны каменной оградки установлено изваяние. Лицевая сторона подверглась сильной эрозии, поэтому очертания плохо читаются. Видны лишь следы бровей и носа. Голова выделяется из монолита схематичным изображением шеи.

Бетқайың. Мүсін жергілікті таудың тасынан жасалынған. Басының жоғарғы жағы және бет пішіні бүлініп қалған. Тек танауының ұшымен аузының бейнесі ғана сақталынған, контурлы сызықпен еріндері көрсетілген. Мойны мен иегі ойық арқылы жасалғандықтан басы денесінен бөлек етіп көрсетілген.

Қаракемер. Қаракемер қорымы Сарыкөлден солтүстік-шығысқа қарай 10 шақырым жерде орналасқан. Қорым үш қорғаннан тұрады. Қорған үйінділері ірі қиыршық тастардан жасалған. N 48° 50'53,56; E 78° 47'27,34.

№3 қорған. Қорғанның шығыс жағында қызыл граниттан жасалған тас мүсін орнатылған, басы сыншып қалған, қолдарының сілемі ғана көрсетілген. Мүсін қиғашынан жатыр, жер бетінде шығып жатқан ұзындығы 2 метр.

Бетқайың. На камне сохранились лишь очертания кончика носа и рта. Губы показаны контурными линиями. Голова выделена из монолита.

Қаракемер. N 48° 50'53,56;» E 78° 47'27,34». Фрагментарно сохранившееся изваяние; прослеживаются лишь очертания рук.

Таутанбулақ. N 48° 57'20,7; E 78° 38'38,6.
Көне түркі дәуірінің кешені. Оңтүстік шетіндегі қоршаудың шығысында бір тас мүсін орнатылған. Мүсіннің өлшемдері: 125 x 30 x 15 сантиметр. Көк гранит тастан жасалған. Төбесі шошақ. Мүсіннің бет әлпеті анық емес. Мұрыны тік, қабағымен жалғасқан. Иегі мойынынан бөлек бедерленген. Көзі мен аузы дөңгелек етіп берілген. Қолдары бедерленбеген.

Сарыкөл.

1. Жоғарғы жағы дөңес. Жынысы белгісіз. Бедерлі дөңес қастары бетінің контурымен ұштасып тұр. Көздерімен аузы бедер арқылы жасалынған. Сәл ғана байқалатын қолдары білегінен кеудесіне қарай бүгіле көтерілген, оң қолы сол қолынан жоғары қойылған.

2. Жоғарғы жағы кертеш. Монолиттен пығыңқы беттері басының пішінін көрсетіп тұр. Бет-пішіні ойық контурмен қапалған. Көздері дөңгелек. Дөңес қастары мұрын үстіне қарай келіп ұштасқан. Аузы кішкентай ойықшамен берілген.

3. Қою сұрғылт граниттен жасалынған тас мүсін шеңбер шарбақтың шығыс жағына қойылған. Контурмен қапалынған бет-пішіні нашар байқалынады.

Таутанбулақ. N 48° 57'20,7»; E 78° 38'38,6».
С восточной стороны каменной оградки установлено изваяние. Очертания лица человека читаются плохо. Едва заметны контуры бровей и носа. Голова выделена из монолита изображением подбородка.

Сертек. N 49° 07.561; E 080° 12.361. Көне түркі дәуірінің қорымы, әртүрлі көлемдегі қоршаулардан тұрады. 1 – тас мүсін, жер бетінде басы 40-50 см солтүстікке жантая шығып жатыр. Басы мен көздері дөңгелек келген, тік мұрынды ауызы ойықпен берілген. Мойыны мен шаштары көрсетілмеген.

Қорғантас. N 49° 06.547; E 079° 53.483. Архат-Семей тас жолынан Қорғантас қыстағына барар жолдың шығысында орналасқан. Барлығы 6 қоршау. Солтүстік – шығыстан оңтүстік – батысқа қарай созыла орналасқан. Солтүстік-шығыс шетіндегі ұзындығы 7 x 7 метр, қорғанның ортасында тас мүсін орналасқан. Шығыс жақтан ұзындығы 40-45 см басы дөңгеленіп берілген, бетінің солтүстік шеті эрозияға ұшыраған. Мұрыны ғана анық көрінеді

Сарыкол. Изваяния обнаружены неподалеку от одноименного комплекса. У одного верх скруглен. Дугообразные брови сливаются с контуром лица. Глаза и рот переданы углублениями, со слегка выступающими краями. Заметен контур рук. У второго изваяния прямой верх. Очертания лица переданы контурным углублением. Глаза округлые. Линия дугообразных бровей соединяется с носом. Рот показан маленьким углублением. Третье изваяние расположено с восточной стороны кольцевой оградки. Едва прослеживаются контуры очертания лица.

Сертек. N 49° 07.561; E 080° 12.361. Изваяние находится в наклонном положении. Верхняя часть головы скруглена. Глаза большие округлые. Нос прямой. Рот передан углублением.

Қорғантас. N 49° 06.547; E 079° 53.483. Изваяние расположено внутри каменной оградки размерами 7 x 7 м. Верх округлый. Лицевая часть подверглась сильной эрозии, виден лишь массивный нос.

Тарбағатай.

Өкпелі. Тас мүсіндері бар кешен Тарбағатай ауданының Үшгөбе ауылынан шығысқа қарай 5 шақырым жердегі Өкпелі деген биік таудың басындағы жазық алаңқайға қойылған.

1. Төбесі дөңес, биік. Дөңес қиылған қастары мұрнымен жалғасып жатыр. Көздері мен аузы кішкене ойықшамен берілген. Мойны мен иықты жүйелі ойық арқылы шығарып, басын денесінен бөлектеген. Контурлы бедермен басына киген жалбағай тымағы көрсетілген. Қолдары кіндік тұсына келе қусырылған. Саусақтары салаланған. Қолдарынан төменгі тұста жыныс мүшесі, оның басы қашалып шығарылған.

2. Басы сынып қалған. Кеудесінде көлемі бірдей екі томпақша бар. Иық тұсына келе бедер жоғалып кетеді, шынтағынан төменгі тұс дөңгелене шығарылған. Қолдарынан төмен жыныс мүшесі созылыққы үшкіл ойықпен берілген (әйелдікі болуы мүмкін). (Тас мүсіндердің аяқ жағы жерге көміліп тұр).

Тарбағатай.

Өкпелі. Комплекс с изваянием на горе Өкпелі находится в 5 км к востоку от населенного пункта Ушгөбе, Тарбағатайского района ВКО. Здесь находится два изваяния. Одно из них в головном уборе, в нижней части статуи прослеживается изображение фаллоса. У другого изваяния голова отбита, слабо сохранились руки.

Сабындықол.

1. Антропоморфты ұстын. Бас жағы дөңес. Бет-пішіні нашар көрінеді. Иық пен мойынды білдіретін сызық арқылы басы монолиттен бөлектелінген.

2. Жоғарғы жағы дөңес, биік. Көздері ойық сызықпен берілген. Қастары дөңес. Шықшыты шығыңқы. Сәл байқалынатын мұрты еріндерімен ұштасып тұр. Аздап байқалатын ойық арқылы бедерленген басын монолиттен бөлектеген.

Сабындықол. Две антропоморфные стелы. У одной верхняя часть округлая. Очертания лица слабо выражены. Форма головы выделена из монолита неглубокой бороздкой, обозначены шея и плечи. У другой – видны дугообразные брови, глаза и усы.

Қабаш.

1. Жоғарғы жағы дөңес. Дөңес қастары тұмсығымен ұштасқан. Үлкен қой көздері контурлы бедермен берілген. Үлкен мұртының бедері төменгі ернімен жалғасқан. Иық пен мойынды білдіретін жүйелі сызық арқылы басы монолиттен бөлектелінген.

2. Басының жоғарғы жағы дөңес және биік. Үлкен қой көздері контурлы бедермен берілген. Қыр мұрынды. Шықпыттары шығыңқы. Қою мұртымен сақалының бедері еріндерін анықтап тұр. Құлақтарында салпыншақ сырға көрінеді. Иық пен мойынды білдіретін жүйелі сызық арқылы басы монолиттен бөлектелінген. Кеудесінде контурмен тұмар-алқасы көрсетілген.

3. Антропоморфты тас мүсінің беті контурмен берілген. Бас жағы үшкір, сол жағына қарай қиғаш. Контурлы суреттің техникасы ерекше, сурет жалпақ граниттің тегіс бетіне салынған. Қызғылт граниттен жасалған ұстын типтес тас мүсін. Басы тікбұрышты. Бет пішіні қатты бүлінген. Бас жағы монолиттен шығыңқы.

4. Бет әлпеті тастың тегіс, жалпақ бетіне контурлы сызықпен бедерленген. Сақалы доғаланып

келген, орта тұсында мұрынының түзу сызығына бағытталған сызық бар. Мұрты қысқа, нәзік сызықпен берілген. Басы ұстынынан бөлінбеген тек қана бет сызықпен берілген.

Тарбағатай аудандық тарихи - өлке тану музейі.

1. Басы мен қолдары сынып қалған. Тас мүсін малдас құра отырған қалыпта бейнеленген. Тонының жағасы орама жағалы етіп жасалынған. Белбеуінің салпыншақтары төртбұрышты айыл-бастармен берілген, сол жағына пышақ ілінген, одан кейін төрт бұрыш футляр ілінген, оң жағына қанжар мен торсық ілінген. Белбеудің артқы жағында екі салпыншақ бар, олардың ортасынан белбеудің ұшы көрініп тұр. Төртбұрышты айыл-бастар тым бедерлі етіп жасалынған. Қағанның отырысымен, малдас құрған кейіпте бейнеленген ол қазақ жеріндегі бірегей тас мүсіндердің біріне жатады.

2. Төбесі төрт бұрышты. Басы монолиттен бөлектелінбеген. Қастары мұрнымен ұштасқан. Үлкен қой көзді. Аузы бедер арқылы созылыңқы етіп сызылған. Мұрты үстіңгі ернін анықтап тұр. Шоқша сақалы бар.

Қабаш. Четыре изваяния. Все они передают образ мужчины. У одного из них сохранились серьги и нагрудник. Видны усы.

Тарбағатайский районный историко-краеведческий музей.

В краеведческом музее хранится изваяние из белого гранита, привезенное с Тарбағатайских гор. Статуя отличается высокой техникой исполнения и передает образ восседающего в типичной позе катана. Ноги перекрещены. Голова и руки отбиты. Отворот кафтана валикообразный. Персонаж опоясан наборным поясом с подвесками. К поясу с левой стороны подвешены палаш, кинжал и кресало.

Другое изваяние передает образ усатого и бородатого мужчины с большими вытаращенными глазами.

Зайсан тарихи-өлкетану музейі.

1. Төбесі дөңес. Беті монголоидты. Қиғаш имек қастары мұрнымен ұштасып жатыр. Үлкен қой көздері томпақ. Мұрны да мәнерлі етіп жасалынған, мұрын қуыстары көрсетілген. Үлкен қайқы мұрты мен ерні бір бедермен берілген. Құлақтарында шар тәріздес ұзын салпыншаққа ілінген сырғасы бар. Салпыншақ сырға сақинасына ілінген. Зайсан қаласының өлкетану мұражайында сақтаулы.

2. Басының төбесі дөңгелене келген, кей жерлері сындырылып кеткен. Танауының, қой көздерінің, үлкен мұртының сұлбасы бедер арқылы берілген.

3. Басының төбесі дөңес. Иық пен мойынды білдіретін жүйелі сызық арқылы басы монолиттен бөлектелінген, қастары танауымен ұштасқан. Көздері мен аузы ойық сызықпен берілген. Құлақтарында сақиналы сырғалары бар. Төмен түсірілген қолдары қос сызықпен сұлбаланған.

Зайсан қаласының өлкетану мұражайында сақтаулы.

Историко-краеведческий музей г. Зайсан.

В фондах музея г. Зайсан хранится три изваяния.

1. Изваяние со скругленной верхней частью с монголоидным лицом. Брови стилизованные, дугообразные, совмещены с линией носа. Глаза большие, миндалевидные, показаны выпуклостями. Нос стилизован, проработаны поздри. Большие изогнутые усы и губы образуют слитый барельеф. В ушах показаны серьги с шаровидной подвеской, висящей на длинном стерженьке, прикрепленном к кольцу.

2. Верхняя часть головы скруглена и местами отбита. Углубленными бороздками показаны: нос, миндалевидные глаза, большие усы.

3. Верхняя часть головы скруглена. Голова отделена от туловища схематично выделенными шей и плечами. Брови совмещены с носом. Глаза и рот показаны углублениями. В ушах серьга кольцевидное. Двумя вертикальными желобками намечены опущенные руки.

Қалбатау тарихи-өлкетану музейі.

1. Ірі қиыршықты дінгек типтес граниттен сомдалған. Басының жоғарғы оң жақ бөлігі шағылып қалған. Имек қастары қиыла келе ұзынша қыр мұрнының бедерімен жалғасып кетеді. Үлкен қиық көздері ойық контурмен берілген. Миығында жіңішке қайқы мұрт салынған. Басы монолиттен тек иек пен мойынды білдіретін жүйелі сызық арқылы көрсетілген. Оң қолы білек тұсынан бүгіле келе кеудесіне қарай ыдыс ұстап тұр. Одан жоғары қанатын жайған шағын құс бейнеленген. Мүмкін ол құс бейнелі алқа шығар. Сол қолының сұлбасы байқалынбайды.

2. Ірі қиыршықты граниттен жасалынған. Жоғарғы жағы дөңес. Бір біріне жақын орналасқан көздері контурлы сызықпен беріле келе танауының қырымен жалғасып кетеді. Жіңішке бұйра мұрты бар. Аузы сәл байқалатын ойық сызықпен берілген. Иық пен мойынды білдіретін жүйелі сызық арқылы басы монолиттен бөлектелінген.

3. Граниттен сомдалған. Тегістіктің жоғарғы жағындағы табиғи шығыңқы дөңесі мүсінші оның мұрны ретінде бейнелендіктен бұл мүсінге ерекше бір әр беріп тұр. Қастары, көздері мен аузы ойық сызықпен сызылған. Қастары имек. Көздері кішкентай. Ерiнiң ұштары төмен түсіріліп, терең сызықпен салынған. Иық пен иекті білдіретін жүйелі сызық арқылы басы монолиттен бөлектелінген.

Историко-краеведческий музей Калбатау.

1. Изваяние выполнено из крупнозернистого гранита. Верхняя правая часть головы и лица отбиты. Брови дугообразные со спускающимися концами, в средней части сведены и соединяются с линией прямого длинного носа, показанного барельефом. Глаза большие подовальной формы, показаны углублением. Усы тонкие изогнутые. Голова выделена из монолита лишь схематическим изображением подбородка и шеи. Правая рука согнута в локте под прямым углом и держит сосуд. В области груди высечено изображение птицы небольшого размера с расправленными крыльями. Возможно, таким образом обозначен нагрудник. Очертания левой руки едва прослеживаются.

2. Изваяние исполнено из крупнозернистого гранита. Верхняя часть скруглена. Глаза изображены очень близко друг к другу, показаны углу-

блением по контуру, в средней части соединяются с линией носа. Усы тонкие волнистые. Рот изображен едва заметной бороздкой. Голова отделена из монолита схематичным изображением шеи и бороды.

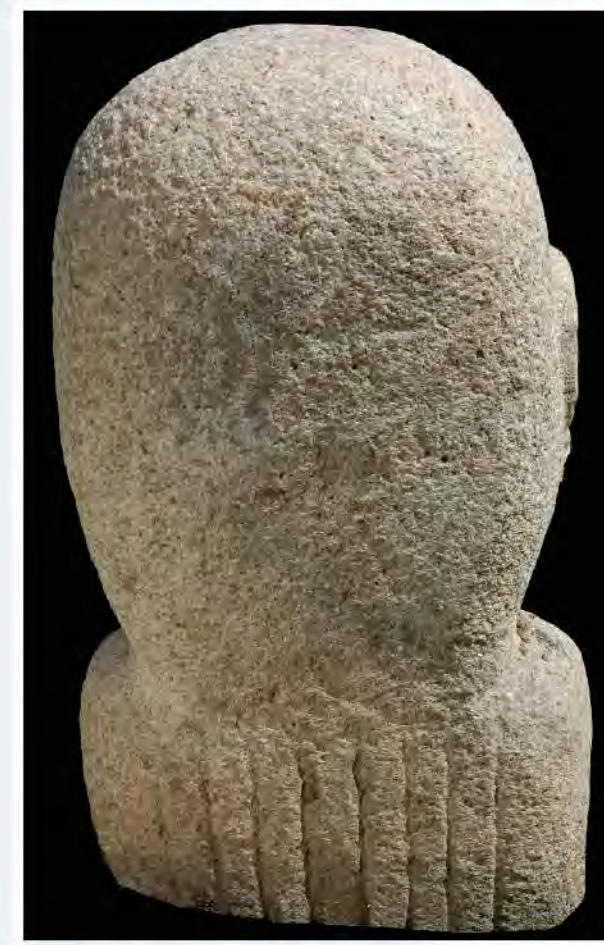
3. Изваяние высечено из гранита. В верхней части на плоской поверхности имеется естественный выступ, использованный ваятелем в качестве носа, что придает статуе более естественный вид. Брови, глаза, рот выполнены углублениями. Брови дугообразные. Глаза маленькие. Рот представлен бороздкой с опущенными краями. Голова выделяется из монолита схематичным изображением подбородка.

Семей қалалық тарихи - өлке тану музейі.

1. Төбесі дөңес. Шаштары артқа қарай таралған. Ер пішінінен монголоидтық ажар байқалынады. Имек қастары мұрнымен жалғасып жатыр. Көздерінің шеті контурлы сызықпен томпақша етіп бейнеленген. Шықпшыттары шығыпқы. Үлкен бұйра мұрты төмен салбырап, сақалымен жалғасып жатыр. Еріндері анық көрінеді, құлақтарында шар тәріздес сырғалары бар. Басы денесінен мәнерлене бөлектелінген, мойнымен иықтары көрсетілген. Оң қолы білегінен бүгіліп, кеуде тұсына қарай құмыра ұстап тұр. Тонының үшкіл жағасы көрсетілген.

2. Төбесі дөңес, шеті қайырылған бас киімді көзге елестетеді. Бет-пішіні әйелдікі. Қастары имек. Кішкентай, ортасынан сызылған томпақша еріндері бар. Иық пен мойынды білдіретін жүйелі сызық арқылы басы монолиттен бөлектелінген.

3. Төбесі дөңес. Шаштары артқа қарай таралған. Ер пішінінен монголоидтық келбет байқалынады. Имек қастары мұрнымен жалғасып жатыр. Көздерінің шеті контурлы сызықпен томпақша етіп бейнеленген. Үлкен қайқы мұртының ұштары бетіне қарай имекте-

Историко-краеведческий музей г. Семей.

1. Изваяние со скругленной верхней частью. Волосы зачесаны назад. Лицо мужское с явными монголоидными чертами. Линия дугообразных бровей совмещена с носом. Глаза показаны в виде выпуклостей, которые оконтурены углублением. Скулы стилизованы. Большие усы волнообразно спускаются вниз и примыкают к бороде. Четко проработаны губы. В ушах серьги с подвеской в виде шарика. Голова отделена от туловища, показаны шея и плечи. Правая рука согнута в локте и держит перед грудью кубок. Показаны треугольные отвороты кафтана.

2. Верхняя часть изваяния скруглена, с чуть приподнятыми краями, что напоминает головной убор. Очертания лица женские. Брови дугообразные. Губы маленькие, представлены выступом с

выемкой посередине. Голова выделена из монолита схематичной бороздкой, показывающей форму лица.

3. Верхняя часть изваяния скруглена. Волосы зачесаны назад. Лицо мужское с явными монголоидными чертами. Брови стилизованы, совмещены с линией носа. Глаза большие миндалевидные, выпуклые, с четко проработанным контуром. Концы больших усов изогнуты и подняты вверх, в области ушей соединяются с линией бороды. Губы маленькие с углублением посередине, показаны барельефно. Хорошо моделированы уши. Голова выделена из монолита, показаны шея и плечи. Правая рука держит сосуд у груди, а левая покоится на рукояти сабли. Пальцы детализированы. Нижняя часть изваяния отбита.

ле келе сақалымен жалғасып кетеді. Кішкентай, ортасынан сызылған томпақша еріндері бар. Құлақтары мәнерлі етіп жасалынған. Иық пен мойынды білдіретін жүйелі сызық арқылы басы монолиттен бөлектелінген. Оң қолы білегінен бүгіліп, кеуде тұсына қарай құмыра ұстап тұр, ал сол қолы қылыштың сабында жатыр. Саусақтары салаланған. Мүсіннің аяқ жағы сынып қалған.

4. Төбесі тік бұрышты монолиттің тегіс жағына нақты әйелдің келбеті бейнеленген. Имек қастары мұрнымен ұштасқан. Көздері кішкентай ойықшалармен берілген. Еріндері анық көрінеді. Иық пен мойынды білдіретін жүйелі сызық арқылы басы монолиттен бөлектелінген. Тас мүсін қызғылт граниттен қашалған.

5. Жоғарғы жағы трапеция тектес. Қастары мұрын үстінен ұштасқан. Көздері контурлы

ойық арқылы томпақ етіп салынған. Аузы имек ойықпен ерін бедері арқылы шығарылған. Мойны бедер ойығымен көрсетілен.

6. Төбесі дөңес. Имек қастары мұрнымен ұштасқан. Көздері контурмен ойық арқылы көрсетілген. Мұрттары жоғарғы ернінің контурын анықтап, сұлбасы денесінен бөлектелінген, иықтары көрсетілген. Дәстүрлі түрде оң қолымен ыдыс ұстап тұр, ал сол қолы білегінен бүгіле келе төмен түсірілген. Мүсіннің төменгі жағы сынып қалған.

7. Төбесі дөңес. Қастары ұзын, имек. Үлкен қой көздері ойық сызықты контурмен берілген. Кең танау. Мұрнының ұшы сынып түскен. Мұрты шығыңқы бедермен берілген. Ерні анық көрсетілген. Ернінен төмен қарай бет бейнесі көрсетілген. Құлақтарымен сырғасы бір бедермен

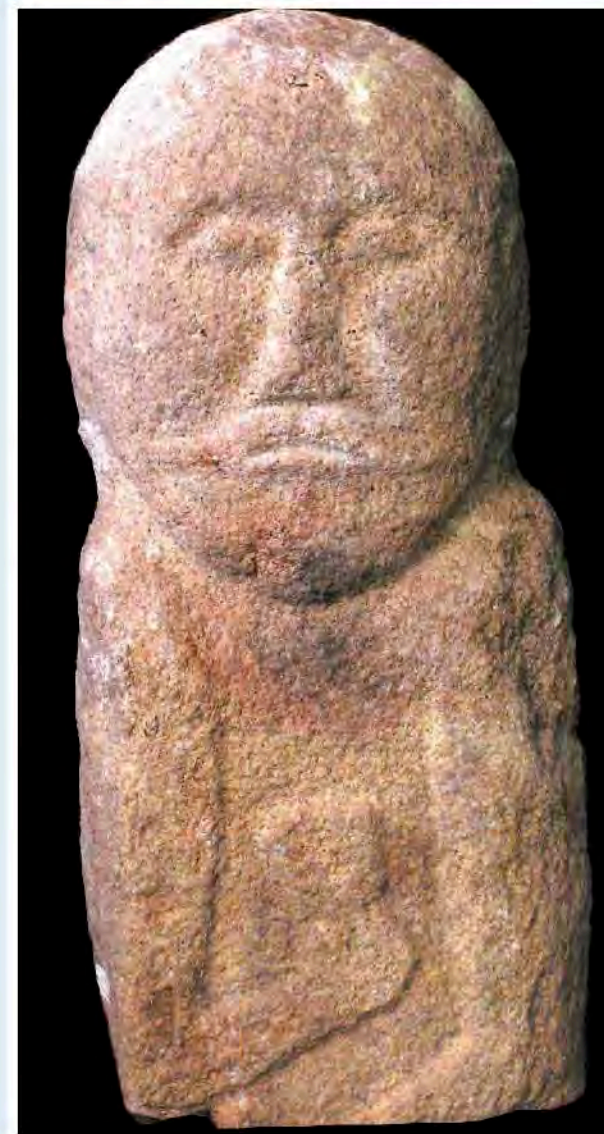
берілген. Сақиналы сырғасының салпыншағы бар.

8. Бет әлпеті біртекті барельеф бедерінде сомдалған. Қастары доғалана келіп, танауымен қосыла бедерленген. Көздерінің шеттері үлкен бедерлі және шығыңқы келген. Мұрттары ұзын, ұштары қайқайып тұр. Ауызы еріндерінің бедерленуімен ортасы ойысталған. Еріндерінен төмен қарай иегінде кішкене сақалды байқауға болады. Басы мен денесін мойыны арқылы ажыратуға болады. Оң қолы шынтағынан бүгіліп, ыдыс ұстап тұрған бейне айқын көрінеді. Ал сол

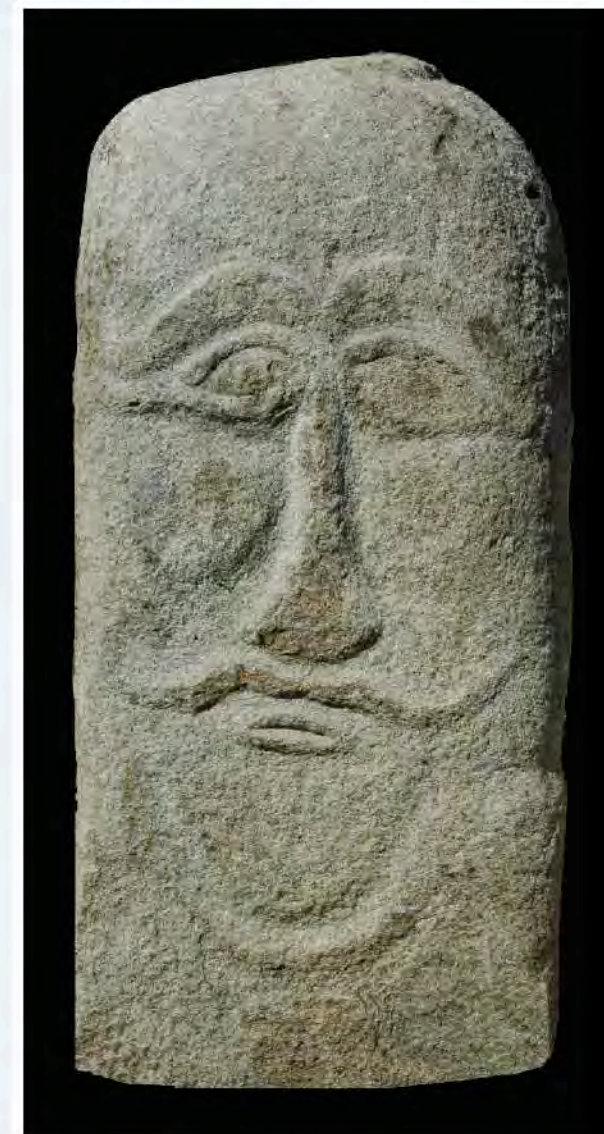
қолы сәл бүгіле қылыштың сабын ұстап тұр. Тас мүсінің төменгі бөлігі белінен сынған.

9. Басының оң жақ жоғарғы бөлігі мен құлағы сынған. Қастары, мұрны және мұрттары біртекті барельеф мәнерінде сомдалған. Қастары доға тәрізді, көздерінің маңайын айналдыра келіп, ортада мұрынның сызығымен жалғасып кеткен. Тасты қашау барысындағы қырлары үлкен миндал тәрізді көздерінде көрініс берген. Аузы, мұрны мен мұртының негізгі бөліктері сынып қалған. Мұртының қалған бөлігіне қарап, оның жіңішке және ұзын болғандығын көреміз.

4. Верхняя часть изваяния прямоугольная. На плоской части монолита показаны явно женские очертания лица. Брови дугообразные, совмещены с носом. Глаза показаны в виде маленьких углублений. Отчетливо выражены губы. Голова выделена из монолита схематичным углублением, обозначающим лицо. Изваяние выполнено из гранита розового цвета.

5. Верхняя часть изваяния трапециевидная. Брови совмещены с носом. Глаза представлены выпуклостями с контурным углублением. Рот по-

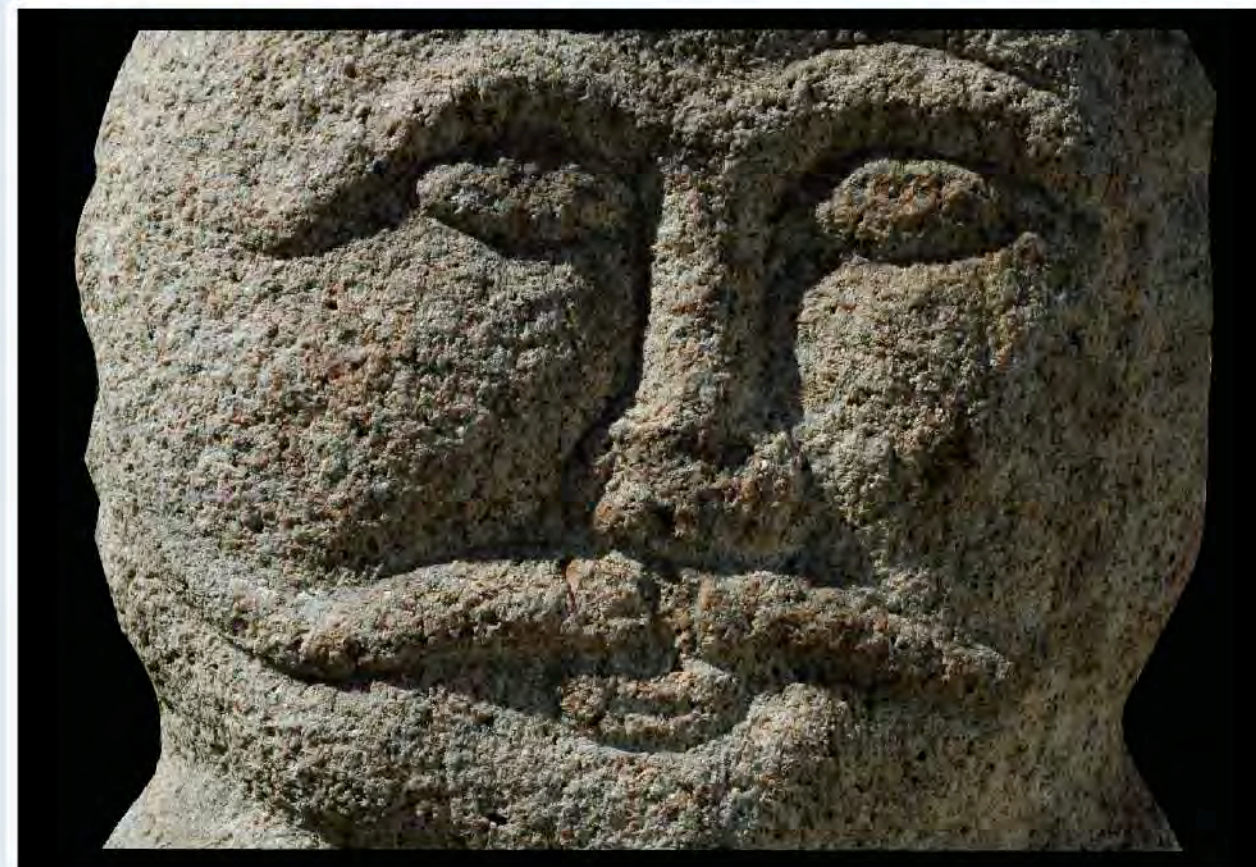
казан дугообразной бороздкой с едва заметно выступающим барельефом губ. Шея выражена схематичным углублением.

6. Верх головы скруглен. Брови стилизованы, совмещены с носом. Глаза представлены углублением по контуру. Усы подчеркивают контур губ. Голова отделена от туловища, показаны плечи. Правая рука в канонической позе держит сосуд, а левая – чуть согнута в локте и опущена вниз. Нижняя часть изваяния отбита.

Құлақтары дөңгелек келген сырғамен бірге апық бедерленген. Басы ұстынына мығым орналастырылғанымен иық пен бет әлпетінің қырларымен ұстынынан бөлектеніп тұр. Үшкіл келген, кең жағасы иықтың жартысын жауып тұр. Оң қолы шынтағынан бүгіліп, ыдыс ұстап тұрған бейне айқын көрінеді. Сол қолы қылыштың сабында жатыр. Тас мүсіннің төменгі бөлігі бөлінен сынған.

10. Тас мүсін өте қатты эрозияға ұшыраған. Бет әлпетінен тек қана қастары мен мұрышының бедерлері ғана көрінеді. Қастары жұқа және қоғаланып келіп ортада шағын мұрынмен қосылып кеткен. Басы ұстынынан сызбалы түрде берілген мойнымен бөлектенген. Әзер көрінетін іздерінен оң қолдың шынтағынан бүгіліп, кіндік тұсына қойып тұрғандығын байқауға болады.

7. Верхняя часть изваяния скруглена. Брови длинные, дугообразные. Глаза большие миндалевидные, обозначены бороздкой. Нос широкий. Кончик носа отломан. Усы показаны в низком рельефе. Четко проработаны губы. Ниже губ схематичной бороздкой обозначен овал лица. В едином барельефе показаны уши и серьги. Серьги кольцевидные с подвеской.

8. Очертания лица выполнены в едином барельефе. Дугообразные брови соединены с линией носа. Глаза большие, раскосые, обозначены выпуклостями. Усы длинные с изогнутыми краями. Губы показаны с углублением посередине. Ниже губ прослеживается небольшая бородка. Голова отделена от туловища изображением шеи. Правая рука согнута в локте и держит сосуд. Левая рука чуть согнута и покоится на рукояти сабли. Нижняя часть изваяния, начиная с пояса, отколота.

9. Верхняя правая часть головы и уха отколота. Брови, нос и усы исполнены в едином барельефе. Дугообразные брови сведены, соединяются с линией носа. Глаза большие, миндалевидные, представлены выпуклостью с выбивкой по ее контуру. Большая часть носа, усов и рта отколота. По оставшейся части усов можно судить о том, что они длинные и тонкие. В ушах серьги с подвеской в виде шарика. Голова глубоко посажена в плечи, но отделена от туловища четко проработанными контурами лица и плеч. Широкий треугольный отворот прикрывает руку до половины предплечья. Правая рука согнута в локте под прямым углом и сжимает сосуд. Левая рука в чуть согнутом положении покоится на поясе. Нижняя часть изваяния, начиная с пояса, отколота.

10. Изваяние сильно подверглось эрозии. Из очертаний лица прослеживаются лишь брови и нос, исполненные в барельефе. Брови тонкие, дугообразные, в середине соединены с небольшим прямым носом. Голова отделена от монолита схематичным изображением шеи. По едва различимым признакам можно судить о положении правой руки, которая, вероятно, была согнута в локте под прямым углом.

11. Тас мүсін биіктігі 2,5 м. болатын ромб тәрізді гранитті сынтастан жасалған. Бет әшпегі өзіндік ерекшелігі мен қатар нақты жасалған.

Қастарының доға тәрізді иіліп төмен түскен соңы көздің айналасының қырларын тура қайталайды. Көздері шығыңқы қырларымен сопақша қытып бедерленген. Көзінің асты анық көрсетілген. Мұрыны түзу және үлкен. Мұрты нәзік және ұзын. Аузы ішке қарай кірген сызық түрінде берілген. Құлақтары сызба түрінде бедерленген. Иегін бейнелеу арқылы басын ұстыннан бөліп көрсеткен. Тас мүсін қазіргі таңда Невзоровтар атындағы қолданбалы өнер музейінде сақтаулы тұр.

11. Изваяние изготовлено из гранитного стержня ромбовидной формы, высотой около 2,5 м. Очертания лица очень реалистичны и своеобразны. Барельеф дугообразных бровей с длинными спускающимися вниз концами выразительно повторяет очертания глаз. Глаза переданы выпуклостями овальной формы с контурной выбивкой. Лицо детализировано изображением мешков под глазами. Нос прямой, массивный. Усы тонкие и длинные с изогнутыми концами. Рот представлен бороздкой со слегка опущенными концами. Схематично показаны уши. Голова выделена из монолита изображением подбородка. Изваяние хранится в фондах Восточно-Казахстанского областного музея изобразительных искусств имени Семьи Невзоровых.

Өскемен қаласындағы Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі.

1. Басы иық пен мойынды шығару арқылы бөлектелінілген. Қастары қиыла келе мұрынмен маңдайында түйіседі. Үлкен қой көзді. Бұйралана келген мұрттарының ұшы төмен салбырайды. Құлақтары өте бедерлі көрсетілген. Оң қолын бүге келе кеуде тұсына қарай көтеріп ыдыс ұстап тұр. Мүсіннің төменгі жағы сынып қалған.

2. Төбесі дөңгелене беріліп, бұрымдары оң жағында төрт қатар етіліп көрсетілген. Бет әлпеті қырлы сызықпен берілген. Түзу сызықпен берілген қастары ортада нәзік бедерленген мұрнымен ұштасып кеткен. Аузы кішкене сызықпен бедерленген. Оң қолы шынтағынан бүгіліп, ыдыс ұстап тұрған бейне айқын көрінеді. Сол қолы қылыштың сабында жатыр. Қылыштың сабының дүмі жұқа, домаланып, ал балдағы түзу болып кел-

Областной историко-краеведческий музей г. Усть-Каменогорска.

1. Голова выделена из монолита, показаны шея и плечи. Брови совмещены с носом. Глаза большие миндалевидные. Усы волнообразно спускаются вниз. Очень хорошо проработаны уши. Правая рука согнута в области груди и держит сосуд. Нижняя часть изваяния отбита.

2. Верхняя часть скруглена, показаны пряди волос, обозначенные с правой стороны четырьмя рельефными линиями. Контурной выбивкой показаны очертания лица. Брови прямые, в середине сведены с прямым тонким носом. Рот представлен маленьким углублением. Правая рука согнута в локте и держит сосуд, а левая рука покоится на ножнах сабли. Рукоять сабли тонкая с округлым навершием и с прямым перекрестьем. Форма сосуда цилиндрическая, тулово выпуклое.

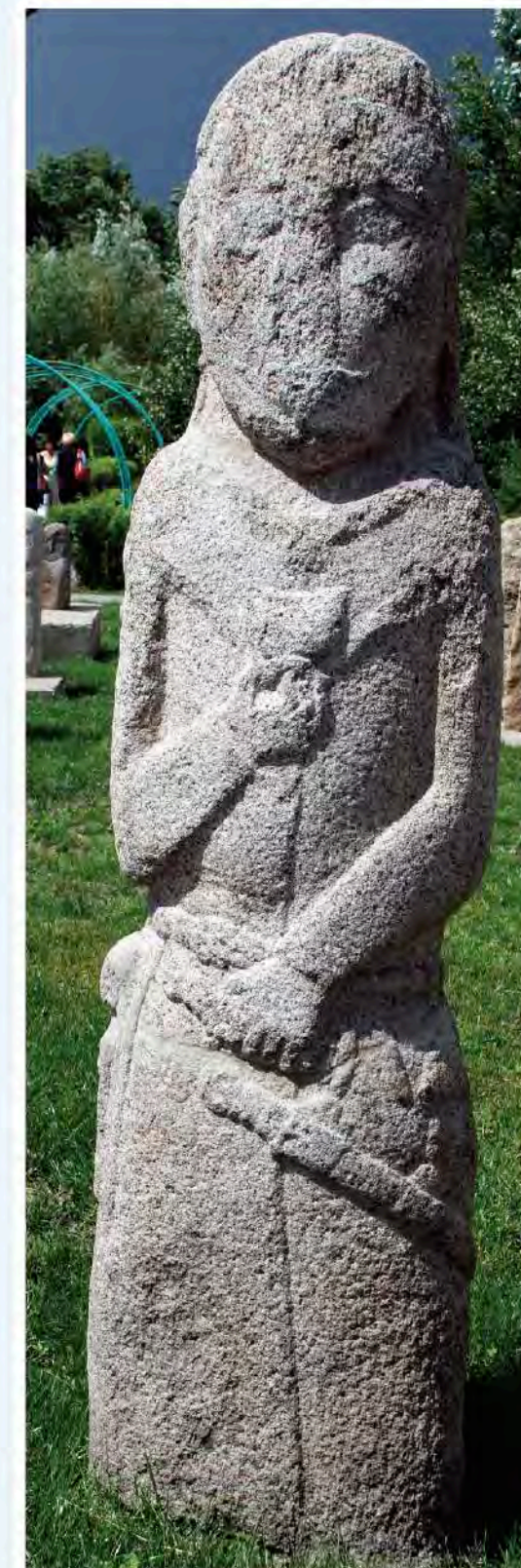
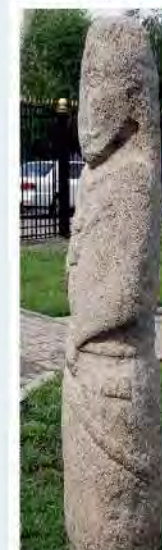
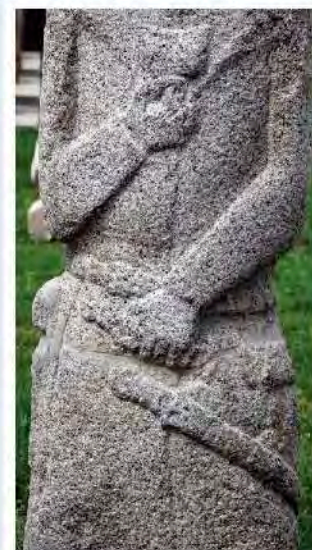
ген. Ыдыстың пошымы цилиндр тәрізді, ортасы сыртқа шығыңқы. Киімнен тікбұрышты кеудеше мен киімнің етегін көмкеріп тұрған екі сызықпен берілген жиек көрсетілген.

3. Басы денесінен бет пішінінің бедері арқылы оқшауланып тұр. Көзі мен танауының барельефі контурлы ұңғылау арқылы жасалынған. Шықпыты шығыңқы етіп бейнеленген. Үшкіл алқасы контурлы терең жолақпен көрсетіліптен.

Из деталей одежды обозначены прямоугольный нагрудник и две горизонтальные полосы (углубления), подчеркивающие нижний край одежды.

3. Голова отделена от туловища схематическим обозначением овала лица. Барельеф глаз и носа представлен контурными углублениями. Смоделированы скулы. Нагрудник изображен бо-

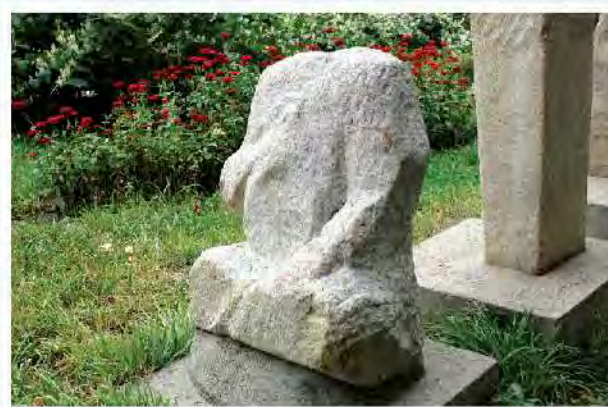

Оң қолы шынтағынан бүгіліп, ыдыс ұстап тұр, ал сол қолы болса кіндік тұсына қойылған. Саусақтары салаланған.

4. Басының төбесі дөңес. Артына қарай таралған шаштары бұрым болып тігінен түсіп тұр. Қастары қиыла келе мұрнымен ұштасады. Үлкен дөңгелек көздері ойық сызықты контурмен берілген. Мойны бедер ойығымен көрсетілен, иықтары анық көрінеді. Шапанның үшкіл жағасы

көрсетілген. Оң қолымен кеуде тұсына қарай ыдыс ұстап тұр, сол қолы қанжардың сабында жатыр. Шапанның жағасы үш бұрышты етіліп бедерленген. Саусақтары салаланған. Салпыншақты кісе жылжымалы тілі бар төрбұрышты айылбасымен көрсетілген. Оң жағында – тік салпыншақтар мен торсық, ал сол жағында – сабы сақиналы қанжар мен қылыш.

роздкой по контуру и представлен ромбической формой. Правая рука согнута в локте и держит сосуд, а левая сведена к животу. Пальцы детализированы.

4. Верхняя часть головы скруглена. Волосы зачесаны назад и спускаются прямыми косами. Брови стилизованы и совмещены с носом. Глаза большие, миндалевидные, выпуклые с контурной выбивкой. Голова четко отделена от туловища, проработаны шея и плечи. Показаны треугольные отвороты кафтана. В правой руке, обозначенной на уровне груди, показан сосуд; левая рука покоится на рукояти кинжала.

Пальцы детализированы. Показан наборный пояс, на котором проработана пряжка с подвиж-

5. Ер адамның мүсіні малдас құрған кейіпте сомдалған. Басы сындырылған. Оң қолымен дәстүрлі түрде кеуде тұсына қарай ыдыс ұстап тұрса, сол қолы тізесінің үстіне қойылған. Арқа жағынан анық байқалатын ирек сызықтар арқылы мүсінші белін жінішке белбеумен қапсырған «топды» көрсеткісі келгенін ұтуға болады.

6. Төрт қырлы, кремний тектес таудың жақпар тасынан бет әлпеті мен қырынан кей тұсын ғана өңдеп жасаған. Басын ұстышынан сакалдың астынан мойын тәрізді етіп сәл ойып көрсеткен. Төбесі мен самайында тұзу тармақталған бұрымдары бар. «Тесіле қараған» (қарашығымен) көздері, қастары, киімдері, қолдары және ыдыс терең, анық сызықтармен берілген. Мұрыны, дүрдиген ерні және жуан, жоғары қарай иректелген мұрты нақты, биік етіп бедерленген. Мойнында екі бес бұрышты, бір жартылай доғал, бір тіктөртбұрышты салпыншақтары бедерленген алқа бар. Кеуде тұсында шапанның қайырылған жағасы көрінеді. Оң қолы тостаған тәрізді түбі мен жиегі сәл шығыңқы ыдысты ұстап, сол қолы қылыштың сабын қысып тұр. Құлағында домалақ салпыншағы бар, жартылай доғал сырға бедерленген.

7. Басының жоғарғы жағы биік шошақ, бас киім болуы мүмкін. Қиылған қастары мұрнымен ұштасып тұр. Көздерімен аузы имек терең сызықтармен көрсетілген. Иық пен мойынды білдіретін жүйелі сызық арқылы басы монолиттен бөлектелінген. Қызыл гранит.

8. Монолиттің жоғарғы жағы тік бұрышты. Бет-пішіні - әйелдікі. Иmek қастары мұрнымен ұштасады. Шықпымтар томбақ етіп көрсетілген. Еріндері анық байқалады. Басы денесінен бөлектелінбеген, тек бет – пішінін білдіретін жүйе сызық бар. Омырауы екі томпақшамен бедерленген. Қолдары анық емес, тек сұлбасы байқалады.

9. Басы ұстышынан анық бедерленген иегімен, мойнымен, иығымен нақты бөлінген. Екі қасының да доғасы бірдей иіліп келіп, бір сызықпен незік бедерленген мұрын сызығымен

ным язычком, с ее правой стороны обозначены прямые длинные подвески и фляжка, а с левой стороны – кинжал и сабля с одинаковым навершием кольцевидной формы.

5. Мужчина показан восседающим со скрещенными ногами. Голова отбита. Статуя выполнена со строгим соблюдением канонов. Об этом свидетельствует положение руки – правая изображена с сосудом на уровне груди, а левая – покоится на ноге. Рельеф на спине в виде волнистых линий, возможно, обозначает «шубу», которая зашнурована узким поясом.

6. Изваяние изготовлено из четырехгранной глыбы кремнистого сланца, подвергшейся обработке лишь спереди и частично с боков. Голова выделена из монолита выемкой под подбородком. На висках и темени обозначены пряди волос, разделенные прямым пробором. Глаза показаны со зрачками. Содержательные элементы памятника: глаза, брови, детали одежды, руки, сосуд очерчены четкими глубокими линиями. Нос, пухлые губы и большие, закрученные вверх усы проработаны в высоком рельефе. На шее показано ожерелье, состоящее из двух пятиугольных, одной полуовальной и одной прямоугольной подвесок. В области груди прослеживаются очертания отворотов кафтана. В правой руке показан кувшиновидный сосуд со слегка расширенными горлом и поддоном, в левой – рукоять сабли. На ушах прослеживается изображение полуовальных серег с подвесным шариком.

7. На изваянии, выполненном из красного гранита, верхняя часть головы высокая, конической формы, вероятно, передает головной убор. Брови стилизованные, совмещены с линией носа. Глаза и рот представлены дугообразным углублением с выступом по краям. Голова отделена от тулова, схематично выражены шея и плечи.

8. Верхняя часть монолита прямоугольная. Очертания лица – женские. Брови дугообразные, совмещены с линией носа. Скулы обозначены округлыми выпуклостями. Отчетливо показана

жалғасып кетеді. Аузы шағын сызықпен берілген. Оң қолы шынтағынан бүгіліп, ыдыс ұстап тұрса, сол қолын сәл бүгіп белдігін таянып тұр.

10. Басының жоғарғы тұсы солға қарай қиғашталынған. Бет-пішіні контурлы сызықпен салынған. Имек қастары мұрнымен ұштасып жатыр. Үлкен қой көзді. Ерні анық көрсетілген. Бет бейнесі жүйелі сызықпен сызылған.

11. Төбесі дөңес. Имек қастары мұрнымен ұштасқан. Үлкен көздері томпақ етіп жасалынған. Ерін бедері контурлы сызықпен берілген.

Құлақтары анық жасалынған. Иық пен мойынды білдіретін жүйелі сызық арқылы басы монолиттен бөлектелінген. Шапанының үшкіл жағасы киім деталін білдіреді. Оң қолы білегінен бүгіле келе кеуде тұсында ыдыс ұстап тұр, ал сол қолы қылыш сабында жатыр. Саусақтары салаланған.

12. Басының төбесі дөңес. Басы ұстынынан мойынды сызба түрінде пығару арқылы бөлектелінілген. Анық көрініп тұрған екі қасы ортада ұзын мұрнымен жалғасып кеткен. Пошымы миндал тәрізді үлкен көздері сыртқа шығыңқы етіп бейнеленген. Мұрты ұзын және ұшы иректеліп келген. Аузы бір ұзын сызықпен берілген. Оң қолы білегінен бүгіле келе кеуде тұсында ыдыс ұстап тұр, ал сол қолы төмен қарай бос жіберілген.

13. Мүсін қиыршықты граниттің төрт қырлы кесегінен жасалған. Мүсіннің бет әлпеті нақты берілген. Доғаланып келген екі қасы ортада түзу мұрнымен жалғасып кеткен. Көздері дөңгелек және үлкен. Ұзын мұрты мен үш бұрышты келген

ны губы. Голова отделена от туловища схематическим углублением, передающим форму лица. Грудь обозначена в виде двух округлых выступов. Руки не детализированы, видны лишь наметки.

9. Голова отделена от монолита изображением заостренного подбородка, шеи и плеч. Брови составляют единую дугу, с середины которой прямой линией вниз спускается тонкий нос. Рот показан маленькой бороздкой. В правой руке, согнутой в локте под острым углом, показан сосуд, а левая рука в чуть согнутом положении покоится на поясе.

10. Верхняя часть головы скошена в левую сторону. Барельеф очертания лица представлен контурными углублениями. Дугообразные брови совмещены с носом. Глаза большие, миндалевидные. Хорошо выражены губы. Черты лица показаны схематичной бороздкой.

11. Верхняя часть изваяния скруглена. Дугообразные брови совмещены с линией носа. Большие глаза показаны выпуклостями. Губы обозначены углубленной бороздкой. Контур лица выделен из монолита схематично. Элементы костюма, видимо, кафтана, прослеживаются по треугольному отвороту. Правая рука согнута в локте и находится перед грудью, в ней показан сосуд, а левая - покоится на рукояти сабли. Пальцы детализированы.

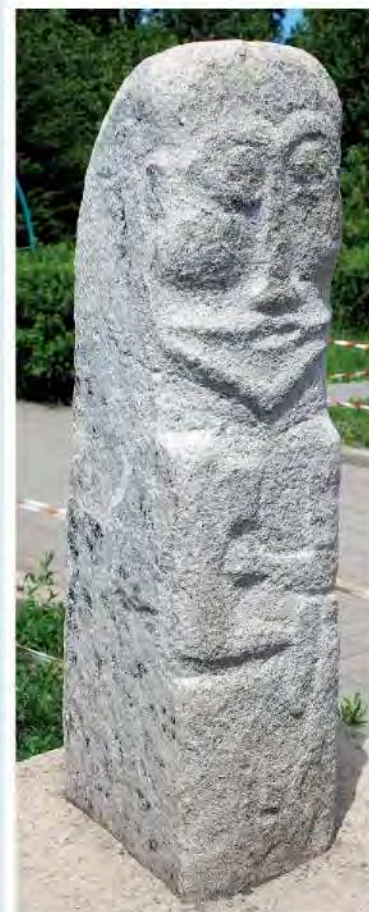
12. Верхняя часть изваяния скруглена. Голова выделена из монолита схематичным изображением шеи. Едва заметные дугообразные брови в середине соединяются с линией длинного носа. Глаза большие, миндалевидные, показаны выпуклыми. Усы длинные с закрученными концами. Рот показан удлиненной бороздкой. Правая рука согнута в локте под острым углом и находится на

сақалы, сонымен қатар бұлшық еттері өзінше ерекше бедерлеген. Басы ұстынынан бөлектенбеген, мойны тек сызық арқылы көрсетілген. Ең бір қызық жері бұл тас мүсінде басқа тас мүсіндердегідей ыдысты оң қолымен ұстап тұр, ал сол қолы қанжардың сабына орналастырылған.

14. Басы алдыңғы жағынан шығыңқы етіп иегі мен бет әлпетінің төменгі жағын анықтау арқылы берілген. Мұрны мен нәзік сызылған кастары бір сызықпен бедерленген. Мұрнына қарай тақау тұрған аузы үшбұрышты сызық ретінде бедерленген. Кеуде тұсында шынтағынан бүгілген оң қолының анық емес іздері байқалады. Сауақтарының орнында белгісіз бір дөңгелек заттың орны бар.

15. Басы алдыңғы жағынан шығыңқы етіп иегі мен бет әлпетінің төменгі жағын анықтау арқылы берілген. Мұрны мен оған қарай тақау

уровне груди, в ней показан сосуд, а левая рука - опущена вниз.

13. Изваяние исполнено из четырехугольной глыбы крупнозернистого гранита. Очень выразительно переданы черты лица. Брови дугообразные, в середине соединяются с линией прямого носа. Глаза большие, округлые. Своеобразно, в стилистической манере, показаны скулы, тонкие длинные усы и треугольная бородка. Голова не выделена из монолита, лишь едва заметно прослеживается линия шеи. В этом изваянии весьма любопытно то, что сосуд находится не в правой руке, как обычно, а в левой. Правая рука покоится на рукояти кинжала.

14. Очертания головы выделены углублением, подчеркивающим линию нижней части лица и подбородка. Нос и слегка изогнутые брови проработаны одним рельефом. Рот обозначен в виде

тұрған қастары бір бедермен жүргізілген. Аузы сопақша сызық ретінде ойылып берілген. Оң қолы білегінен бүгіле келе кеуде тұсында ыдыс ұстап тұр. Мүсіннің төменгі жағы сынып қалған.

16. Басын ұстынынан иегінің астын нәзік ойып көрсету арқылы бөлген. Қолдары бейнеленбеген. Мүсіннің бет әлпеті эрозияға қатты ұшырағанымен, дөңгелек көздер мен мұрынының бедерлері байқалады. Аузы ұзын көлденең сызық түрінде берілген. Бетінің төменгі жағы

анық көрінбейді, бірақ анық салынған иегінің сызығын байқауға болады.

17. Басы ұстынынан иегін нақты шығару арқылы бөлектелінілген. Мүсіннің бет әлпеті эрозияға қатты ұшырағандықтан қандай да бір мәлімет алу мүмкін емес. Қастары нәзік сызық түрінде берілген, мұрны түзу. Аузы көлденең сызық түрінде бедерленген. Иегінен төменірек әйел адамның омырауын бедерлеген екі дөңгелек кертіш бар. Өзер көрініп тұрған іздерінен

овального углубления. На уровне груди прослеживаются неясные контуры согнутой в локте правой руки, а в том месте, где должна быть кисть, прослеживается контур округлого предмета.

15. Голова выделена из монолита лишь спереди, что достигнуто за счет выемки в виде сходящихся под подбородком линий, подчеркивающих очертания нижней части лица. Нос и приподнятые к переносице прямые брови показаны одним рельефом. Рот показан в виде овального углубле-

қолдарының төмен салбырап тұрғандығы байқалады. Тек саусақтарының ұштары ғана кіндік тұстарын ұстап тұр.

18. Мүсін қиыршықты граниттің сынтап іспетті кесегінен жасалған. Басы ұстынынан бөлектенбеген, мойнын тек сызып көрсеткен. Мүсіннің бет әлпеті эрозияға қатты ұшырағандықтан қандай да бір мәлімет алу

мүмкін емес. Тек бетінің пошымы ғана терең шұңқыр болғандықтан көрініп тұр.

19. Төбесі дөңес. Бет пішіні нақты монголоид. Қиылған қастары мұрнымен ұштасып тұр. Үлкен томпақ қой көздері контурлы сызықпен көмкерілген. Үлкен қайқы мұрты жақ тұсына көтеріле келіп сақалмен жалғасып жатыр. Құлақтарында салпыншақ сырғасы бар. Басы денесінен бөлектелінген, мойны мен иықтары көрсетілген.

ния. Правая рука согнута в локте и держит сосуд в области груди. Нижняя часть изваяния отколота.

16. Голова выделена из монолита извилистым тонким углублением под подбородком. Руки не детализированы. Лицевая часть подвергнута сильному выветриванию. Тем не менее, едва заметны округлые глаза, рельефно обозначенный нос. Рот передан продолговатым углублением. Очертания нижней части лица видны недостаточно ясно, однако можно заметить заостренную линию подбородка.

17. Голова выделена из монолита изображением приостренного подбородка. Лицевая часть подверглась сильной эрозии и поэтому плохо читается. Брови показаны тонкой линией. Нос прямой. Линия рта проработана горизонтальной бороздкой. Двумя выпуклостями обозначены женские груди. Контур рук едва прослеживается. Они спускаются по бокам, кисти показаны прижимающимися к нижней части живота.

18. Изваяние выполнено из столбовидной глыбы крупнозернистого гранита. Голова выделена из монолита схематической линией, подчеркивающей шею. Статуя сильно выветрилась, поэтому практически невозможно проследить черты лица. Отчетливо видна лишь глубокая бороздка, обозначающая контур головы.

19. Верхняя часть изваяния скруглена. Лицо мужское с явными монголоидными чертами. Брови стилизованы, совмещены с носом. Глаза большие миндалевидные, выпуклые, с проработкой контура. Окончания больших загнутых вверх усов в области ушей соединяются с бородой. В ушах обозначены серьги с каплевидными подвесками. Голова отделена от туловища, показаны шея и плечи.

Центральный государственный музей Республики Казахстан.

Изваяние, происходящее с территории Восточного Казахстана, хранится в фондах ЦГМ РК.

Верхняя часть головы куполовидно заостряется, возможно, так обозначен головной убор, форма которого напоминает шлем. На изваянии запечатлен мужчина. Линия бровей соединяется с носом. Глаза показаны выступами. Изображение усов и бороды подчеркивает контур рта. Голова выделяется схематической бороздкой, показывающей шею. Первоначально изваяние хранилось в фондах ВКОИМ.

**КӨНЕ ТҮРІКТЕРДІҢ КИЕЛІ
ОРЫНДАРЫ**

**КУЛЬТОВО-ПОМИНАЛЬНЫЕ
КОМПЛЕКСЫ САРЫКОЛЯ**

Сарыкөл көне түрік кешендері. Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданының Қарауыл кентінен оңтүстік-батысқа қарай 40 шақырым жердегі Сарыкөлге ұласып жатқан территориядан өткен ғасырдың 90 жылдарының аяғында әл-Фараби атындағы ҚазМУУ тарапынан шыққан археологиялық экспедицияның жетекшісі, профессор Ә. Т. Төлеубаевтың және 2000-2002 жылдары Шәкәрім атындағы Семей университетінің экспедициясы тас мүсіндері бар кешендерді іздестірген болатын. Соның ішіндегі қомақты олжаның бірі ретінде үш тас қоршаудың шығыс жағына орнатылған тас мүсіннің түбіне көмген құнды жәдігерліктерді атауымыз керек.

Кейін, 2004 жылдан бастап «Археология» ЖШС, Шығыс Қазақстандағы экспедициялық тобы осы өңірде өзінің зерттеу жұмыстарын бастады. Осы жылдарда Сарыкөлдiң айналасынан 25-30 шақырым радиуста барлау жұмыстары ұйымдастырылып, Қарауыл кентінің тұрғыны К. Шылғаубаевтің берген мәліметтері бойынша белгілі болған тас мүсіні бар көне түрік кешендерін іздестіру жұмыстары жүргізілді.

Шыңғыстау тауының ішіне дендеп ене берген сайын бөктерлер мен белдерде әр жерден шошайып көрінетін тас мүсіндерге тап боласыз. Ол тас мүсіндердің қасында көне түріктердің қасиетті де киелі орындары саналған, бүгінгі таңда жер болып тегістеліп кеткен тастан жасалған қоршаулар мен тас жәшіктер болады. Олар кейде жекелей, кей жағдайда екіден, үштен яғни кешен түрінде де кездеседі. Сондай-ақ көне түріктердің қоршауларында құрбандыққа шалған жануардың (жылқының) терісі ілінген ағаштар шаншылады. Құрбандық шалудың белгісі ретінде – от,

Одним из наиболее распространенных памятников эпохи средневековья на территории Казахстана являются поминальные сооружения с каменными изваяниями.

Для 6-8 вв. характерны небольшие каменные ограды прямоугольной или круглой в плане форм. Они возводились из плоских плит, поставленных на ребро, в ряде случаев – кладкой в несколько слоев. Часто две, три и более оград пристроены друг к другу. Каменные статуи, непременно, устанавливались с восточной стороны ограды. В данной работе мы не затрагиваем вопросы, связанные с этнокультурной и хронологической атрибуцией, семантической интерпретацией этих памятников.

На территории, прилегающей к озеру Сарыкөл, что находится в 70 км к юго-западу от п. Караул Абайского района ВКО, выявлен комплекс с каменными изваяниями, ставшими известными благодаря археологическим изысканиям экспедиции КазНУ им. аль-Фараби, возглавляемой А.Т. Төлеубаевым, и работам Семипалатинского государственного университета им. Шакарима под руководством А.И. Исина.

Заметным событием стало случайно обнаруженное участниками этой экспедиции у основания одного из каменных изваяний, установленного с восточной стороны каменной ограды, «клада», состоявшего из набора зо-

лотых, серебряных и железных изделий. Эти материалы уже введены в научный оборот, в предварительном порядке, А.И. Исиним.

Однако сам памятник оставался неизученным. Поэтому здесь, начиная с 2004 г. в рамках реализации проекта «Культурное наследие», начато систематическое исследование. Работы ведутся ТОО «Археология» под руководством З. Самашева. В настоящее время памятник полностью раскопан.

Первоначально каменное сооружение, состоящее из трех каменных, примыкающих друг к другу оград, представляло собой небольшое, сильно задернованное и заросшее кустарником возвышение. С восточной стороны фиксировалось изваяние, изготовленное из серого гранита, высотой 2,32 м. Изваяние передает образ мужчины с монголоидными чертами лица. У него проработаны усы и борода, ниже которого показан нагрудник. На изваянии изображения каких-либо предметов и аксессуаров отсутствуют. Руки не детализированы, они лишь намечены.

Комплексы древних тюрков на Сарыкөля. Весной 2004 г. экспедиционная группа института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК совместно с Семипалатинским ГУ им. Шакарима начала детальные исследования данного комплекса. Была проведена разведка вокруг озера Сарыкөл, в радиусе 25-30 км, а также работы по поиску древнетюркских комплек-

сов с каменными изваяниями, сведения о которых стали известны со слов жителя села (поселка) Карауыл К. Шылгаубаева.

В глубине гор Шынгыстау, на разных участках склонов и валов можно обнаружить каменные изваяния, которые находятся у каменных оград или каменных ящиков. Эти места, священные для древних тюрков, в настоящее время представляют собой ровную поверхность. Ограды с изваяниями встречаются отдельно, а иногда по две и три вместе, т.е. в комплексе. Видимо, у оград втыкались древки для вывешивания на них шкур жертвенных животных – лошадей. Свидетельством этого можно принимать места костров, отвалы золы, кости животных и специальные места, предназначавшиеся для жертвоприношений.

Ниже приведем описание некоторых комплексов с каменными изваяниями.

Комплекс с кладом под каменным изваянием. Данный историко-культурный комплекс, имеющий отношение к эпохе древних тюрков, находится в местности «Сарыкол», на жайлау (летовка) в горах Шынгыстау. Памятник состоит из трех, соединенных друг с другом, оград разной величины. К востоку от северной ограды – самой значительной по размерам - было установлено каменное изваяние со схематичным изображением лица и прически из кос. Под ним, на глубине 0,5 м, был найден набор ценных изделий, датированных эпохой древних тюрков.

Самая яркая находка в комплексе – это маленький кувшин высотой 5,3 см, весом 17,9 г, изготовленный из тонкой золотой пластины.

күл орындары, жануар сүйектері және арнайы құрбандық орындарын қарастыруға болады.

Төменде біз археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген, тас мүсіндері бар кешендерден алынған ақпараттарға тоқталамыз.

Көмбе табылған кешен. Бұл көне түрік дәуіріне жататын тарихи-мәдени кешен Шыңғыстаудағы “Сарыкөл” деген жерде орналасқан. Ескерткіш әр көлемдегі бір-бірімен жалғасқан үш тас шарбақ үйіндіден тұрады. Тас мүсін басқаларына карағанда көлемі жағынан үлкен қоршаудың шығыс жағына қойылған. Оның түбінен 2002 жылы 0,5 м тереңдіктен көне түрік дәуіріне жататын құнды заттардың көмбесі табылған болатын. Бірақ 2004 жылға дейін негізгі кешенде нақтылы археологиялық қазба жұмыстары жүргізілмеді де, соған байланысты ескерткіш ғылыми тұрғыдан құжаттандырылған жоқ болатын.

Судя по данным китайских и монгольских источников, известно, что аналогичные кувшины из золота и серебра были широко распространены у тюрков (Сүңғатай С., Еженханұлы Б. 2005, 27 б; Ермоленко Л. Н. 2004, с. 22- 23; Кубарев В. Д. 1997, с. 27- 30). Обычно, такие сосуды имеют загнутые наружу круглые края, ручки, стенки округлой формы и плоские донца.

Особенность кувшина из Шыңғыстау в том, что его высота больше, чем ширина, стенки выпуклые в средней, а не в нижней части, то есть контуры делают его похожим на вазу. Ручка выполнена не из скрученной проволоки, а из пластины.

В кувшин были сложены свернутые тонкие золотые пластинки в количестве 10 штук

круглой формы, весом по 0,8 г каждая, семь из них по форме напоминают «замочную скважину» с закругленными головками, и заклепки из серебра. В пластинах имеется по два и четыре отверстия для закрепления, величиной с игольное ушко. Четыре золотые квадратные бляшки, размерами 1,5 x 1,5 см, также имеют отверстия по углам, предназначенные для крепления.

Остальные десять золотых пластинок представляют собой полоски различной длины. Вероятно, их использовали при заплетании кос и в декоре украшений.

Серебряные и бронзовые пластины и бляшки, вероятно, являются элементами декора пояса.

Из клада также происходят предметы

Кешен қазба басталмас бұрын жер бетінен болымсыз дөңес болып, солтүстіктен-оңтүстікке қарай созыла жатқан үш төбе ретінде көрінетін.

Бұл кешендегі доминант қызметін атқарып тұрған солтүстік шетіндегі қоршау екендігі қазба барысында көрінді. Бұл қоршаудың пошымы сәл доғалдана, төртбұрыш болып келген. Қоршаудың қабырғалары таудың жалпақ тастарынан қаланған. Кей тұстарында құрылыстың қабырғасының

үстін бастыра, көлденең қойған үлкен тастар кездеседі. Жалпы қоршаудың қас бетінің немесе үстіңгі қабатының тастары бей-берекет шашылып жатты да, ал сыртқы жиектеріндегі тастардың бірінің үстінде бірі қатарласа қаланып немесе тігінен жатқандығы байқалады.

Қоршаудың сыртын айналдыра дөңгелеңе келген, бұрынғы жер беті деңгейінен төмен, әрі тігінен жатқан тастар бар. Бұл тастар негізгі

конского снаряжения, представленные удилами и стременами. Размеры стремян позволяют предположить, что они принадлежали подростку. Наконечники копья или гарпуна также не велики по размеру. Возможно, эти предметы демонстрируют определенное отношение к усопшему, проявляемое к нему во время тризны, как дань памяти о нем.

После обнаружения клада на комплексе проводились археологические исследования. Некоторые результаты этих работ приводятся ниже.

До начала раскопок комплекс представлял собой три незначительных возвышения, протянувшихся с севера на юг. В ходе работ выяснилось, что основное значение в комплексе имела самая крупная, по размерам, ограда на северной стороне. Форма этой ограды пред-

ставляет собой четырехугольник с немного закругленными углами. Стены ограды были сложены из плоских камней, принесенных с гор. В некоторых местах сооружения встречаются крупные камни, положенные поперек кладки. Плиты верхних слоев стен ограды находятся в разбросанном виде, а с внешней стороны аккуратно сложены в ряд, или поставлены друг на друга. Вокруг ограды, ниже культурного слоя, выявлены вертикально установленные камни, образующие круг. Предположительно, это являлось отдельным сооружением, не относящимся к ограде, предназначавшимся для жертвоприношений. Стены этой ограды, впоследствии, видимо, разрушились.

На северо-восточной стороне ограды, у подножия стен были обнаружены кости круп-

қоршаудың қосымша элементтері қатарына жағады, оларды құрбандық шалу орындары деп атайды. Негізгі қоршаудың әрбір жерлерінен, әсіресе жаңағы құрбандық шалу орындарынан ірі қара малдың және жылқының сүйектері, кейде құмыраның сынықтары, тіпті ұсақ-түйек заттар да кездесті.

Қоршаудың солтүстігіндегі тастар астынан ені бір метр, биіктігі жарты метрдей шым-топырақ үйіндісінен тұрғызылған жал көрініп жатты. Беткі шым қабаты аршылғанда солтүстік-батыс бөлігінен тонаушылардан қалған із болса керек, аса биік емес, сары топырақ үйіндісі байқалды. Қазба барысында кешендегі қоршаулардың

ного рогатого скота. Под камнями на северной стороне ограды прослеживался вал, сложенный из дерна и грунта, шириной в 1 м и высотой 0,5 м. При вскрытии верхнего слоя дерна, в северо-восточной части, была обнаружена небольшая насыпь из глины - это, возможно, следы грабительского лаза. В ходе раскопок выяснилось, что первоначально ограды не были соединены друг с другом.

В результате исследований было предположено, что эти три ограды являются культовыми сооружениями или святилищем - местом богослужения, куда древние тюрки приносили продукты из мяса и молока, а также предметы конской упряжи и клали их в неглубокие ямы, располагавшиеся вокруг каменных изваяний, внутри каменной ограды и на курганных насыпях.

На площадке между самой крупной се-

верной и чуть меньшей средней оградами, вокруг каменного изваяния, установленного на северо-востоке большой ограды, в специальной яме в форме буквы «П» обнаружены следы жертвенного огня. Глубина ямы для огня 0,5 м, дно U-образное. Видимо, начиная с этих времен, дошло до нас сравнение огромного следа от копыт богатырского коня-гулпара с местом для костра, запечатленного в героических эпосах. Это пространство, предположительно, было священной площадкой, где шаманы вызывали своих духов, проводили различные ритуалы, исполняли обрядовые танцы. Об этом свидетельствуют найденные в процессе раскопок бусина из агата и серебряная накладка округлой формы с рельефным фитоморфным изображением, которые, видимо, упали с одежды шаманов при проведении обрядов. При дальнейшей полной зачистке

арасы негізінен бөлек болып, кейіннен құлаған тастармен бірігіп кеткендігі жақсы байқалды.

Қазба жұмыстары көрсеткендей, бұл үш қоршау, тас тақталардан тұрғызылған, төртбұрышты көне түрік дәуірінің ғұрыптық

қоршаулары, яғни о дүниеге өткен тумаларының құрметіне арналған ас беру, құрбандық шалу және де басқа жосын-жоралғылар өткізетін орындар. Сонымен қатар қайтыс болған белгілі адамдардың рухымен теңестірілген тас мүсіндер төңірегіне,

черного пятна, локализуемого с южной стороны, были обнаружены кости нижней челюсти лошади, волоски лошадей палевого, светло-саврасового и рыжей масти и лежащие по отдельности плоские камни. Видимо, они использовались как подставки под головы животных во время совершения ритуалов жертвоприношения. Можно предположить, что лошади, принесенные в жертву, служили верховыми животными - аргамаками покойного в загробном мире. А каменные скульптуры играли роль связующих элементов, которые транслировали молитвы живых до Небожителя Тенгри.

В целом нами выяснено, что площадка между большой и средней оградами являлась местом для кострищ. При проведении исследований обнаружено, что мощность грунта, где были выявлены золотые изделия, составляет 15-20 см. Из этого можно заключить, что обряд сжигания тел покойников в обеих оградах продолжался длительное время.

Огонь у древних тюрков почитался особенно. Известно, что обряд трупосожжения тесно связан с культом очищения. При кремации тела усопшего люди верили, что огонь очистит его душу от различных грехов, со-

вершенных при жизни, а легкость пламени вознесет его к небесам. Укоренившаяся вера тюрков в силу огня не утратила своего значения даже после принятия ими ислама, тесно вплетаясь в обряды мусульманства. Как известно из письменных источников, прибывшие в ставку кагана тюрков Суяб послы Византии, возглавляемые Земархом, в ходе чествования подвергались обряду очищения огнем (Жолдасбайұлы, 1995, 53 б.). Этот древний обряд в последующем находит свое продолжение в жизни казахов. Он присутствует в бытовых традициях до этнографической современности, например, очищение огнем колыбели перед укладыванием в нее младенца; подливание масла в горящий очаг невестой, когда она впервые переступает порог дома жениха; шествие кочевья между кострами при откочевке аула на жайлау; сжигание старых, пришедших в непригодность вещей и т.д. Таким образом, знания предков об очищающих свойствах огня отражаются в их мировосприятии.

Традиции захоронения коня с хозяином, приношения в жертву коня, захоронения вместе с усопшим посуды, предметов конского снаряжения интегрировались с религиозны-

тас қоршау ішіне және қорған үйіндісіндегі терең емес шұңқырларға ет, сүт тағамдарын және ат әбзелдерінен заттар көмген.

Үш қоршаудың солтүстік шетіндегі үлкені мен ортадағы одан сәл кішірегінің орталарындағы алаңқаймен, үлкен қоршаудың солтүстік-шығыс жағындағы тас мүсінді айналдыра пошымы «П» әрпі немесе доға тәрізді арнайы дайындалған траншеяда жағылған алау орны байқалды. Оның тереңдігі жарты метрге жуық, түбі астау тәрізді, ойық келген. Осы доғаның ішкі жағындағы бос кеңістікте, бәлкім сол кездің бақсылары жындарын шақырып, әртүрлі рәсімдерін жасаған, діни билерін билеген болса керек. Бұл маңайды тазалағанда түсі қызыл ақық (агат) моншақ пен пошымы дөңгелек келген, шеттерінде гүл тәрізді бедерлері бар күміс жапсырма сияқты бұйымдар табылды. Одан әрі тазалағанда жылқының астыңғы жақ сүйегі табылды.

Кешендегі от орнының маңайынан және ортасынан жылқының астыңғы жақ сүйегі, тістерімен қоса және сары, жирен түсті, құрбандыққа

шалынған жылқы малының қылдары табылды. Қара дақтың бойынан, жеке-жеке жалпағынан жатқан тастар кездесті. Бұлар құрбандық шалу үрдісінде малдың бауыздарына пайдаланған ерекше маңызы бар төсеніш тастар болуы мүмкін. Ал тас мүсіндер тірілердің тілектерін тәңіріге жеткізуші, марқұмның жебеушісі ретінде де саналған.

Кешенді толықтай тазалағанда, үлкен қоршау мен ортаңғы қоршаудың орталарындағы кеңістіктің толықтай от орны екені және бұл жердегі күл араласқан топырақтың қалыңдығы 15-20см екені анықталды. Бұдан екі қоршауда да мәйітті өртеу мен отқа аластау салтының көп уақыт бойы жүргенін көруге болады.

Көне түріктердің отқа байланысты таным түсініктері ерекше болған. Өлікті өртеп, қалған күлін жерлеу дәстүрінің от культімен тікелей байланысты екендігі белгілі. Бақиға көшкен адамның тірі кезінде жасаған әртүрлі күнәларынан от тазалайды деген сеніммен өлген адамды өртеп жіберген. Оттың жалынымен оның тазаланған, күнәсіз жаны аспанға ұшады. Бұл сенімнің көне түріктерде мықты дамығаны соншалық, ислам діні келгеннен кейінде негізгі қызметтерін атқармағанмен де кейбір элементтерін сақтап қалды. Жазба деректерде Түрік қағанатының астанасы Суяб қаласында Земарах бастаған Византия елшілігін қабылдау барысында оларды жағылған оттың арасынан өткізілген (Жолдасбайұлы, 1995, 53 б). Бұл түрік халықтарының отқа табынуының тағы бір айғағы. Осы отпен аластау дәстүрі кейіннен қазақтарда да сабақтастығын табады. Бұл жерде қазақ халқында өте ерте кезден отқа байланысты салт-дәстүрлер қалыптасқанын айта кету керек. Олар: жас нәрестені бесікке саларда бесікті отпен аластау, жас келін үйге алғаш енгенде табалдырықтан отқа май құю, ел жайлауға көшкенде көшті жанған екі оттың ортасынан өткізу. Ескі, жарамсыз заттарды өртеп отыру, т.б. Осының бәрі оттың тазартқыштық қасиетін ертедегі ата-бабаларымыздың айқын аңғарғандығы.

Ал тірі күнінде мінген атын бірге жерлеп, құрбандыққа жылқы шалып, ыдыс-аяқ, ат әбзелдерін бірге көму дәстүрі, ислам дінімен

ми традициями ислама суфийского толка. Это мы наблюдаем по обычаю расположения в могиле усопшего головы лошади, принесенной в жертву на поминках по прошествии 7, 40 дней и в годовщину смерти, а также навешивания куска ткани, одежды на священное дерево или могилу.

В большой ограде остатков предметов найдено не было. В средней ограде, сложенной из каменных плит и блоков, выявлены находки. В ее юго-восточной части, ближе к середине, обнаружены железные удила средней сохранности, две застежки с изображением копящих хищников, выполненных в четком рельефе. Сохранность застежек плохая. У одной из них прослеживаются лишь очертания рельефа, у другой, хотя и сохранилась желез-

ная основа, но от оловянной накладки остались лишь частицы.

Серебряный кувшин сохранился хорошо, хотя одна его сторона сильно деформирована. Его параметры: высота 7,5 см, диаметр края 3 см, диаметр горлышка 2,5 см, диаметр боковины 4,5 см, диаметр дна 3 см. Ручка в виде круга диаметром 1,5 см сделана отдельно и соединена с кувшином при помощи заклепок. Одна из них выполнена в виде сердца. В настоящее время кувшин хранится в Национальном музее золота и драгоценных металлов в Астане. Аналогичные по форме серебряные кувшины были найдены в Перещепинском могильнике и в долине КошкарТокмакской обл. в Кыргызстане. Исследователи датируют эти находки VII в. (Евтюхова, 1952, с. 107).

сабақтасып, сопылық бағытта өзінің жалғасын тапқан. Оларды қонақ асына, жеті және қырық күндік пен жылдығына сойылған жылқының басын марқұмның моласының ішіне қою және түл ету, ақтық байлау дәстүрлерінен көреміз.

Көне түркілер алтынды күнге теңеп, күннен жаралған тас деп түсінген. Алтын мен күміс табиғатта жеке түрінде кездесетін болғандықтан және алтын мен күмістің түрлі микробтарды өлтіретін қасиетін ол кезеңде де білгенге ұқсайды. Ал бұл аза тұту кешеніндегі алтын және күміс ыдыстардың атқарған рөлдері ерекше болған. Оларға марқұмның қасиетті иман сулары (сүт, қымыз) құйылып қойылатын болса керек.

Осы жерде бұрын табылған алтын құманың биіктігі - 5,3 см, салмағы - 17,9 г. Сарыкөл құмандарының баламалары ретіндегі алтыннан, күмістен жасалған құмандар көне түркілерде кеңінен таралғанын қытай және моңғол

деректерінен білеміз (Сұңғатай, Еженханұлы, 2005, 27 б; Ермоленко, 2004, с. 22- 23; Кубарев, 1997, с. 27- 30). Ыдыстардың бөрінің сыртқа қайырылып шығарылған дөңгелек ернеуі, иық сызығы, тұтқасы, дөңгелектен бүйірі және жеке белгіленген дөңгелек, жайпақ түптері бар.

Шыңғыстау құманының ерекшелігі - еніне карағанда тұрқы биіктеу, ыдыстың бүйірі төмен жағында емес, ортасында, яғни, келбеті ваза тәрізді. Тұтқасы бұралған сымнан емес, таспа қаңылтырдан жасалған.

Алтын құман ішінен ортасынан бүктетілген және оралған түрінде жұқа алтын жолақтар шыққан. Олардың саны он, әрбіреуінің салмағы 0,8 грамм дөңгелекшелер, жетеуі - басы дөңгелек, сопақша келген "құлып тесігі" тәрізді заттар, күмістен жасалған дәл осындай заттардың бет бекітпелері. Бекітуге және жұмсақ бұйымға қадауға арналған төрттен және екіден, көлемі ине

В степях Евразии такие серебряные кувшины встречаются крайне редко. Они обнаружены на озере Сарыколь, близ Шыңғыстауских гор, в могильнике Бертек на плоскогорье Укок и в окрестностях с. Юстыд в Горном Алтае. Находки золотых и серебряных кувшинов в одном комплексе встречены впервые.

Надо отметить, что ранее, в ходе разведывательных работ на комплексе, при попытке вертикально установить вышеописанное каменное изваяние, обнаружены кувшин из желтого металла и другие изделия.

Древние тюрки отождествляли золото с солнцем, верили, что этот металл рожден солнцем. Золото и серебро в природе встречаются отдельно от других металлов, а также имеют дезинфицирующие свойства, что доказано современными научными исследованиями. Так, вода в серебряной посуде дольше хранится, так как ионы серебра уничтожают бактерии. Поэтому роль серебряных и золотых сосудов в поминальном комплексе была особенной. Вероятно, в них наливали поминальную воду (молоко, кымыз) для усопшего.

Предметы, выявленные в комплексе Сарыкол, встречаются в погребально-поминальных сооружениях тюрков 8-9 вв. Другие тюркоязычные этносы – кимаки, кипчаки, огузы совершали ритуалы и обряды в местах захоронения усопших. Они приносили жертву в небольших ямах вокруг каменных скульптур, которые в свою очередь отождествлялись с душами умерших. Внутри каменных оград и курганных насыпей клали мясные, молочные продукты и предметы конского снаряжения. Закладка изделий в отдельных, «тайных», укромных местах чаще всего связана у тюрков с обычаем трупосожжения.

Третья ограда в этом комплексе гораздо меньше остальных, незначительно выделяется на поверхности и образована каменной кладкой в 2-3 ряда. В ходе раскопок выясни-

лось, что ограда подверглась сильному разрушению, ограблению. Камни северной части были перемещены грабителями в процессе закапывания вырытой ими же ямы. Четко прослеживается темное пятно на месте грабительского лаза в середине стены. Захоронение, либо какие-то артефакты в этой ограде не были обнаружены.

В целом, не вызывает сомнения то, что эти три ограды были сооружены в одно время. Глину или раствор для кладки стен оград не использовали.

При изучении объекта выяснилось, что полосы грунта темного цвета вокруг скульптуры в форме буквы «П» и вдоль стен оград по внешней стороне – это места ритуального костра: ранние тюрки проводили поминальные ритуалы, зажигая огни вокруг комплекса и каменного изваяния. Исходя из вышеназванных признаков, можно заключить, что сооружение на Сарыколе является характерным поминальным комплексом.

В 2010 г. были продолжены археологические раскопки на комплексе Копа, входящего в состав микрорайона Сарыкол. Комплекс Копа состоит из 5 объектов поминального характера и культовых сооружений (оград). Исследовались захоронения на памятниках Копа-1, Копа-2 и Копа-3.

Копа-1 – комплекс, состоящий из 26 каменных оград: 3 отдельно стоящие и еще 23 ограды, расположенные к востоку от них. Цифровая маркировка первых трех оград ориентирована с севера на юг. В ходе археологического исследования памятника обнаружены кости нижней челюсти лошади, скелеты мелкого рогатого скота – трех животных. Сохранность костей средняя. Поскольку черепа отсутствовали, можно предположить, что это было сделано специально - животные были принесены в жертву.

В ограде № 1 комплекса Копа-2 с запад-

көзіндегі ғана тесікшелері бар. Төрт шаршы алтыншалар да (көлемі 1,5x1,5 см) бұрыштарынан бұйымға бекітуге арналған.

Табылған археологиялық мұра түркі заманының, VIII-IX ғасырлардағы жерлеу және еске түсіру заттарының жиынтығы деп танылды.

Қазба барысында ортадағы қоршаудың оңтүстік-шығысынан, сақталымы орташа бір темір ауыздық, екі тал мысық тұқымдас аңның бейнесін беретін, бетін қалайымен қаптаған, беті сүйегі және пықшыты, иегі анық бейнеленген темір қапсырмалар және күміс құман табылды. Екі қапсырманың да сақталымдары нашар. Біреуінің нобайы ғана қалған, екіншісінің темірден жасалған негізі сақталғанымен бетіндегі қалайының тек қалдықтары ғана қалған. Күміс құманның бір беті деформацияланғанымен жалпы жақсы сақталған. Биіктігі 7,5 см. болатын бұл күміс құманның ернеуінің диаметрі 3 см., ал

мойынының диаметрі 2,5 см., бүйірінің диаметрі 4,5 см., түбінің диаметрі 3 см. Жеке дайындалып құманға бекіту арқылы орналастырылған тұтқасының диаметрі 1,5 см. дөңгелек етіліп берілген және осы тұтқаның астында «күрекше» іспетті жапсырма бар. Сыртқы пошымы дәл осы құманмен бірдей күміс құмандар Перещепин көмбесі мен Қырғызстанның Тоқмақ облысының Қошқар атырабынан табылған. Мұндай күміс құмандар VII ғасырмен мерзімделеді (Евтюхова, 1952 г. стр. 107).

Түркі дәуірінің жерлеу-еске түсіру құрылыстары жер бетінде белгілі болып жатады: ер, әйел бейнесіндегі бір немесе бірнеше тас мүсін қырынан қойылған ұзынша тас тақталардан тұрғызылған төртбұрышты шағын қоршау (шарбақ) немесе кішірек дөңгелек қорған (оба).

Исламға дейінгі түркілер, олардың ішінде кимақтар, қыпшақтар, оғыздар, дүниеден өткен

ной стороны был заложен раскоп размером 12 x 12 м. Первоначально ограда была скрыта под насыпью диаметром 8 м. С восточной стороны каменной насыпи было установлено два каменных изваяния. Детали каменных скульптур выполнены техникой контурной выбивки. Изваяние, стоящее с северной стороны, изготовлено из красного гранита и по размеру больше, чем первое. На верхушке скульптуры с правой стороны рельефом изображен небольшой головной убор округлой формы. Изображения таких головных уборов встречаются на Алтае, в Тыве и Монголии. Исследовательница А.Л. Евтюхова отмечает, что они «напоминают современные казахские головные уборы» (Евтюхова, 1952). На каменных изваяниях кроме головных уборов тако-

го типа встречаются еще и изображения ма-лахаев, тымаков (треух) и дульга (воинский шлем). Видимо, они маркируют какое-то особое состояние человека - время смерти или событие, а также условия, ставшие причиной смерти определенной персоны.

Вторая скульптура меньшего размера вытесана из сизовато-серого гранита. На ней четко обозначено лицо, проработаны глаза и нос, изображен «кимешек» (головной убор замужней женщины), контуры которого обхватывают лицо от лба до подбородка.

В ходе раскопок были также открыты руины четырехугольного в плане строения, стены которого были возведены в два параллельных ряда с заполнением пустот между ними.

Известно, что такие каменные ограды яв-

адамдарының жерлеу орындарында түрлі рәсімдер атқарған. О дүниелік болғандардың рухымен теңестірілген тас мүсіндер төңірегінде, тас қоршау ішіне және қорған үйіндісіндегі терең емес шұңқырларға ет, сүт тағамдарын және ат әбзелдеріненің бөлшектерін көмген, құрбандық шалған. Заттарды бөлек, "құпия" орындарға көму, көбінесе, түркілердегі өртеп жерлеу ғұрпына байланысты.

Жалпы бұл киелі орышның құрылымдарының үшеуі де бір уақытта тұрғызылғаны күмән туғызбайды. Үш қоршаудың да сыртын айналдыра қазылған ордың да бірдей болулары кездейсоқ емес. Ең қызығы үш қоршауда да айналдыра қазылған ор бұрышқа жетпей бітеді.

Шыңғыстаудағы Сарыкөл ескерткіштер тобына кіретін Қопа кешенінде археологиялық қазба жұмыстар 2010 жылы жалғасып, онда Қопа 1-3 қорымдары қазылды.

Қопа-1 қорымы оң жағында қатарласа жатқан үш қоршаумен сол қапталында шашыраңқы жатқан жиырма үш тас қоршаулардан тұратын үлкен ескерткіш. Алдыңғы үшеуінде археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Ескерткіш толықтай тазаланып болғанда жылқының жақ сүйегі және 3 ұсақ малдың қаңқалары анатомиялық реттілікпен кездесті. Барлығының бас сүйектері жоқ болғандығына қарап, көне түріктердің дәстүріне сәйкес құрбандыққа шалынған жануардың сырыққа керіп қоятын терісіне ілінген қалдықтар да болуы мүмкін деген де тұжырым жасауға болады.

Қопа-2 қорымындағы тас үйіндінің шығыс жағында көне түрік дәуірінің екі тас мүсіні қатарласа орналасқан. Тас мүсіндердің келбеті контурлық техникада қашалып өңделген.

Қазба барысында пошымы төртбұрышты келген, сыртқы және ішкі қабырғаларын қатарластыра

ялись основным незыблемым элементом поклонения Тенгри. По особенностям конструкции сооружения делятся на группы. Наиболее сложные по архитектуре комплексы с каменными изваяниями посвящались верховному Тенгри – единственному богу Вселенной. Кроме этого, такие сооружения посвящались и матери природы Жер-Су и Богине прародительнице «сынов человеческих» - «кісі оғлы» Умай. Подобные сооружения считались земной обителью Бога.

Классифицируя древнетюрские ограды с каменными изваяниями по параметрам; качеству строительного материала; искусству выполнения изображения; архитектурным особенностям; иконографической и морфологической уникальности каменных изваяний, можно условно разделить их на две большие группы – аристократические и рядовые. В нашем случае, рассматриваемые ограды-святилища по всем признакам являются рядовыми. Следует заметить, что аристократические ограды изучены намного больше, чем рядовые (Войтов, 1996, с. 23).

Образы, заключенные в скульптурах, созданные древними ваятелями, очень разнообразны. Это – батыры, бии, абызы, жыршы и скотоводы. Ученые выдвигают по этому поводу разные точки зрения. Например, одни полагают, что это изображения наиболее сильных противников, которых одолели в поле боя батыры древних тюрков. Здесь уместно напомнить казахскую поговорку: «Досың да, дұшпаның да ер болсын», которая является этнографическим этнодом или маркированным выражением передачи мировосприятия тюрков. Некоторые исследователи склонны считать, что это образы самих тюрков, установленные у их могил или на месте их кремации.

Согласно анимистическим верованиям древних тюрков, баксы переносил душу усоп-

шего на каменное изваяние. Каменное изваяние изготавливалось в период погребения (?) и устанавливалась в восточной части погребально-поминального комплекса. В каменном изваянии изображали усопшего и по верованиям он должен был участвовать в своих же похоронах (Кубарев, 1997, с. 34).

Дошедшие до нашего времени памятники древних тюрков - это каменные изваяния, захоронение человека вместе с лошадью и ритуальные ограды круглой или четырехугольной формы. Часто встречаются смежные ограды, которые составляют цепочку. Каменные изваяния устанавливались с восточной стороны оград. Каменные скульптуры передают нам индивидуальные черты лица, одежду, прическу древних тюрков. Подобные древнетюрские ограды сооружались специально для проведения поминальных обедов (ас) в честь усопшего (Толеубаев, 1991; Кубарев, 1984; Баяр, 2008).

Видимо, именно в эту эпоху сформировалась традиция устанавливать внутри оградок каменные скульптуры в честь знаменитых батыров, общественных деятелей, выдающихся личностей.

Древнетюркскую традицию посвящения усопшему каменного изваяния унаследовали более поздние кочевники – кыпчаки, кимаки, карлуки, которые расширили степные горизонты. Памятники тюркской эпохи встречаются вдали от их ойкумены, на жайлау, на высоких горных склонах и в ущельях, где высокая травостой. Это наталкивает на мысль, что обряд почитания душ усопших проводился только в летнее время. Пока каменных изваяний, установленных вблизи постоянных мест заселения, не обнаружено.

Обычаи и обряды, которые широко распространены у древних тюрков, через многие века находят отражение у их потомков. Отражение традиции поминального обеда (триз-

қалап, орталарын толтырып отырған құрылыс орны ашылды.

Тәңірге табынудың жер бетіндегі негізгі жылжымайтын элементі осы тастан жасалған қоршаулар екені аян. Осындай пантеондар жасалуы жағынан көптеген топтарға бөлінеді. Ал бұлардың ішіндегі архитектуралық немесе қасына қойылған тас мүсіндердің неғұрлым күрделі жасалғандары жоғарғы әлемнің жалғыз құдайы Тәңірге арналған. Бұдан басқа табиғат анасы Жер- Су мен жер бетіндегі барлық адамзаттың анасы Ұмайға арналып та осындай кешендер тұрғызылған. Яғни бұл қоршаулар құдай үйі деп саналуы мүмкін.

Көне түріктердің қасына тас мүсін қойылған қоршауларының көлеміне, жасалған шикізаттардың сапасына, ою, бедерлеу өнерінің күрделілігіне, сәулеттік ерекшеліктеріне, тас мүсіндердің иконографиялық және

морфологиялық бірегейліне қарай топтастыра отырып «ақсүйектік» және «қатардағы» деп екі үлкен топқа бөлуге болады. Біз қарастырып отырған қоршау-ғибадатханалар қатардағы қоршаулар болып саналады. Екі топты салыстыра қарағанда ақсүйектік қоршаулар неғұрлым көбірек зерттелген (Войтов, 1996 г. стр. 23). Көне түріктердің діни наным-сенімдері мен дүниетанымдарынан нақты мәліметтерді аз санды ақсүйектік қорымдар емес, бүкіл халықтық жалпыға ортақ қатардағы қорымдардың беретіні анық. Сондықтан Шыңғыстау мен Тарбағатайдағы көне түріктердің ескерткіштерін зерттеудің болашағы мол болмақ.

Көне түріктердің мекендерінен бізге қалған мұралар тас мүсіндер, адамды атымен жерлеген обалар және дөңгелек немесе тік бұрышты ғұрыптық қоршаулар болып табылады. Екі, үш және одан да көп шарбақтардың бір-біріне жап-

ны) в честь аруаков (душ) предков, поминания ушедших из жизни достойных сынов своего народа среди казахов тому свидетельство.

А.Х. Маргулан в ходе исследований каменных изваяний на Улытау, заключил, что «каменные изваяния – это знаки, которые ставились не у могил, а на местах проведения тризны, конных соревнований в честь почитания усопшего» (Маргулан, 1966, 136). Предположение ученого подтверждают атрибуты, исследованных нами оград и каменных изваяний древнетюркской эпохи, выявленные в комплексе у озера Сарыкол в горах Шыңғыстау: серебряные пластинки-украшения в виде лепестков и бусин из красного агата; волосы лошади рыжей и белой масти, конский навоз и кости мелкого рогатого скота.

К памятникам древнетюркской эпохи относятся и обрядовые оградки, традиция сооружения которых продолжается с 6 по 9 вв. Древнетюркские ограды служили местом проведения тризны для почитания усопшего (в основном мужчины). Ограда четырехугольной формы сооружалась из вертикально установленных каменных плит. Внутренне пространство объекта заполнялось камнями. Рядом с оградой устанавливали каменное изваяние – скульптурное изображение усопшего или обычный каменный столб. Обычно, изваяние ставилось лицевой стороной на восток. Иногда от объекта или изваяния на восток тянется цепочка из балбалов. В свое время эти каменные столбы были установлены в специально вырытые ямы. В настоящее время они находятся, чаще всего, в опрокинутом состоянии. Многие ученые придерживаются мнения, что балабалы обозначают убитых врагов. Другие считают, что они установлены представителями разных родов, племен в знак свидетельства своего участия в обряде поминовения (тризне).

Скульптуры древних тюрков по-разному

изображают облик персона. В одних показана только голова человека, в других человек изображается до пояса, очень редко – в полный рост. В скульптурах, изображенных полностью или до пояса, присутствует образ вооруженного воина, часто – образ человека с чашей в правой руке. Левая рука воина обычно изображена опирающейся на рукоять оружия, подвешенного на поясе. Древнетюркским изваяниям присуще изображение усатых мужчин монголоидного типа. На их лицах четко изображаются брови и нос, соединенные в Т-образной форме, и миндалевидные глаза. Посредством изобразительных канонических передается и гневный, и грозный образ, проявляемый в изображении сдвинутых бровей, выпуклых глаз. В эпосе тюркских народов батыр обычно одерживает победу, когда он в гневе и грозен. Однако ценность всех изваяний заключается в том, что древние ваятели с помощью фиксации эмоций на лице могли передать реальный облик древних тюрков. Прическа, одежда, украшения и другие детали прорабатываются детально. Судя по тонкости исполнения, можно быть уверенным в том, что в этих изваяниях присутствуют образы конкретных личностей.

В результате дальнейших исследований обрядовых и поминальных памятников тюрков и кыпчачков становится возможным детализировать и уточнить этническую карту населения Великой Степи, а также более достоверно изучить бытовую и обрядовую стороны жизни племен – предков современных представителей кыпчакской языковой семьи в общем, казахов в частности.

Древнетюркская культура основана на обычаях и нормах, в которые впитано мифологическое сознание. С помощью освоения степных горизонтов тюрки создали свой сложный символический мир. Величием искусства кочевников средневековья являются

сарластыра қаланатын түрлері де жиі ұшырасады.

Көне заман тас безеушілерінің қолынан шыққан мүсіндерде сомдалған бейнелер сан қилы. Олар – батырлар мен билер, абыздар мен жыршылар және бақташылар. Бұл жөнінде ғалымдар арасында екі түрлі пікір бар. Олардың – бірі тас мүсіндерде түркі батырларының ұрыс даласында өлтірген аса күшті жауларының тұрпаты бояулы суреттелген десе, екіншілері – бұлар қабірдің басына немесе сүйегі өртелген жерге орнатылған түркілердің өздерінің бейнесі деп санайды.

Көне түріктер өмірінен кең орын алған әдет – гұрыптар ғасырлар көшіп артқа тастап, олардың бүгінгі ұрпақтары арасында өз жалғасын тауып отыр. Қазіргі кезде ата – бабалардың аруағына

бағыпшап ас беру, халқымыздың ардақты ұлдарын қадірлеп – қастерлеп еске алу іргелі дәстүрге айналды.

Ұлытау өңіріне жүргізген зерттеулерден кейін Ә. Х. Марғұлан «бұл тас қоршаулар – адамдар жерленген қабір емес, оларды еске түсіру үшін ас беріп, ат шаптырған киелі орындар болған-деген қорытындыға келген (Марғұлан, 1966, 136). Ал Шыңғыстау Сарыкөліндегі жүргізілген археологиялық зерттеулер тас қоршаулардың жоғарыда аталған қызметтері мен қатар өлікті өртеп жерлейтін кремациялық орын болғандығын дәлелдеді. Қазақ халқының «күлді баспа» дейтін тиым дәстүрі осы кездерден жетсе керек.

фольклор и шедевры монументального искусства, посвященные духам предков.

Изученные нами в ходе археологических работ объекты послужат основой систематического исследования истории и культуры средневекового Казахстана, в частности рассматриваемого нами региона. В наше время значимость исследований в области изучения монументального искусства, их классификации и периодизации возрастает. Тщательное изучение статуарного искусства эпохи древних тюрков поможет пролить свет на многие неизученные страницы, касающиеся культуры, искусства и истории древних обитателей

степной Евразии, проследить ход развития этнодемографических процессов степных племен вне их ойкумены.

Полное описание и документирование памятников близ озера Сарыкол, включая, помимо древнетюркского периода, объекты эпохи бронзы, раннего железного века, которые составляют комплексную картину историко-культурного наследия степной зоны, - задача неотложная, своевременная, так как эти объекты древности, изучаемые нами, подвержены техногенным и природным разрушениям и требуют всестороннего изучения.

ҚОРЫТЫНДЫ

Шығыс Қазақстанның территориясы ежелгі заманнан бері өзінің әртүрлі тарихи-мәдени ошақтардың тоғысқан жеріне ұтымды орналасуының және де ынғайлы, адамға жай табиғи-жағрафиялық жағдайының арқасында Кіндік Азияда орын алған барлық маңызды этномәдени үрдістердің нағыз қайнаған ортасында болды. Осының айқын дәлелі ретінде өңірде барлық тарихи-археологиялық кезеңдерде өмір сүрген халықтардың материалдық үлгідегі іздері – қоныстар, тау-кен орындары, сан алуан жерлеу құрылымдары, ғибадатханалар, жартас суреттері, тасмүсіндер т.с.с. көптеп шоғырланған.

Солардың ішіндегі ең қызықтыларының бірі кейінгі кезде ашылып жатқан өн бойына құстұмсық бұғылардың бейнесі салынған Тарбағатай бұғытастары. Олар негізінен Монголияның батысында, Байкал өңірінде, Сібірдің кейбір аймақтарында кең тараған ескерткіштердің түріне жатады, ал біздің жердегілері классикалық түрдегі бұғытастардың бүгінгі күндегі ең батыс шебін айқындайды.

Ал, жартас суреттеріне келсек, олардың Шығыс Қазақстандағы бізге белгілі нұсқалары сонау мыс дәуірінен қазақтардың этнографиялық гравюраларына дейінгі кезеңдерді қамтиды, ал өздерінің құрамы, сюжеттік желістерінің ерекшеліктері және ішкі мазмұнының семантикасы жағынан алып қарағанда жалпы Кіндік Азия жартас бейнелеу өнерінің жүйесінің аясына кіретін ерекше туындылар қатарына жатады.

Ортағасырларда қазіргі Шығыс Қазақстан жерлері Батыс түрік қағанатының құрамында болғандықтан, осындағы ескерткіштер империядағы болған барлық тарихи-этникалық оқиғалардың материалдық көріністері болып табылады.

Тарбағатай таулы өңірінде көне түрік тайпа одақтарының ең ірі орталықтарының, яғни, «қорығының» болғандығын кейінгі жылдардағы біздің зерттеулердің кейбір қорытындылары көрсетіп отыр. Осындай киелі жерлерде тасмүсіндер қойылған обалар мен арнаулы құрылымдар, жерлеу орындары және басқа да сол заманға тән материалдық құндылықтар көптен табылады. Әсіресе, көне түрік қағандарының бәдіздеріне тән белгілер – малдасын құрып отырып, сол қолын тізесіне қою және оң қолымен киелі тостағанды ұстап отыру мәнерінде соғылған, Тарбағатайда табылған үлгілері – соның бұлжытпас айғағы. Қағандар қолдарына ұстап отыратын киелі ыдыстардың нағыз алтын мен күмістен жасалған түпнұсқалары біздер зерттеген Абай ауданындағы Сарыкөлдегі ғұрыптық кешеннен шығып отыр, олар бүкіл ортағасырлық түрік әлеміне белгілі құндылықтар. Айта кететін жайт, осы кешендегі көмбеде басқа да бағалы заттар мен ат әбзелдері табылған.

Өлкенің тарихи және археологиялық ескерткіштерге қанша бай болғанымен және академиялық экспедициялар мұнда сонау XVIII ғасырдан бастап жұмыс істегеніне қарамай, оларды зерттеп халыққа жеткізу шаралары әлі күнге дейін ойдағыдай жүзеге аспай келеді. Сондықтанда келешекте ұлттық стратегиялық «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында атқарылмақшы болып жатқан шаралардан көп үміт күтеміз.

Осы жұмысты академиялық ғылыми мекемелер мен жоғарғы оқу орындарының, сондай ақ жергілікті Әкімшіліктің, Мәдени басқармалардың және ескерткіштерді қорғау инспекциясының бірігіп атқарған болашағы мол жұмыстарының алғашқы нәтижесі ретінде көпшілікке ұсынып отырмыз.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Территория Восточного Казахстана, в силу природно-ландшафтных условий, богатства ресурсами и, главное, благодаря удобному расположению на стыке культурно-исторических зон, с древнейших времен находилась в бурном водовороте ключевых событий и миграционных процессов, которые происходили в Центральной Азии. Поэтому здесь сконцентрированы материализованные свидетельства всех археологических эпох и периодов, представленных древнейшими стоянками, отдельными артефактами, поселениями, горными выработками, курганами, культово-поминальными сооружениями, петроглифами, каменными изваяниями и т.д.

Наибольший интерес вызывают находки в Восточном Казахстане оленных камней с изображениями птицеголовых оленей, больше характерных для Западной Монголии, Забайкалья и Сибири. Находки из Тарбагатай маркируют пока самый западный предел распространения данного типа раннекочевнических памятников.

Наскальные изображения – писаницы и петроглифы – охватывают время от эпохи палеометалла до позднего средневековья. По репертуару и сюжетам они вполне вписываются в структуру наскального изобразительного искусства обширной зоны центральноазиатского региона.

В эпоху средневековья Восточный Казахстан являлся частью Западно-тюркского каганата, поэтому памятники монументального искусства данного региона напрямую отражают этнокультурную обстановку и исторические процессы того времени.

Результаты последних исследований позволяют предположить, что в Тарбагатае находился один из административных и сакральных центров древнетюркских племенных объединений – корыков, откуда происходят многочисленные

каменные статуи, в том числе так называемые каганские, для которых характерно изображение персонажа в особой сидячей позе со скрещенными ногами и манера, когда кисть левой руки покоится на бедре, а правой рукой персонаж держит сосуд с ритуальным напитком. Такие ритуальные сосуды из драгоценных металлов часто находят в поминально-культовых и мемориальных памятниках центральноазиатских тюрков эпохи ранне-го средневековья.

В районе озера Сарыкол в Абайском районе нами изучен уникальный культово-мемориальный комплекс, состоящий из трех примыкающих друг к другу оград и каменной статуи древнетюркского воина. У основания этого изваяния и в кладке каменной ограды зафиксирован клад-подношение, состоящий из золотого кувшинчика, серебряных и железных изделий. Такой же ритуальный сосуд из серебра, украшения и предметы быта найдены среди камней конструкции поминальной ограды.

Степень изученности и фиксации археологических памятников области, особенно, ее степной части, крайне неудовлетворительна и бессистемна, несмотря на то, что здесь, начиная с 18 в., работали специализированные академические экспедиции и накоплен определенный материал для обобщения.

Национальная стратегическая программа «Культурное наследие» дает импульс для поиска направлений для будущих системных исследований древней и средневековой истории региона по археологическим источникам.

Данная работа представляет собой опыт интеграции академической и вузовской науки, реализованный при поддержке областного управления культуры Восточно-Казахстанской области, инспекции по охране и использованию памятников историко-культурного наследия.

Z. Samashev | O. Sapashev | E. Oralbaj | E. Tolegenov | A. Isin | E. Sailaubaj

THE MONUMENTAL ART OF THE EAST KAZAKHSTAN
(ancient times and Middle Ages)

During the last years due to scientific and research works done according to the national strategic program "Cultural heritage" in the territory of East Kazakhstan a considerable quantity of archaeological monuments has been opened. Among them the most significant ones are Berel and Shilikty imperial barrows where outstanding examples of art and crafts of our ancestors have been found in so-called Scythian-Siberian animal style. This art characterizes high level of technological development of the ancient society of nomads, specifies its sociopolitical structure, beliefs and religious views. Findings from Berel and Shilikty have already become the national symbols of Kazakhstan.

However, the ideas and beliefs about culture are developed not only on the basis of research of elite objects, but in a greater degree on the basis of usual monuments as well. Numerous rock drawings, grave constructions, stone sculptures and others

are included into this category. It is impossible to understand the subject matter of historical processes which took place in different times without fixing and studying these monuments.

Deer stones are the most ancient examples of monumental art found in territory of East Kazakhstan.

Deer stones are stone arrows which are usually included into the system of grave monuments since the epoch of final bronze and cover the initial stage of the early Iron Age. The name «deer stones» occurred due to the images of deer with the head of bird and unusual horns put on the surface of arrows. The horns were cast back and different views were suggested on it.

The meaning of deer stones is the image of the armed soldier. These arrows had various pictures of weapon, board, belt, earrings, necklace and many others except for deer image. A human face on these arrows is represented extremely seldom and it is

usually generalized, but more often the person is designated by three slanting strips.

On morphological and chronological signs deer stones are subdivided into some types: simple with earrings, burn bows and die suspended to a belt, and also difficult images of beak deer and other animals. Solar signs are often represented on them.

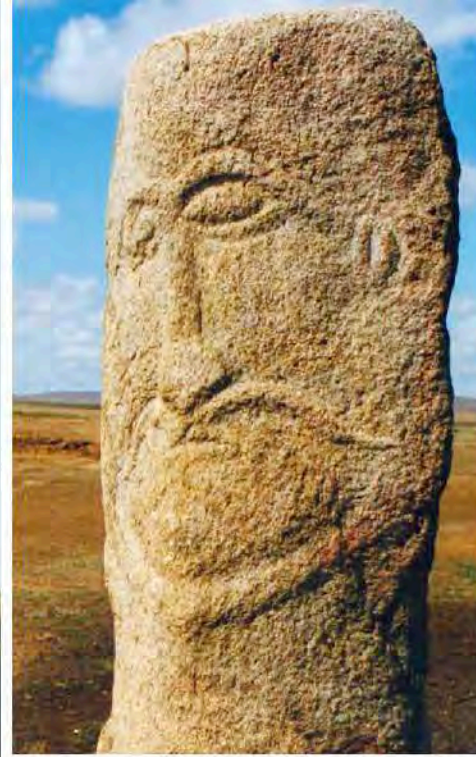
The basic areas where deer stones are found the Western part of Mongolia, Transbaikal and Southern Siberia. East Kazakhstan represents the western periphery of arrow distribution with the image of deer with the head of bird. Similar images were found in Ivolgino or in Ushkijn Uver i.e. classical monuments of this kind.

Three sanctuaries of the early Iron Age with deer stones are located in the valley Aksuat near the southern slope of mountain Zhaksy Arganaty. These monuments were explored by us in 2010 and were given the names of Ojshilik 1-3.

Ojshilik 1 is in 2 km to the southwest from "Zhartas" village. The monument represents a stone construction in diameter of 26 m with an external ring fencing (width of 4 m, diameter 120). To the south from this barrow the second object is located. It is in subquadrangle form with the height of 3 m, diameter about 35 m. Under a barrow embankment a platform is fixed. From outer side there traced sudquadrangle earthen shaft. The deer stone which was situated near this stone construction now is moved to other place by inhabitants of village.

Ojshilik 2 is on a raised site in 2 km to the southwest from the first monument and represents burial ground consisting of 14 stone barrows. One of the barrows which is located in northern part of a monument has a rectangular fencing from menhirs. From each side of the fencing "inputs" are planned, and from West side the deer stone is established. In the top part the arrows represent images of rings,

mirrors and all other surface is covered by deer with the head of birds. Besides, on this deer stone the image of gorytos with the bows suspended to the belt is engraved.

Ojshilik 3 is in 2 km to the West from Ojshilik-2. On the structure it is similar to first two monuments. In east part of a large barrow there is a three-meter deer stone. Deer with beaks, armament supplies, mirrors, earrings, belts, grinding stones and animals are represented on it. The face of the person is designated by three slanting hyphens in the top part of the arrow.

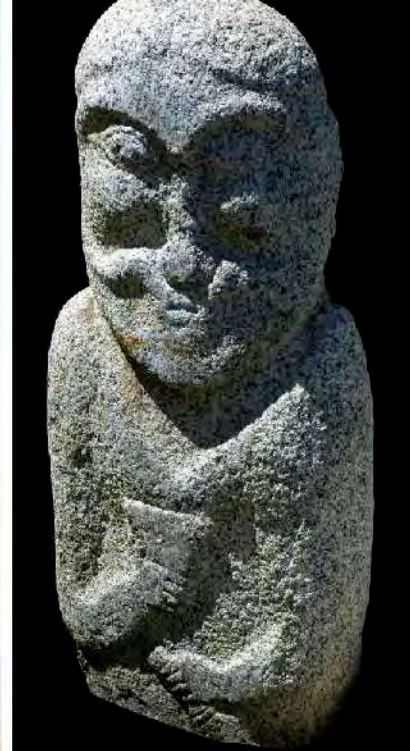
Another deer stone was found out by us in 2009 in settlement "Meshel" of Tarbagataj area, at the southern slope of mountain Tujemojnak. The morphological signs of it are similar to the monuments of Mongolia and Tyva and referred as classical. In the top part of deer stone earrings or a disk are represented. On the belt various types of weapon are shown. The whole

surface of the arrow is covered by figures of deer with the head of birds. This deer stone is considered to be the most ancient of the monuments found in region.

Monuments of petroglyphic art of East Kazakhstan cover various cultural-historical periods. Among them the most ancient and interesting ones are presented by symbolical signs on a grotto "Akbaur" done by red ochre. They are associated with the star chart or with observation post behind heavenly bodies by some archaeologists.

Drawings done with the help of red ochre are fixed in upper courses of Irtysh in places like Smoljanka, Buhtarma, close to the villages Manat, Zhanatas and Sartymbet. Use of ochre by the population of the epoch of early bronze in rituals, cults and in graphic activity is explained differently: migration from the western regions after disintegration of Indo-European generality, continuity with an epoch of holocen, convergence of cultural processes and etc.

The peak of petroglyphic fine arts development among tribes and the people occupying steppe and it is mountainous spaces of Eurasia is stated in the Bronze Age. It is connected with complication of social relations, formation of new social institutes, complex economic cultural types, strengthening of global and local migratory processes; cultural diffusions; disintegration of ethno linguistic communities; the further development and accumulation of rational knowledge of the world around; formation of new world outlook , religious representations; and formation of myth and ritual complexes.

The basic motives of petroglyphic art of the given epoch are solar signs and various symbols, instruments of labor, means of transportation, cult subjects, weapon, people and animals, polymorphic creatures such as animals and people. They represented alone or connected with concrete subject lines, quite often forming difficult multifigured compositions.

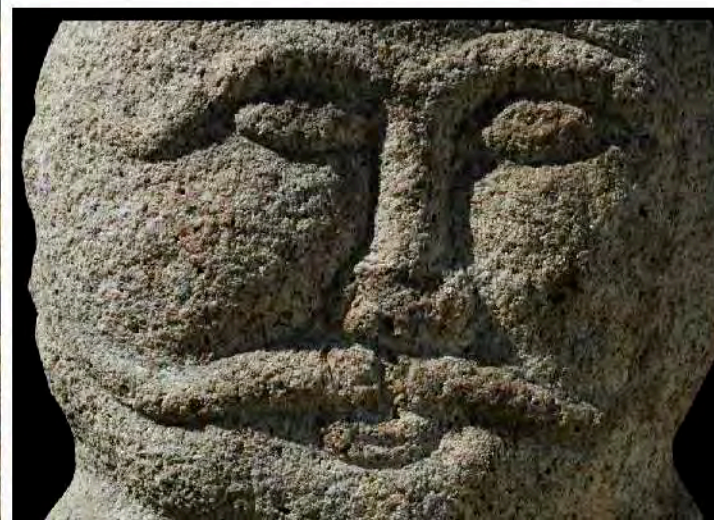
Along with traditional hunting plots at there are battle scenes with use of club, fighting axes, boards and other types of weapon of near and remote fight. Images of fighting chariots, scenes of dances with participation «disguised», erotic characters of the plot connected with a cult of fertility, and also the actions explained as rituals of sacrifices.

Decoding of the meanings of rock drawings is extremely challenging.

In some cases on the basis of the technic analysis, style, microtopography, analysis of motives and plots within the limits of one epoch it is possible to select some chronological layers.

Numerous images of wild bull rounds, vehicles or chariots, figures of disguised anthropomorphous characters are dated as first half and the middle of 2 thousand years BC.

The special group of petroglyphs of the developed bronze epoch is represented by the images of horses

done in so-called Sejmino-Turbino styles. Elements of temporal ring ornaments from natural boundary Mynshunkyr of Northeast Zhetysu, sculptural spiked knives and daggers from East Kazakhstan are very close to them from. Many researchers not without cause connect this layer of drawings with activity of daily living of ethno cultural massif of the Altaj-Central Kazakhstan metallurgical province. It can be proved by the fact that the brightest samples of the petroglyphs done in such style occur basically in Saryarka and Kazakh Altai.

During an epoch of late bronze, especially in the transition period to the early Iron Age the petroglyphs of Kazakhstan represented images of deer with unusual muzzle in the form of the bird's beak that somewhat is the conclusive evidence of migration of carriers of this graphic tradition from the depths of Central Asia steppes in to western direction. Such drawings are found in Kazakh Altai, in Zhetysu and

in the South of Kazakhstan.

Early sak images of deer with wavy horns standing on the tip of the hooves and images of wild boar and other animals standing on legs akimbo are easily distinguished. Rock drawings of openwork style and especially of torment scene are found extremely seldom in developed sack times. Nevertheless, the art of the population of steppe zone of Eurasia in sack times is mainly characterized by animal style, which took a special place. For this art the selection of motives, mythic plots, storing and transferring information in zoomorphic code, images of the predator curtailed into form of ring or herbivore with the turned out back part of the body are common. However not always it was possible for ancient artists to depict all features and subtleties of animal style on the rough surface of rocks.

Proclamation art of the epoch of Great Turkic empires is widely presented in all the areas of the

ancient Turkic cultures and show surprising constancy in characterization of the horseman image with items of ammunition, equipment, symbols, attributes and other accessories in his arms.

Materials on the petroglyphic fine arts of East Kazakhstan allow to track the development and transformation of outlook and religious representations of the ancient and medieval people.

The territory of East Kazakhstan owing to its landscape, resources and mainly thanks to the convenient location on joint of cultural-historical zones since the ancient times was in the rough whirlpool of the pivotal events and migratory processes which occurred in the region of Central Asia. Therefore here the materialized evidences of all archaeological epoch and periods are presented by the most ancient parking, separate artifacts, settlements, mountain developments, barrows, grave constructions, petroglyphs, stone sculptures and

others are concentrated.

The territory of East Kazakhstan was a part of West Turkic Kaganate in the Middle Ages. That is the main reason of monumental art directly reflecting ethno cultural conditions and historical processes of that time.

In research works of S.S. Tchernikov, F.H. Arslanova, A.A. Charikov, L.N. Ermolenko and others, which are devoted to problems of studying medieval history of East Kazakhstan there is very important data on chronology, ethnic accessory, meaning of monuments and sculpturesque art of East Kazakhstan.

The results of last researches show that around Tarbagataj mountains there was one of the administrative and sacral centers of the ancient nomads called "koryk". Numerous stone statues are originated from this place, including so-called "kagan" which is characterized by the image of the

character in a sedentary pose with his legs crossed , and the left hand by all means is on the left hip. On the right hand bent on the breast, the ritual vessel is traditionally shown. The similar vessels made from precious metals are often found in graves and memorial monuments of central Asia Turkis of the early Middle Ages epoch.

The unique cultural and memorial complex consisting from three adjoining to each other fencings was searched by us. It is situated near Sarykol lake where the sculpture of ancient nomad soldier was found. In the statue basis the treasure-gift including gold jar, silver and iron products were found. Nearly the same only the silver ritual vessel was found in a stone fencing. Together with this vessel elements of the suit in the form of silver stripe and bead, and also subjects of horse equipment were discovered.

The archaeology of East Kazakhstan in spite of

the fact that the academic expeditions worked there since 18 century still there are not enough materials for their use in cultural-historical reconstruction. Therefore in the course of realization state program "Cultural heritage" it is possible to obtain qualitatively new data for the future system researches.

The present work represents the experience of integration of academic and high school science, realized by the support of regional management of culture of the East Kazakhstan , inspection on protection and use of monuments of historical and cultural heritage.

The book is aimed at introducing to the wide range of readers the examples of monumental art of the region. The examples include petroglyphs, deer stones of late Bronze Age and stone sculptures of the epoch of Great Turkic Kaganate.

ӘДЕБИЕТ ЛИТЕРАТУРА

Адрианов А. В. К археологии Западного Алтая (из поездки в Семипалатинскую область в 1911г.) // Известия Императорской Археологической комиссии. Выпуск 62. Петроград, 1916 г. с. 77-79.

Антонова Е.В., Раевский Д.С. Археология и семиотика // Структурно-семиотические исследования в археологии. - Т. 1. - Донецк, 2002. - С. 11-23.

Бадер О.Н. Бронзовый нож из Сеймы с лошады на павершии // КСИА. - № 167. - Памятники эпохи неолита и бронзы. - М., 1971. - С. 98-103.

Байболов Б. Легенда о происхождении горы Бор-Тастаған // Записки Семипалатинского отдела Общества изучения Казахстана. Вып. VIII, 1914, с. 8.

Байбури А.К. Семиотический статус вещей и мифология // СМАЭ. - Т. 37. - Материальная культура и мифология. - Л., 1981. - С. 215-226.

Бакаева Е.П. Буддизм в Калмыкии. Историко-этнографические очерки. Калмыцкое книжное издательство. - Элиста, 1994. - 128 с.

Баяр Д. Монғолия аймағындағы көк түріктердің тас мүсіндері // Еуразияның түрк мұрасы VI- VIII ғғ. Астана, 2008ж., 93-110 б.

Берденов С.А., Гарпер Д.К., Горелик А., Куц Г., Мерц В., Самашев З., Черны Я. Исследование шахт по добыче оловянной руды, поселения и некрополя эпохи бронзы в горном массиве Дельбегетей (Аскаралы II) в Восточном Казахстане // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие» 2006 г. - Алматы, 2007. - С. 122-123.

Бобомуллоев С. Раскопки погребального сооружения из Зардчхалифы // Известия Академии наук Республики Таджикистан. Серия востоковедения, история, филология. - Душанбе, 1993. - С. 56-63.

Vidale M., Oliviere L.M. Painted Rock Shelters of Swat Valley // East and West. - Rome, 2004. - P. 173-223.

Винник Д.Ф., Кузьмина Е.Е. Второй Караколь-

ский клад Киргизии // КСИА. - № 167. - Археология Сибири, Средней Азии и Кавказа. - М., 1981. - С. 48-53.

Войтов В.Е. Древнепоркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках Монголии VI-VIII вв. М., ГМИИГ (Государственный Музей искусство народов востока) 1996 г., 152 с.

Голендухин Ю.Н. Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Тапа // Первобытное искусство. - Новосибирск, 1971. - С. 181-202.

Дэвлет Е.Г. Астрономические объекты в наскальном искусстве // Археoaстрономия: проблемы становления. - М., 1996. - С. 46-48.

Евтюхова Л. А. Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии // Материалы и исследования по археологии Сибири, М., 1952 г. Т. 1. с. 107.

Ермоленко Л. Н. Средневековые каменные изваяния Казахтанских степей. Новосибирск, Наука, 2004. - 121 с.

Есин Ю.Н., Ожередов Ю.И. Проблемы изучения Г-образных предметов с Урала, из Западной и Южной Сибири, Казахстана и Монголии // АЭАЕ. - № 2 [34]. - 2008. - С. 100-111.

Жолдасбайұлы С. Ежелгі және орта ғасырдағы Қазақстан. Алматы- Ана тілі Оқу құралы, 1995 ж. 176 б.

Зайберт В.Ф. Ботайская культура. Алматы: ҚазАқпарат, 2009., 565 с.

Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата: Наука, 1977.- с. 164.

Каменский В. Отчет Зайсанской экспедиция // Архив Института истории материальной культуры РАН. Ф. 81. Д. 31.

Килуновская М.Е. Наскальные изображения как элемент религиозно-мифологических представлений ранних кочевников Центральной Азии (по материалам из Тувы) // Жречество и шаманизм в

скифскую эпоху. - СПб., 1996. - С. 149-153.

Кирюшин Ю.Ф. Энеолит и ранняя бронза Юга Западной Сибири. - Барнаул: АлтГУ, 2002. - 294 с.

Кирюшин Ю.Ф. Каменная скульптура эпохи бронзы с Алтая // История, филология и философия. Вып. 2. Новосибирск, 1991. - С. 66-70.

Кирюшин Ю.Ф., Шульга П.И., Грушин С.П. Случайные находки бронзовых предметов в северо-западных предгорьях Алтая // Алтай в системе металлургических провинций бронзового века. - Барнаул, 2006. - С. 45-53.

Ковтун И.В., Горяев В.С. Могильник Танай-12 и культурно-хронологические особенности андроновской статуарной и изобразительной традиций // Историко-культурное наследие Северной Азии. Сборник научных трудов. - Барнаул, 2001. - С. 53-63.

Ковтун И. В. Древнейшее скульптурное изображение лошадиных «причесок» в Северной и Центральной Азии // Тропой тысячелетий. Сборник научных трудов, посвященный юбилею М.А. Дэвлет. - Кемерово, 2008. - С. 139-143

Кочмар Н.Н., Пеньков А.В., Кнуренко П.С. Первые опыты археоастрономического исследования писаниц Якутии // Археoaстрономия: проблемы становления. - М., 1996. - С. 83-87.

Кубарев В.Д. Древнепоркские изваяния Алтая. Новосибирск- Наука, 1984 г. 188 с.

Кубарев В. Д. Каменные изваяния Алтая. Новосибирск- Горно- Алтайск; Горно- Алтайск, 1997г., 184 с.

Кузнецов П.Ф. Образы коня в бронзовом веке и еще одна интерпретация ростовкинской композиции // Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура. - Барнаул, 2002. - С. 81-84.

Кучера С. Китайская археология. - М.: Наука, 1977. - 271 с

Қайсенев З. Шығыс Қазақстан облысының тари-

хи очерктері.- Өскемен, «Рудный Алтай» 2007.- 334 б.

Ларичев В.Е. Мархинский дракон и время (астрономический календарный и космогонико-мифологический аспекты семантики небесного чудовища и зооантропоморфных фигур святилища Сурактаг-хая, верхняя композиция) // Теория и практика археологических исследований. - Вып. 4. - Барнаул, 2008. - С. 165-185.

Мазниченко А.П. Бронзовый наконечник копья из Кустанайского музея // Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. - Челябинск, 1985. - С. 152-154.

Марғұлан Ә. Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер // Ежелгі мәдениет куәлары. - Алматы, 1966.- 10-13 бб.

Марсадолов Л.С. Астрономический аспект грота Акбаур на Западном Алтае // Астрономия древних обществ. - М.: Наука, 2002. - С. 228-234.

Марсадолов Л.С., Дмитриева Н.В., Иконников В.А. Первые палеоастрономические исследования на святилище у горы Монастыри на Западном Алтае // Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе. - Вып. 2. - Барнаул, 2008. - С. 207-218.

Маточкин Е.П. Петроглифы Зеленого Озера - памятник эпохи бронзы Алтая // АЭАЕ. - № 2 (26). - 2006. - С. 104-115.

Матющенко В.И., Сеницына Г.В. Могильник у деревни Ростовка вблизи Омска. - Томск: ТомГУ, 1988. - 135 с.

Михайлов Ю.И. Песты и жезлы с зооморфными навершиями: проблемы хронологии и ритуальная символика // Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура. - Барнаул, 2002. - С. 106-109.

Новоженков В.А. Петроглифы Сары Арки. - Алматы, 2002. - 126 с.

Окладникова Е.А. Петроглифы Средней Катуня. - Новосибирск: Наука, 1984. - 112 с.

- Парцингер Г. Сейминско-турбинский феномен и формирование сибирского звериного стиля // Археология, этнография и антропология Евразии. № 1. Новосибирск, 2000. - С. 66-75.
- Полякова О.О. Астрономическая интерпретация изображения коня в петроглифах Теректы Аулие (Центральный Казахстан) // Экология древних и традиционных обществ. - Вып. 3. - Тюмень, 2007. - С. 125-128.
- Полякова О.О. Звездное небо грота Акбаур // Западная и Южная Сибирь в древности. - Барнаул, 2005. - С. 197-201
- Полякова О.О. Типы астрономических планировок в археологических памятниках // Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии. - Барнаул, 2004. - С. 197-203.
- Потемкина Т. Основные этапы и организационные формы развития археоастрономии // Астрономия древних обществ. - М., 2002. - С.10-16.
- Пустовалов С.Ж. О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья // Археология восточноевропейской лесостепи. - Вып. 2. - Днепро-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы. - Воронеж, 1998. - С. 22-51.
- Пяткин Б.Н., Миклашевич Е.А. Сейминско-турбинская изобразительная традиция: пластика и петроглифы // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. - М., 1990. - С. 146-153.
- Савинов Д.Г. Реалистические изображения лошадей скифского времени и сейминская изобразительная традиция // Исторический ежегодник. Спец.вып., посв. 70-летию В.И. Матющенко. - Омск, 2000. - С. 179-187.
- Самашев З. Грот Акбаур с писаницей в Восточном Казахстане // Проблемы изучения наскальных изображений в СССР. - М., 1990. - С. 123-129.
- Самашев З. К вопросу о хронологии наскальных изображений Верхнего Прииртышья // Изв. АН КазССР. Серия обществ. наук. - № 1. - А.-А., 1981. - С. 69-76.
- Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алматы: Гылым., 1992.-288 с.
- Самашев З.С., Жумабекова Г.С. К вопросу о культурной атрибуции некоторых случайных находок из Казахстана // Известия АН КазССР. Серия обществ. наук. - № 5. - А.-А., 1993. - С. 23-33.
- Самашев З.С. Некоторые замечания о проблемах петроглифоведения Казахстана // Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии. Часть 1. Актобе, 2006. - С.31-36.
- Самашев З. Петроглифы Казахстана. - Алматы: Онер, 2006. - 200 с.
- Самашев З., Ермолаева А., Куц Г. Древние сокровища Казахского Алтая. - Алматы: Онер, 2008. - с. 134-139.
- Самашев З., Базылхан Н., Баяр Д. Древнепоркские каменные изваяния Евразийских степей // Мәдени мұра. №1(22), қаңтар-наурыз, 2009. Астана.- С.30-39.
- Санжаров С.Н. Охра в изобразительной деятельности племен эпохи средней бронзы Донетчины // СА. - № 2. - 1985. - С. 97-107.
- Соловьев А.И. Оружие и доспехи. Сибирское вооружение: от каменного века до средневековья. - Новосибирск: ИНФОЛИО-пресс, 2003. - 224 с.
- Сұңғатай С., Еженханұлы Б. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. Тарихи- мәдени жәдігерлер; Алматы, «Дайк- Пресс» II том, 2007 жыл. 212 б.
- Ткачев А.А. Погребение каменного века из Верхнего Прииртышья // Проблемы изучения неолита Западной Сибири. - Тюмень, 2001. - С. 111-115.
- Ткачева Н.А. К вопросу о миграциях андроновско-канайских племен // Этнография Алтая и сопредельных территорий. - Барнаул, 1998. - С. 4-5.
- Ткачева Н.А., Ткачев А.А. Роль миграции в развитии андроновской общности // АЭАЕ. - № 3 (35). - Новосибирск, 2008. - С. 88-96.
- Толлеубаев А. Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов. Алма-Ата, 1991.
- Трифонов В.А. К абсолютной хронологии евроазиатских культурных контактов в эпоху бронзы // Радиоуглерод и археология. - Вып. 2. СПб. 1997-С. 94-97.
- Ченченкова О.П. Каменная скульптура лесостепной Азии эпохи палеометалла 3-1 тыс. до н.э. - Екатеринбург: Тезис, 2004. - 336 с.
- Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА. - № 88. - М.-Л.: Наука, 1960. - 272 с.
- Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху неолита и бронзы: автореф... докт. ист. наук: 07.575. М. : ИА АН СССР, 1970.-60 с.
- Черных Е.Н., Кузьминых С.В. Древняя металлургия Северной Евразии. - М.: Наука, 1989. - 320 с.
- Шер Я.А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. - М.: Наука, 1980., 279-280 с.
- Широков В.Н., Чаиркин С.Е., Широкова Н.А. Уральские писаницы. Река Тагил. - Екатеринбург: Банк культурной информации, 2005. - 110 с.
- Шишло Б.П. «Взявшиеся за руки» в контексте ритуала // Комплексные исследования древних и традиционных обществ Евразии. - Барнаул, 2004. - С. 454-460.

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ

ТР ҒА	Тәжікстан Республикасының Ғылым Академиясы
ҚазССР ҒА	Қазақ КСР Ғылым Академиясы
ЕАЭА	Еуразияның археология, этнография және антропологиясы
ШҚО	Шығыс-Қазақстан облысы
ШҚОТӨМ	Шығыс-Қазақстан облыстық тарихи -өлкетану музейі
ИАК	Императордың археологиялық комиссиясы
ИАКХ	Императордың археологиялық комиссиясының хабаршысы
КАҚХ	КСРО ҒА Археология институтының қысқаша хабарламалары
АЭМ	Петра I атындағы археология және этнография музейі (Кунсткамера)
АЗМ	КСРО археологиясының зерттеулері мен материалдары
ҚР ҰҒА	Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы
СА	Совет археологиясы
ТомМУ	Томск Мемлекеттік университеті
ҚР ОММ	Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік музейі

ОБОЗНАЧЕНИЯ И СОКРАЩЕНИЯ

АН РТ	Академия наук Республики Таджикистан
АН КазССР	Академия наук Казахской ССР
АЭАЕ	Археология, этнография и антропология Евразии
ВКО	Восточно-Казахстанская область
ВКОИКМ	Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей
ИАК	Императорская археологическая комиссия
ИИАК	Известия Императорской археологической комиссии
КСИА	Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МАЭ	Музей археологии и этнографии им. Петра I (Кунсткамера)
МИА	Материалы и исследования по археологии СССР
НАН РК	Национальная академия наук Республики Казахстан
СА	Советская археология
ТомГУ	Томский государственный университет
ЦГМ РК	Центральный государственный музей Республики Казахстан

Научное издание

АВТОРЫ: Самашев З., Сапашев О., Оралбай Е., Толегенов Е., Исин А., Сайлаубай Е.

ПАМЯТНИКИ
МОНУМЕНТАЛЬНОГО ИСКУССТВА
ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА
(древность и средневековье)

Научный редактор: доктор исторических наук, профессор А.Т. Толеубаев

Рекомендовано к изданию Ученым Советом Института археологии
им. А.Х. Маргулана КН МОН РК

Подписано в печать XX.XX.XX

Формат 84x108 1/16

Бумага мелованная.

П.л. - 16,5

Тираж XXX экз.

Заказ № XXX

Издательство «XXX»

Алматы, ул. Хххххх,

Тел. 2ХХХХХХ

Чрезвычайно важными представляются выявление и изучение древнетюркских погребально-поминальных объектов в Восточном Казахстане, являвшегося одним из важнейших узловых регионов Центральной Азии, где происходило формирование «древнетюркского культурного комплекса», как феномена общечеловеческой культуры

